અમદાવાદ–'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિક્ષુ–અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

અનુક્રમણિકા પુસ્તકની છેવટે આપી છે.

પાંચમી આવૃત્તિવિષે બે બોલ

આ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિ સં. ૧૯૭૮ ના ચૈત્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલી, તે ખપી જવાથી આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ આવૃત્તિમા પણ સેજસાજ સુધારો થયો છે.

આગલી ચોથી આવૃત્તિમાં લેખકની પરવાનગી વિષે કરાયલો ઉલ્લેખ અત્રે પણ આપીએ છીએ. "આ પુસ્તક છપાવવાની પરવાનગી પૂર્ણ નિષ્કામભાવે અને સર્વ અધિકાર સાથે સદાને માટે આપવા બદલ તેના લેખક શ્રીયુત ગોપાળજી ઉદ્ધવજી ઠક્કરનો અત્રે સપ્રેમ આભાર માનવામા આવે છે."

સંવત ૧૯૮૨, શ્રાવણ માસ. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

અસલના વખતમા જે આધ્યાત્મિક, માનસિક અને શારીરિક કેળવણી અપાતી હતી, તેમા ધર્મશિક્ષણને ખાસ પ્રાધાન્ય અપાતુ હતુ. આજે ખરી રીતે એમાની એકે જાતની કેળવણી અપાતી નથી અને જે અપાય છે તે માત્ર ઉપર ટપકેનીજ. કેટલાક વખતના કડવા અનુભવ પછી રાજા તથા પ્રજા બન્નેને જણાયુ કે, ધર્મ-નીતિની કેળવણી સિવાય વિદ્યાર્થીઓમા સ્વાર્થ, અતડાઇ, અનાચાર વગેરે દુર્ગુણો દાખલ થાય છે; માટે તેને દૂર રાખવા સારૂ ધર્મ-નીતિના શિક્ષણની ખાસ જરૂર છે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેઓએ કેટલીક નિશાળોમાં ધર્મ-નીતિનુ શિક્ષણ દાખલ કર્યું છે; કેટલીકમા તે શિક્ષણની પરીક્ષા લેવાનુ ધોરણ દાખલ કર્યુ છે; અને કેટલીકમા માત્ર ઇશ્વરપ્રાર્થનાઓ બોલાવવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું છે. આ હેતુ સફળ કરવામાટે ધર્મ-નીતિના શિક્ષણના ખાસ પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.

વર્ગનોજ શિક્ષક ધર્મ–નીતિનું શિક્ષણ આપે તેના કરતાં શિક્ષણ આપવાને ખાસ જૂદો શિક્ષક હોય તો તેનું પરિણામ વિશેષ લાભદાયક થાય, એમ મારો નમ્ર મત છે વળી છોકરાઓનું ચારિત્ર્ય સુધારવા પહેલાં શિક્ષકોએ પોતાનું ચારિત્ર્ય સુધારવું એ ખાસ આવશ્યક છે. જ્યારે ખુદ શિક્ષકોજ નિશાળે મોડા આવે, મોઢામા પાનના ડુચા રાખે; કોટનાં બટન ખુલ્લા રાખે; ખુરસી ઉપર ગમે તેમ બેસે; છોકરાઓને ગમે તેવા અપશબ્દો કહે; નજીવી બાબતમા ચીડાઇ જાય અને સજા કરે; ત્યારે તેમના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓ સુધરે એ અસંભવિત છે. ધર્મ-નીતિનું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષક પવિત્ર આચરણવાળો અને નમ્ર હોવો જોઇએ, કે જેથી સાંભળનારાઓના મન ઉપર સચોટ છાપ પડે. છોકરાઓ ધર્મ–નીતિના પુસ્તકો વર્ગમા વાચે તેના કરતા શિક્ષક સ્વાર્પણ, ભ્રાતૃભાવ, પ્રમાણિકપણું, સત્ય, દેશદાઝ વગેરે સદ્‌ગુણ ઉપર અડધો કલાક બહુજ રસથી વાર્તા કહી જાય; અને છોકરાઓ પાસેથી તેમાં રહેલો બોધ કઢાવે તે સારૂ છે, એમ મારૂં માનવું છે. વળી છોકરાઓ તે પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ, તે પણ પ્રસંગોપાત જોતા રહીને જરૂર જણાય તો ખામીઓ તરફ છોકરાઓનું લક્ષ ખેંચવું જોઇએ.

વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યઉપર તેમના માબાપોએ પણ લક્ષ આપવાની ખાસ જરૂર છે. જે માબાપ છોકરાના લૂગડાલત્તા, પગરખા, છત્રી અને દફતર ઉપર ધ્યાન આપે અને તેઓની નીતિ–રીતિ, અભ્યાસ અને શારીરિકસંપત્તિ ઉપર ઓછું ધ્યાન આપે તેઓની પણ મોટી ભૂલ છે.

કેવી પદ્ધતિથી વાર્તા કહેવી અને કેવી રીતે વાર્તાનો સાર ખેચાવવો તે દર્શાવવાજ આ નાનકડું પુસ્તક લખેલું છે. આ પુસ્તકની અંદર કેટલીક કવિતા પૂરી પાડવામા તથો સુધારો વધારો કરવામા જે મિત્રોએ સહાય આપી છે, તેમનો હું ઉપકાર માનું છું.

ભાવનગર, શ્રીકૃષ્ણજયંતિ સંવત ૧૯૬૭ **લેખક**

બાળસદ્બોધ

૧—મનને ભટકવા નહિ દેવાવિષે

સમજાવું તોપણ નહિ સમજે, આગળથી તું અવળું;
સુખ લેવું જો હોય સરસ તો, શાણો થઈ જા સવળું.

મહેતાજી—છોકરાઓ, આજથી હું તમને એક એક વાર્તા કહીશ. બોલો, તમને બધાને તે ગમશે? કેમ **મોહન-લાલ**, તમે શું કહો છો?

મોહનલાલ-હાજી, તો તો બહુજ મજા આવે.

મહેતાજી-પણ આપણે એક શરત કરવાની છે, તે એ કે, બીજે દિવસે પાછી તમારે તે વાત મને ફરીથી કહી જવી પડશે. કેમ, તમારે તે કબૂલ છે?

સર્વ છોકરાઓ-હાજી, અમારે એ શરત કબૂલ છે.

મહેતાજી-ત્યારે હવે બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળો. તમારામાંથી કોઇ **પાંડવ-કૌરવ**વિષે કાંઈ જાણો છો?

રતિલાલ-હાજી, અમારી શેરીમાં એક માણભટ મહાભારત-

ની કથા કહેતા હતા; તેમાં **પાંડવ-કૌરવ**ની વાત આવતી હત

મહેતાજી-તમારી વાત બરાબર છે; પણ માણભટ એટ શું એ તમને ખબર છે ? હરિલાલ, તમે કહો જોઇએ.

હરિલાલ-સાહેબ, કથા કહેવાવાળા ભટ પોતાની પા પિત્તળની કે તાંબાની મોટી ગોળી રાખે છે તેને માણ ક છે; અને કથા કહેતાં કહેતાં વચમાં વચમાં તે વગાડે છે, તે તે માણભટ કહેવાય છે.

મહેતાજી-શાબાશ, હરિલાલ, શાબાશ! ત્યારે હરજીવ દાસ, તમે કહો કે **મહાભારત** એટલે શું ?

હરજીવનદાસ-સાહેબ, મહા એટલે મોટું અને ,ભાર એટલે ભરતખંડ. જેને હિંદુસ્તાન કહે છે, તે સંબંધી કંઇક હક

મહેતાજી-નહિ નહિ,તમે બેસી જાઓ: બીજા કોઇ જાણો છે

સર્વ-ના જી.

મહેતાજી-સાંભળો ત્યારે. મહા એટલે મોટું, એ વા તો બરાબર, પણ ભારતની વાત આપણને હરજીવનદાસે કહ તે બરાબર નથી. ભારત એટલે **ભરત**ના વંશજો. **ભરત** ના એક રાજા હતો. તે **દુષ્યંત** તથા **શકુંતલા**નો પુત્ર હત અને તે નવી ગુજરાતી પાંચમી ચોપડીમાં **સર્વદમન**ના ન મથી ઓળખાય છે. તે **ભરત** રાજાના વંશમાં થયેલા રાજ ઓની મોટી કથાનું નામ મહાભારત કહેવાય છે. એ વંશમ એક કુરૂ નામે રાજા થયો. તેના વંશમાં અમુક પેઢીએ ધૃ તરાષ્ટ્ર, **પાંડુ** અને **વિદુર** થયા. **ધૃતરાષ્ટ્ર**ના પુત્રો તે કૌરવ કહેવાયા અને **પાંડુ** રાજાના પુત્રો **પાંડવો** કહેવાયા. હવે ર ણછોડદાસ, **પાંડવો**નાં નામ તમને આવડતાં હોય તો બોલે

રણછોડદાસ–યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ.

મહેતાજી–બરાબર, બેસી જાઓ. યુધિષ્ઠિરનું બીજું નામ શું કેશવલાલ ?

કેશવલાલ—ધર્મરાજા.

મહેતાજી—મોતીલાલ, કૌરવો કેટલા હતા? તેમના બે મોટા ભાઇઓનાં નામ કહો.

મોતીલાલ—કૌરવો સો હતા અને સૌથી મોટાભાઈનું નામ દુર્યોધન અને બીજાનું નામ દુઃશાસન.

મહેતાજી—ઠીક, હવે આપણે વાત આગળ ચલાવીશું. આ બધા **પાંડવો** અને કૌરવો દ્રોણાચાર્ય એટલે કે દ્રોણ ગુરુને ત્યાં શીખવા જતા હતા. એ વખતે હાલની પેઠે બાંકડા, ખુરશી, ટેબલ કે ઘોડી-પાટીઆં નહોતાં; અને વળી જેમ તમે માત્ર પાંચ કલાકજ આવીને ઘેર પાછા જતા રહો છો તેમ પણ નહોતું..................

જયંતીલાલ (વચમાં બોલી ઉઠયા)—ત્યારે સાહેબ, કેમ હતું ?

મહેતાજી—જુઓ છોકરાઓ, આ જયંતીલાલ કેવા ઉતાવળીઆ છે ? હજી હું બોલું છું તેટલામાંજ પોતે વચમાં બોલી ઉઠયા. કોઈ પણ છોકરાએ વચમાં બોલવું જોઇએ નહિ. હું બોલી રહું અને પછી સમજણ ન પડે તો ખુશીથી પૂછવું. બોલો **વેણીલાલ**, આપણે શું વાત કરતા હતા ?

વેણીલાલ–સાહેબ, આપ એમ કહેતા હતા કે, અસલની નિશાળમાં બાંકડા, ખુરશી વગેરે નહોતાં.

મહેતાજી–હા જુઓ, અસલના વખતમાં છોકરાઓ ગુ-

રુને ત્યાંજ રહેતા હતા; ખાતા-પીતા પણ ત્યાંજ અને ગુરુના ઘરનું કામ-કાજ પણ કરતા હતા. હવે આ બધા છોકરાઓને દ્રોણ ગુરુ બાણ મારવાની, ઘોડા તથા હાથી ઉપર બેસવાની, રથ હાંકવાની અને લડાઈ વગેરેની બીજી વિદ્યા શીખવતા હતા. શીખવતાં શીખવતાં એક વર્ષ થયું, ત્યારે તેમની પરીક્ષા લેવાનું ગુરુજીએ નક્કી કર્યું. રામપ્રસાદ, તમારી પરીક્ષા લેવાય છે તે તમને ગમે છે ?

રામપ્રસાદ-સાહેબ, પરીક્ષા તે વળી કોને ગમે ? પરીક્ષા આવવાની હોય ત્યારે તો ખાવાનું પણ પૂરું ભાવે નહિ અને રાતના ઉજાગરા કરવા પડે. પરીક્ષા તો સાહેબ, બહુજ ભુંડી.

મહેતાજી-પહેલા નંબર, તમે પરીક્ષાવિષે શું કહો છો ?

પહેલો નંબર-સાહેબ, રામપ્રસાદે જે વાત કરી તે બરાબર નથી. જો પરીક્ષા ન હોય તો પછી બધા છોકરાઓ આળસુજ થઇ જાય અને આખો દિવસ રમ્યાજ કરે. વળી દરરોજ જે પોતાનો પાઠ બરાબર કરતો હોય અને નિશાળમાં ઝાઝું ગેરહાજર ન રહેતો હોય, તેને પરીક્ષા વખતે બહુ મહેનત કરવી પડતી નથી.

મહેતાજી-પહેલા નંબરવાળા શંકરલાલે બહુ સારૂં કહ્યું. શંકરલાલ, તમારી વાત સાચી છે. હવે આપણે આપણી વાત આગળ ચલાવીએ. દ્રોણ ગુરુએ બધા છોકરાઓને પંદર દિવસ અગાઉથી ખબર આપી અને કહ્યું કે, હું તમારા બધાની પરીક્ષા વિજયાદશમીને દિવસે લઈશ; માટે તમારે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખવી. આથી બધા છોકરાઓ ખૂબ મહેનત કરવા મંડયા. વિજયાદશમી, જેને લોકો દશરાના નામથી ઓળખે છે, તે દિવસે

સવારમાં ગુરુજી બધાને એક જંગલમાં લઈ ગયા. ત્યાં એક મોટા આંબાના ઝાડ ઉપર લાકડાની ચકલી મૂકી. બધા વિદ્યાર્થીઓને તે ઝાડથી સો હાથ છેટે હારબંધ ઉભા રાખ્યા. તેમાં પહેલો **ધર્મ**રાજા, પછી **ભીમ**, **ન**કુળ, **સ**હદેવ, દુર્યોધન, દુઃશાસન અને તેના બીજા ભાઇઓ હતા. બોલો **કનૈયાલાલ**, કોઇનું નામ રહી જાય છે ?

કનૈયાલાલ–જી ના; કોઇનું નામ નથી રહી જતું.

મહેતાજી–અરે, તમારી પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીના નામરાશિને આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે નહિ ?

કનૈયાલાલ–જી હા, આપણે અર્જુનનું નામ ભૂલી ગયા.

મહેતાજી–**અર્જુન**ને સૌથી છેલ્લે નંબરે રાખ્યા હતા. આ બધા છોકરાઓ ગોઠવાઈ ગયા પછી ગુરુએ **ધર્મ**રાજાને કહ્યું કે, **ધર્મ**રાજા તૈયાર થઇ જાઓ. આમ કહ્યું એટલે **ધર્મ**રાજા બાણ ચઢાવીને તૈયાર થયા, પણ બાણ છોડયું નહિ. તેમણે બાણ કેમ નહિ છોડયુ હોય, **અર્જુન**લાલ ?

અર્જુનલાલ–જી, તેમને ગુરુએ હજી હુકમ આપ્યો નહોતો તેથી.

મહેતાજી–શાબાશ, **અર્જુન**લાલ, શાબાશ ! જુઓ, પછી ગુરુએ તૈયાર થએલા **ધર્મ**રાજાને પૂછયું કે, તું શું જુએ છે ? ત્યારે **ધર્મ**રાજાએ કહ્યું:–હું આપને, પાંદડાંને, ઝાડને તથા ચકલીને જોઉં છું. આ સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું:–તું બેસી જા. તરતજ **ધર્મ**રાજા બેસી ગયા. પછી તેવીજ રીતે **ભીમ**ને પૂછયું. તેણે પણ તેવોજ જવાબ આપ્યો; એટલે ગુરુએ તેને પણ બેસી જવાની આજ્ઞા કરી. આવી રીતે **અર્જુન** સિવાયના બધા-

ને પૂછ્યું અને બધાએ તેવોજ જવાબ આપ્યો; એટલે ગુરુએ બધાને બેસાડી દીધા. પછી **અર્જુન**ને પૂછ્યું કે, **અર્જુન**, તું શું જુએ છે ? **અર્જુને** કહ્યું:–ગુરુજી, માત્ર ચકલીનેજ હું જોઉં છું. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું:–ચકલીનો કયો ભાગ તું જુએ છે ? **અર્જુને** કહ્યું:–માત્ર તેનું માથુંજ. ગુરુએ હુકમ કર્યો કે **અર્જુન**, બાણ છોડ. **અર્જુને** બાણ છોડયું અને તરતજ ચકલી નીચે પડી. બધા નાપાસ થયા અને એક **અર્જુન**જ પાસ થયા. હવે તમે મને કહો કે **દ્રોણ** ગુરુએ બધાને શામાટે બાણ છોડવાની ના પાડી અને એક અર્જુનનેજ હા પાડી ? વારા ફરતી છેલ્લેથી બોલો.

(કોઈ જવાબ ન આપી શકયા, માત્ર **શંકરલાલ**જ ઉભા થયા.)

શંકરલાલ–સાહેબ, મને એમ લાગે છે કે, **અર્જુન** ઉપર ગુરુની બહુ કૃપા હશે તેથી હા પાડી હશે.

મહેતાજી–અહીં એ વાત નથી. તમે બધા જો ધ્યાનથી બીજાઓનો જવાબ અને **અર્જુન**નો જવાબ સરખાવશો તો તમને તરત ખબર પડશે. કેમ હવે કોઈ કહી શકશો ?

વિનાયક–સાહેબ, હવે મને ખબર પડી. જુઓ, બીજાઓના જવાબ ઉપરથી ગુરુજી જાણી ગયા કે, આ બધાનું મન એક ઠેકાણે નથી; અને **અર્જુન**નું મન બરાબર ચકલીના માથા તરફજ હતું, તેથી ગુરુજીએ તેને બાણ છોડવા હુકમ કર્યો.

મહેતાજી–વાહ વાહ, વિનાયક, તમે બહુજ સારો જવાબ આપ્યો. આપણે જ્યારે પાટીઆ ઉપર દાખલો ગણતા હોઇએ, તે વખતે જો તમારૂં ધ્યાન પાટીઆ ઉપર ન હોય અને મશાલાની દાળ કે શીંગમાં ગયું હોય, તો તમે દાખલો શીખવાનો

શીખી રહ્યા. તમે કવિતા બોલતા હો ત્યારે તમારૂં ધ્યાન ગિલ્લી-દંડો રમવા ઉપર જાય તો તમે કવિતામાં ભૂલ કરવાનાજ. આવી રીતે જે કામ આપણે કરતા હોઇએ, તે કામમાં જો આપણું મન બરાબર ન રાખીએ તો તે કામ આપણે સારી રીતે કરી શકવાનાજ નહિ. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કેઃ–"કામની વખતે કામ કરો અને રમવાની વખતે રમો." આપણે પણ આવીજ ટેવ પાડવી જોઇએ, એટલે કે ભણવા બેસવું ત્યારે ચોપડીમાં મન રાખવું, જમવાની વખતે જમવામાં મન રાખવું અને રમત વખતે રમતમાં મન રાખવું. જો આમ કરીશું તો આપણે પણ અર્જુનની પેઠે કામ પાર પાડી શકીશું. ગિલ્લીદંડો રમતી વખતે દંડાવાળાનું ધ્યાન ક્યાં હોવું જોઇએ રતિલાલ?

રતિલાલ–તેનું ધ્યાન ગિલ્લી ફેંકનારા તરફ રહેવું જોઇએ.

મહેતાજી–તેનું ધ્યાન ત્યાં ન હોય તો શું થાય?

માધવજી–તે ગિલ્લીને રોકી ન શકે અને પાછી પણ ન વાળી શકે, તેથી દંડો મૂકી દેવો પડે.

મહેતાજી–બરાબર. તેવીજ રીતે અહીંઆં આપણે પાઠ વાંચતા હોઇએ તે વખતે તમારૂ ધ્યાન જો ઘેર હોય તો તમને પાઠ બરાબર આવડવાનો નહિ; માટે આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ કામ કરતી વખતે કામ કરવું અને રમતી વખતે રમવું. બીજું હું તમને જે જે વાર્તા કહું તે દરેક ઉપરથી બોધ લેવાનું ધ્યાનમાં રાખવું અને પછી તેજ પ્રમાણે વર્તવું. પેલી પુતળીની પેઠે એક કાનેથી સાંભળીને બીજે કાનેથી કાઢી ન નાખવું; નહિ તો તેની માફક તમારી કિંમત પણ કોડીનીજ થશે.

જીવણરામ–સાહેબ,એ વાત મહેરબાની કરીને કહો તો ઠીક.

મહેતાજી–આજે તો હવે વખત થઇ ગયો છે, માટે કાલે કહીશું; પણ આજે આપણે જે વાત કહી ગયા તે ઉપરથી તમે સાર શું લીધો ? બોલો જોઇએ શંકરલાલ ?

શંકરલાલ–સાહેબ, આજની વાત ઉપરથી સાર એ લેવાનો કે, જે કામ કરવું તે બરાબર મન દઇને કરવું, તે વખતે બીજી ત્રીજી બાબતમાં ધ્યાન ન રાખવું.

મહેતાજી–શાબાશ, હવે કાલે પેલી પુતળીની વાત કરીશું.

૨–બંધુભાવ

પરમેશ્વરની આ પ્રજા, સઘળો છે સંસાર;
એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર.

મહેતાજી–રામપ્રસાદ, કાલે આપણે કયી વાત કહી ગયા ?

રામપ્રસાદ—સાહેબ, કાલે આપણે **પાંડવ–કૌરવની** વાત કહી ગયા. તેમાં તેઓ ગુરુને ત્યાં ભણવા ગયા અને તેમની પરીક્ષા લેવાઇ; ત્યાં સુધીની વાત આપે કહી હતી.

મહેતાજી–બરાબર છે. કહો **અર્જુન**લાલ, આપણે કાલે તે વાત ઉપરથી શું સાર લીધો હતો ?

અર્જુનલાલ–દરેક કામ બરાબર ધ્યાન રાખીને કરવું.

મહેતાજી–બોલો **ર**તિલાલ, આજે કયી વાત કરીશું ?

રતિલાલ–કાણી પુતળીની વાત કહેવાનું આપે કહ્યું હતું.

મહેતાજી–બરાબર. કહો ત્યારે, તમારામાંથી કોઇએ **અ**-

કબર કે બીરબલનું નામ સાંભળ્યું છે ?

શંકરલાલ–જી હા, ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહનું નામ આવે છે. વળી મેં 'સમ્રાટ અકબર' એ નામની ચોપડી પણ વાંચી છે.

મહેતાજી—તમારી વાત બરાબર છે. જ્યારે મહિના દોઢ મહિનાની મોટી રજા પડે, ત્યારે 'સમ્રાટ અકબર' નું પુસ્તક અને 'બાદશાહ અને બીરબલ' ની ચોપડી વાંચવા બધા છોકરાઓને હું ભલામણ કરૂ છું; કેમકે તેમાંથી તમને એ બહુજ ભલા બાદશાહનો મહિમા તથા દેશાભિમાન વગેરે ઘણી બાબતો સમજવાની મળશે, તેમજ ગમત સાથે જ્ઞાન મળશે. શંકરલાલ, અકબર બાદશાહવિષે તમે વધુ કાંઈ જાણો છો?

શંકરલાલ–જી હા, અકબર દિલ્લીનો બાદશાહ હતો. તે પોતે મુસલમાન છતાં બધા ધર્મોને માન આપતો તથા હિંદુ અને મુસલમાનોને સરખા ગણીને રાજ્યમાં એકસરખી રીતે જગ્યાઓ આપતો.

મહેતાજી–શાબાશ છે, શંકરલાલ ! જુઓ છોકરાઓ, આપણે પણ અકબર જેવા થવું જોઇએ. કોઇ પણ માણસ પછી ગમે તો તે હિંદુ હોય, મુસલમાન હોય, અંગ્રેજ હોય કે પારસી હોય, તે બધાને આપણે આપણા ભાઇ સમાન ગણવા જોઇએ; અને તેઓની સાથે તકરાર ન કરતાં સંપીને રહેવું જોઇએ, ખરી રીતે તેઓ આપણા ભાઇઓજ છે.

ચીમનલાલ–સાહેબ, આપે કહ્યું કે તેઓ ખરી રીતે આપણા ભાઇઓ છે, તો તે કેવી રીતે ?

મહેતાજી–**ચીમનલાલ**, આપણે બધા કોના પુત્રો છીએ ?

ચીમનલાલ-સાહેબ, આપણા માબાપના પુત્રો છીએ.

મહેતાજી-ચીમનલાલ, એ તો ખરૂં; પણ આપણને બધા-ને એટલે કે આ આખા જગતનાં પ્રાણીઓને, પશુપંખીઓને, હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ, પારસી વગેરેને કોણે બનાવ્યા છે?

ચીમનલાલ-એ બધાનો બનાવનાર તો પરમેશ્વર છે.

મહેતાજી-એ તમને કોણે શીખવ્યું?

ચીમનલાલ-સાહેબ, એક ચોપડીમાં કવિતા છે કેઃ-

એ ઇશ્વર તું એક છે, સર્જ્યો તેં સંસાર;
પૃથ્વી પાણી પર્વતો, તેં કીધાં તૈયાર.

મહેતાજી-બસ, હવે તમે બધા સમજ્યા હશો કે, આપણા બધાનો બનાવનાર એક પરમેશ્વર છે; અને એમ છે તો પછી આપણે બધા ભાઇઓ કહેવાઇએ કે નહિ? બોલો ચીમનલાલ.

ચીમનલાલ-જી હા. હવે હું સમજ્યો.

મહેતાજી-વળી જુઓ, તમારી જૂની ચોપડીમાં પણ એક કવિતા છે કેઃ-

પરમેશ્વરની આ પ્રજા, સઘળો છે સંસાર;
એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર.
કાળા ગોળા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન;
કહો ન હલકો કોઈને,સઘળા એક સમાન.

માટે આપણે બધાની સાથે ભાઇ તરીકે વર્તીએ તો આપણા પિતા પરમેશ્વર રાજી થાય. હવે આપણે આપણી વાત આગળ ચલાવીએ. અકબર બાદશાહની પાસે બીરબલ નામનો વજીર હતો. તે બહુજ ડાહ્યો, વિવેકી અને ચતુર હતો. એની ચતુરાઈથી ખુશ થઈને બાદશાહ ઇનામો આપતો, ત્યારે બાદ-

શાહના બીજા નોકરો તેની અદેખાઇ કરતા હતા. એક વખતે બીરબલના બધા દુશ્મનો ભેગા થયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આપણે ગમે તેમ કરીને પણ બીરબલની લાજ લઇએ તો ઠીક થાય. એક જણાએ બધાને કહ્યું કે, ભાઈઓ, મારે ત્યાં જયપુરનો એક કારીગર આવ્યો છે અને તે બહુજ હુંશિયાર છે; માટે આપણે તેની પાસે કાંઈ કારીગરી કરાવીને બીરબલની લાજ લઇએ. આ વાત બધાંને પસંદ પડી. પછી કારીગરને ત્યાં બોલાવ્યો અને બધી વાત કહી દેખાડી. તેણે કહ્યું કે, ખુશીથી હું તમારૂં કામ કરી આપીશ; પણ મને છ મહિનાની મુદત આપો અને મને જે ચીજો જોઈએ તે અપાવો. બધાએ એ વાતની હા પાડી, એટલે તે પોતાનું કામ કરવા બેસી ગયો.

છ મહિના થયા એટલે તે કારીગર ત્રણ સોનાની પુતળીઓ બનાવી લાવ્યો. તે ત્રણે એકસરખા કદની હતી. આંખોમાં પણ સરખી, વજનમાં પણ સરખી અને ત્રણેનાં ઘરેણાં પણ સરખાં હતાં. આ ત્રણ પુતળીઓને એક બાજઠ ઉપર મૂકીને તેણે બીરબલના દુશ્મનોને કહ્યું કે, આની કિંમત તમે બધા કરો. તે બધાએ તપાસી તપાસીને જોઇ, પણ સરખી હતી તેથી કિંમત કહી શકયા નહિ. ગામના કારીગરોને બોલાવીને પણ તે બતાવી; પણ બધાએ કહ્યું કે, ત્રણે પુતળીઓ કિંમતમાં સરખી છે. પછી તે કારીગરે કહ્યું તમારી પરીક્ષા બરાબર નથી. હવે આ પુતળી બીરબલને બતાવવા હું કચેરીમાં લાવીશ અને તેની લાજ લઈશ. આથી બીરબલના દુશ્મનો બહુ રાજી થયા. પછી બીજે દિવસે અકબર બાદશાહની કચેરીમાં તે કારીગર આવ્યો અને ત્રણે પુતળીઓ મૂકી તેની કિંમત કરાવવા વિનતિ કરી. બાદ-

શાહે તેને ખૂબ તપાસીને તથા તેનું વજન પણ કરાવીને કહ્યું કે, આ તો બધીજ સરખી છે. કારીગરે કહ્યું સાહેબ, જો એ બધી સરખી કિંમતની હોત તો હું આપની પાસે શું કામ લાવત ? હવે આપ કૃપા કરીને આની કિંમત આપના હુંશિયાર ગણાતા **બીરબલ** પાસે કરાવો.

બાદશાહે **બીરબલ** સામું જોતાં તે ઉભો થયો અને પુતળીઓ તપાસીને તેણે બાદશાહના કાનમાં કહ્યું કે, કામ જરા કઠિન હોવાથી એક મહિનાની મુદત જોઇએ. બાદશાહે કારીગરને કહી એક મહિનાની મુદત અપાવી. પછી **બીરબલ** ત્રણે પુતળીઓ પોતાને ઘેર લઇ ગયો.

મહેતાજી—કપિલરાય, મેં હમણાં શી વાત કરી ?

કપિલરાય—સાહેબ, આ રણછોડદાસ મને વાત કરાવતા હતા, એટલે મારૂં ધ્યાન તેમાં ન રહ્યું.

મહેતાજી—કાલની વાત ઉપરથી તમે આવોજ સાર લો તો પછી વાર્તા કહેવાની જરૂર શી છે ? હવેથી એવી ભૂલ કરશો નહિ. કાલની વાત ઉપરથી શું સાર લેવાનો છે, તે યાદ છે કે નહિ, રણછોડદાસ ?

રણછોડદાસ—જી હા. જે કામ કરવાનું હોય તેમાં બરાબર ધ્યાન રાખવું.

મહેતાજી—તમે તે પ્રમાણે વર્ત્યા છો ?

રણછોડદાસ—જી ના, મારી ભૂલ થઇ તે માફ કરો.

મહેતાજી—**મેઘજીભાઈ**, આપણે ક્યાંસુધી વાત કહી ગયા છીએ ?

મેઘજીભાઈ—સાહેબ, બીરબલે એક મહિનાની મુદત માગી

અને ત્રણે પુતળીઓ ઘેર લઇ ગયો ત્યાંસુધી.

મહેતાજી—પછી તપાસ કરતાં કરતાં વીસ દિવસ તો વહી ગયા, તોપણ **બીરબલ** કંઇ કળી શકયો નહિ. **બીરબલને** ખાવાનું, પીવાનું કે કોઇની સાથે બોલવાનું પણ ગમતું ન હતું; પણ પછી બહુ ઉંડી તપાસ કરતાં તેને મુદ્દો સમજાયો. પછી **બીરબલ** ત્રણે પુતળીઓ લઇને રાજી થતો થતો કચેરીમાં ગયો અને બાદશાહને કહ્યું કે, હજુર, આ ત્રણે પુતળીઓની કિંમત આ પ્રમાણે છેઃ–પહેલીની કિંમત એક કોડીની છે; બીજીની સવા લાખની છે; અને ત્રીજીની તો કિંમતજ થઇ શકે તેમ નથી.

બાદશાહે કહ્યું–**બીરબલ**, આ પહેલી પુતળી સોનાની છે, તેની ડોકમાં સાચાં મોતીની માળા છે અને આંખમાં હીરા છે, તોપણ તેની કિંમત તું એક કોડીની કરે છે તેનું કારણ શું? **બીરબલે** કહ્યું કે, આપ કારીગરને પૂછી જુઓ કે મેં કિંમત કરી છે તે ખરી છે કે ખોટી? એ જો કહે કે ખરી, તો પછી આપને અને આ કચેરીનાં સર્વ માણસોને સમજાવું. પછી બાદશાહે તે કારીગરને પૂછ્યું કે, **બીરબલે** જે કિંમત કરી છે તે સાચી છે કે ખોટી? કારીગરે કહ્યું જી, સાચી. પછી બાદશાહે **બીરબલને** કહ્યું કે, હવે તું સમજાવ.

પછી **બીરબલે** પાણીથી ભરેલું એક તપેલું સભામાં મંગાવી તેમાં પહેલી પુતળીને મૂકી; એટલે તરતજ તેના કાન પાસે પાણીના પરપોટા થવા મંડયા અને બડબડ બડબડ અવાજ થવા માંડયો. પછી **બીરબલે** કહ્યું ગરીબપરવર, આ પુતળીને બન્ને કાને સોંસરાં કાણાં છે; એટલે એક કાનમાં રેડેલું પાણી બીજે કાને તે તરત કાઢી નાખે છે; માટે તેની કિંમત એક કોડીની છે.

હવે આ બીજી પુતળીના એકજ કાનમાં કાણું છે અને બીજું કાણું મોંમાં છે. તેના કાનમાં નાખેલું પાણી મોંમાંથી નીકળે છે એટલે પહેલી પુતળી કરતાં તે ઠીક છે; માટે તેની કિંમત રૂપિયા સવાલાખની; અને ત્રીજી પુતળીના કાનમાં પાણી નાખીએ તેટલું હૃદયમાંજ ઉતરે છે, તે માટે તે અમૂલ્ય છે.

આ જવાબ સાંભળીને બાદશાહ અને આખી સભા અજબ થઈ. બાદશાહે **બીરબલને** મોટું ઈનામ આપ્યું; અને પેલો કારીગર ઝંખવાણો પડીને **બીરબલની** માફી માગવા લાગ્યો. પછી તેણે **બીરબલના** દુશ્મનોની વાત કહી દેખાડી. બાદશાહ એ વાત સાંભળીને એ બધા ઉપર બહુજ ગુસ્સે થયો અને તેઓને સજા કરવા જતો હતો; પણ **બીરબલે** આજીજી કરીને બધાને માફી અપાવી. બોલો **અર્જુનલાલ**, તમે આ વાર્તામાંથી શું સાર લીધો ?

અર્જુનલાલ–આપણને જે વાત કહેવામાં આવે તે ત્રીજી પુતળીની માફક આપણા મનમાં બરાબર ઠસાવી રાખવી.

મહેતાજી–બીજો, કાંઈ સાર કહેશો, **નર્મદાશંકર** ?

નર્મદાશંકર–જી હા, પહેલી પુતળીની માફક એક કાનેથી સાંભળી બીજે કાને વાત કાઢી નાખવી નહિ.

મહેતાજી–હવે પુતળીની વાત મૂકી દો. બીજો જે કાંઈ સાર વાતમાંથી નીકળી શકે તે તમે બોલો, હરજીવનદાસ !

હરજીવનદાસ–સાહેબ, આપણે **બીરબલની** પેઠે બુદ્ધિ વાપરવી અને કઠિન કામમાં ન મુંઝાતાં ધીરજથી વિચાર કરવો.

મહેતાજી–વાહ વાહ, તમારી વાત પણ બરાબર છે. કુબેરલાલ, તમે કાંઈક વિશેષ સાર કહેશો ?

કુબેરલાલ–હા જી. આપણે **બીરબલની** પેઠે દુશ્મનોને માફી

આપવી અને અપકારને બદલે ઉપકાર કરવો.

મહેતાજી–શાબાશ, શાબાશ. હવે કાંઈ સાર બાકી છે ? જેને બોલવું હોય તે ઉભા થાઓ.

(કોઈ ઉભા ન થતાં **શંકરલાલ** ઉભા થયા.)

શંકરલાલ–સાહેબ, આપણે અકબર બાદશાહની પેઠે હિંદુ મુસલમાન, અંગ્રેજ, પારસી વગેરેને નાત-જાતનો ભેદ નહિ ગણતાં સરખા ગણવા અને બધાની સાથે ભાઇઓની માફક વર્તવું

મહેતાજી–ઘણુંજ સરસ. હવે આવતી કાલે હું તમને તે ઉપર એક રાજાની વાત કહીશ.

૩–સર્વનો પ્રભુ એક છે, પણ જૂદા જૂદા નામથી ઓળખાય છે.

લેશે કોઇ અલ્લા નામ, રટશે કોઈ મુખથી રામ;
હિંદુ મુસલમાન હરેક, ઇશ્વર સર્વનો છે એક.
વૉટર, આબ, જળ, કહેવાય, જૂદાં નામ માત્ર જણાય;
અળગી વસ્તુ નહિ અક્કેક, ઈશ્વર સર્વનો છે એક.

મહેતાજી–મગનલાલ, કાલે આપણે કયી વાત કહી ગયા ?

મગનલાલ–અકબર અને બીરબલની.

મહેતાજી–આજે આપણે કયી વાત કહેવાના છીએ, વેણીલાલ ?

વેણીલાલ–એક રાજાની વાત કહેવાનું આપે કહ્યું હતું.

મહેતાજી–બરાબર છે. હવે આપણે વાત શરૂ કરીએ. એક રાજા હતો, તેને પક્ષી પાળવાનો બહુજ શોખ હતો; એટલે તે જૂદી જૂદી જાતનાં, જૂદા જૂદા રંગનાં, જૂદા જૂદા રાગવાળાં અને જૂદા જૂદા દેશનાં પક્ષીઓ બહુ ભેગાં કરતો હતો. તે રાજાની પાસે એક બહુરંગી પક્ષી હતું. એક દિવસે તે પક્ષી લઇને એક નોકર રાજાના મહેલના દરવાજા પાસે બેઠો હતો, તે વખતે એક પાસેના ગામડાનો ખત્રી ત્યાં આવી ચઢયો. તે પક્ષીનો રંગ તે વખતે રાતો હતો. તે થોડીવાર ત્યાં ઉભો રહ્યો અને પછી થોડે છેટે આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે જઇને બેઠો. થોડીવાર પછી ત્યાં એક બીજો ખત્રી આવ્યો, તે વખતે તે પક્ષીનો રંગ લીલો હતો. તે થોડીવાર ત્યાં ઉભો રહ્યો અને પછી તે પેલાજ વડ નીચે આવીને બેઠો. ત્યાં આવીને પ્રથમ આવનાર ખત્રીને તેણે કહ્યું કે, ભાઇ **રામજી**, પેલું પક્ષી જોયું ? કેવા સરસ લીલા રંગનું છે ? ત્યારે તે બોલ્યો:–ભાઇ **ખીમ**જી, તારી આંખે કાંઇ ઝાંખ તો નથી આવી ? તે પક્ષીનો રંગ તો ચણોઠી જેવો લાલચોળ છે. **ખીમ**જીએ કહ્યું:–ચાલ,ચાલ,જુઠાબોલા! હું હજી આ ઘડીએજ જોઇને આવું છું અને મને ખોટો પાડે છે? આ પ્રમાણે વાદવિવાદ ચાલતો હતો, તેવામાં તેમનો ઓળખીતો એક ભાવસાર ત્યાં આવ્યો અને પૂછયું કે, તમે કેમ લડો છો ? એટલે બન્નેએ પોતાની વાત તેને કહી દેખાડી; ત્યારે તે ભાવસાર કે જેનું નામ **પદમશી** હતું તે બોલ્યો:–ભાઈ, તમે બન્ને ખોટા છો. હું હજી આ ઘડીએજ તે પક્ષીને જોઇને આવું છું તેનો રંગ તો કાળો શાહી જેવો છે. આ સાંભળીને **ખીમજી** બોલ્યો. અલ્યા **પદમશી**, શું તું મને આં-

ધળો ગણે છે? તું ઘરડો છે, એટલે બરાબર જોઈ નહિ શકતો હોય! પદમશીએ કહ્યું:-તમે બન્ને છતી આંખે આંધળા છો; જો મારૂં કહેવું ન માનતા હો તો ચાલો મારી સાથે, હું તમારી ખાત્રી કરી આપું! આમ રકઝક ચાલે છે, તેટલામાં તેમના ગામનો એક ભીમો નામનો કણબી આવ્યો અને આ ત્રણેને લડતા જોઇને બોલ્યો કે, તમે કેમ લડી મરો છો? પછી તે બધાએ પોતાની વાત કહી દેખાડી, ત્યારે ભીમો પટેલ હસીને બોલ્યો:-અલ્યા, તમે ત્રણે આંધળા છો આંધળા! હું આ ઘડી હજી જોઇને આવું છું, એ પક્ષીનો રંગ તો બગલાની પાંખ જેવો ધોળો છે! નકામા શું બાઝી મરો છો? આ સાંભળીને પેલા ત્રણ જણા ભીમાને મારવા દોડયા અને ચારે વચ્ચે ધમાધમી થઈ રહી તથા મોટો શોર થયો. તે સાંભળીને અડખે પડખેથી બે-ચાર માણસો દોડી આવ્યા અને પેલો પક્ષીવાળો સિપાઈ પણ ત્યાં આવ્યો. તેઓએ પેલા ચાર જણને છૂટા પાડયા અને લડવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે બધી વાત કહી દેખાડી. તે સાંભળીને પેલા માણસો અને તે સિપાઈ ખૂબ હસ્યા. પછી પેલા પક્ષીને બતાવીને તેણે કહ્યું:-જુઓ, આનો રંગ કેવો પીળો છે? ભલા માણસો, આ તો બહુરંગી પક્ષી છે અને પાંચ પાંચ મિનિટે પોતાનો રંગ બદલે છે, તમે નાહક લડી મુઆ. આ વાત સાંભળીને પેલા ગામડીઆઓ પણ અચંબો પામી હસ્યા અને પછી પોતાને ગામ ગયા. કહો રામપ્રસાદ, હવે તમે શું સાર કાઢયો?

રામપ્રસાદ—જે વાત જોઇએ અથવા સાંભળીએ, તે સંબંધી ખૂબ તપાસ કરવી અને બધી વિગત જાણવી; નહિ તો

પેલા ગામડીઆઓની પેઠે નાહક તકરાર થાય.

મહેતાજી-તે બરાબર છે, પણ જે ખરો સાર છે તે તે રહી જાય છે. સાંભળો, જેમ પક્ષી એકજ હતું, પણ તે જૂદા જૂદા રંગ બદલતું હતું; તેમ પ્રભુ તો એકજ છે, પણ તે જૂદા જૂદાં રૂપ લે છે. કોઇ વાર તે **રામ** થાય, કોઇ વાર **કૃષ્ણ** થાય, કોઇ વાર **મહમદ** થાય, કોઈ વાર **ઈસુ ખ્રિસ્ત** થાય અને કોઇ વાર **જરથોસ્ત** થાય! એને જેમ અનુકૂળ પડે તેમ તે અવતાર લે છે; પણ મુદ્દે તો તે એકજ છે. જેમ પેલા ગામડીઆઓ પેલા પક્ષીના જૂદા જૂદા રંગને જોઇને લડતા હતા, તેમ આપણે બધા પ્રભુનાં જૂદાં જૂદાં નામમાટે-જેવાં કે **રામ, ખુદા, અલ્લાહ, ગૉડ પેગંબર** વગેરેથી તકરાર કરીએ છીએ. જેમ પાણી છે તેને કેટલાક જળ કહે છે, કેટલાક આબ કહે છે, કેટલાક વારિ કહે છે, કેટલાક વૉટર કહે છે, કેટલાક તન્ની કહે છે; પણ જૂદા જૂદા નામથી તે કાંઈ બદલાઇ જતું નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ જૂદા જૂદા નામથી બદલાઇ જતા નથી. વળી આપણે સર્વ પણ તેના પુત્રો હોવાથી ભાઇઓજ છીએ; માટે આપણે સંપીને અને સ્નેહથી ચાલવું જોઇએ. હવે કાલે આપણે અપકારને બદલે ઉપકાર કરવાવિષે બીજી વાત કરીશું.

૪—અપકારને બદલે ઉપકાર

અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, એ સજ્જન અભ્યાસ;
જો સુખડ સળગાવીએ, આપે સરસ સુવાસ.

મહેતાજી—કેમ હરજીવનદાસ, આજે કયી વાત કહીશું ?

હરજીવનદાસ—સાહેબ, આપે કાલે અપકારને બદલે ઉપકાર કરવા વિષેની વાત કહેવાનું કહ્યું હતું.

મહેતાજી—ઠીક, તમે કોઇએ **ચંદ્રહાસ**નું નામ સાંભળ્યું છે?

(**મગનલાલ** ઉભા થયા.)

મગનલાલ—જી હા, મેં સાંભળ્યું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એક દિવસ મારા વડીલ સાથે કથા સાંભળવા ગયેલો ત્યારે **ચંદ્રહાસ**નુ પૂરૂં આખ્યાન મેં સાંભળ્યું હતું અને તે મને બહુ ગમ્યું હતું.

મહેતાજી—બરાબર, **ચંદ્રહાસ**નું આખ્યાન બહુ સારૂં છે. આજે આપણે તેની વાત કહીશું. કેરલ નામનો એક દેશ હતો. ત્યાં સુધાર્મિક નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક પુત્ર થયો. તે બહુ રૂપાળો હતો. વળી તે હસમુખો અને બોલવામાં વિવેકી હતો. જેમ જેમ તે મોટો થતો ગયો, તેમ તે લોકોમાં બહુ પ્રિય થઇ પડયો; અને બધા તેનાં બહુ વખાણ કરવા લાગ્યા. રાજકુમારનાં વખાણ સાંભળીને રાજાના પિત્રાઇઓ તેની બહુ અદેખાઇ કરવા લાગ્યા અને આડાંઅવળાં બહાનાં કાઢીને સુધાર્મિક રાજાસાથે લડાઈ કરી. લડાઇમાં રાજા મરા-

યો અને રાણી પોતાના એકના એક રાજકુમારને એક વિશ્વાસુ દાસીને સોંપીને સતી થઇ.

દાસી તે રાજકુમારને લઇને તે રાજ્યમાંથી નાસી છૂટી અને ફરતાં ફરતાં કુંતલપુર કરીને શહેર હતું, તેમાં આવીને રહી. થોડા દિવસ પછી તે દાસી પણ મરી ગઇ અને રાજકુમાર એકલો થઇ ગયો. આ વખતે તેની ઉંમર સાતેક વર્ષની હતી. તે બોલવામાં બહુજ હુંશિયાર હતો અને મીઠું મીઠું બોલતો, તેથી લોકો તેને બોલાવતા–ખવરાવતા–પીવરાવતા તથા લૂગડાં પણ આપતા.

કુંતલપુરનો જે રાજા હતો તે બહુ નબળો હતો; તેથી ખરેખર રાજ્ય તો તે રાજાનો પ્રધાન દુષ્ટબુદ્ધિજ કરતો હતો. રાજાને માત્ર મહેલ, ગાડી–ઘોડા વગેરે મોજ–મજા કરવાની વસ્તુઓજ તે આપતો હતો. દુષ્ટબુદ્ધિ બહુ દુષ્ટ હતો, તેથી તેનામાં દયા તો હતીજ નહિ. હવે એક વખતે તે પ્રધાને પોતાના બાપનું શ્રાદ્ધ હતું તે દિવસે બ્રાહ્મણોને જમવા નોતર્યા. બ્રાહ્મણો જમવાની તૈયારી કરતા હતા,ત્યાં પેલો રાજકુમાર,જેને સૌ દાસીપુત્ર તરીકે ઓળખતા હતા તે ત્યાંથી નીકળ્યો. બધા બ્રાહ્મણોએ તેને ત્યાં બોલાવ્યો અને પ્રધાનની રજા લઇને જમવા બેસાડયો. જમ્યા પછી સૌની સાથે પેલો દાસીપુત્ર બેઠો હતો ત્યાં પ્રધાન આવ્યો અને તે બાળકનું ચળકતું કપાળ જોઇને તેના મનમાં લાગ્યું કે, આ કોઈ મોટાનો છોકરો હોવો જોઇએ. પછી પ્રધાને બ્રાહ્મણોને પૂછ્યુ કે, તમે આ બાળકનું ભવિષ્ય કહી શકશો ? ત્યારે તે બધામાંથી એક વિદ્વાન હતો તેણે કહ્યું કેઃ–પ્રધાનજી, તે મોટો પરાક્રમી, શૂરવીર, દાનેશ્વરી અને ભક્ત થશે અને વળી તે આપનો જમાઇ થશે.

આ સાંભળીને દુષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાનને બહુ ક્રોધ થયો અને મનમાં નક્કી કર્યું કે,આ બાળકને હું મરાવી નાખું; નહિ તો મારી આબરૂ જશે. આવી રીતે વિચાર કરીને તે બ્રાહ્મણોનું ભવિષ્ય 'ખોટું' પાડવા તે પ્રધાને બે ચંડાળોને બોલાવ્યા અને હુકમ કર્યો કે, પેલો દાસીપુત્ર ગામમાં રખડયા કરે છે તેને જંગલમાં લઈ જઇને મારી નાખો અને મારી ખાત્રીમાટે કાંઇ નિશાની લાવી આપો, એટલે હું તમને ઇનામ આપીશ.

પ્રધાનના હુકમને તાબે થઇને ચંડાળો તે કુમારને ફોસલાવીને જંગલમાં લઇ ગયા અને મારવાની તૈયારી કરી. છોકરો હુંશિયાર હતો એટલે ચંડાળ પાસેથી રજા લઇને તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યોઃ-" હે પ્રભુ! તમે મને આ દુ ખમાંથી બચાવો. આ જગતમાં આપના સિવાય મારૂ કોઈ છે નહિ. આપ મને મદદ નહિ કરો તો કોણ કરશે ?" આ પ્રમાણે આંખમાં આંસુ લાવીને પ્રાર્થના કરી, એટલે પેલા ચંડાળોને દયા આવી અને તેની છઠ્ઠી આંગળી હતી તેજ માત્ર કાપીને તેને કહ્યું કે, તું અહીંથી બહુ દૂર નાસી જા અને ફરીથી અહીં આવીશ નહિ. ચંડાળોએ તે પછી ગામમાં આવીને પ્રધાનને છઠ્ઠી આંગળી નિશાની માટે આપી. એટલે તેણે રાજી થઇને તેમને ઇનામ આપ્યુ.

હવે પેલો કુમાર કેટલેક દૂર જઇ રોતો રોતો એક ઝાડ નીચે બેઠો. એવામાં ચંદનાવતી નગરીનો રાજા કુલીદ શિકાર કરીને પાછો આવતો હતો. તેણે પેલા બાળકને રોતો જોયો,એટલે તે ઝાડ પાસે આવ્યો. બાળકની સાથે વાતચીત કરતાં તે બહુ રાજી થયો અને પોતાને પુત્ર નહોતો તેથી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, મારા ઉપર પ્રભુએ કૃપા કરીને આ બાળક મોકલ્યો

છે; માટે એને હું પુત્રતરીકે રાખીશ. પછી તે તેને પોતાન નગરમાં તેડી ગયો અને ખૂબ ભણાવ્યો-ગણાવ્યો તથા યુદ્ધકળ પણ શીખવી. તેનું નામ **ચં**દનાવતી ઉપરથી ચંદ્રહાસ પાડ્યું

તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ રાજ્યના કામમાં પણ ભાગ લેતો ગયો અને પ્રભુની ભક્તિ પણ વધારે વધારે કરતો ગયો કુલીંદ રાજા વૃદ્ધ થયો, એટલે રાજ્ય **ચં**દ્રહાસને સોંપ્યુ; પણ તે સાથે એટલી આજ્ઞા કરી કે, કુંતલપુરના પ્રધાન દુષ્ટબુદ્ધિએ આપણાં સો ગામ હરામનાં લઇ લીધાં છે; પણ તે બહુ દુ અને બળવાન હોવાથી કદી તું તેની સાથે લડતો નહિ. તે પ્ર માણે વર્તવા **ચં**દ્રહાસે વચન આપ્યું. **ચં**દ્રહાસનો દાખલો જો ઇને તેની પ્રજા તથા સર્વ નોકરોમાં ભક્તિભાવ વધ્યો. તે એટલ સુધી, કે કેટલાક મહિના પછી **ચં**દ્રહાસે પોતાના સેવકોને ખંડણી ભરવા કુંતલપુર મોકલ્યા. તે દિવસે અગિયારશ હતી તેથી **ચં**દ્રહાસના સેવકોએ ઉપવાસ કર્યો અને દુષ્ટબુદ્ધિએ તે જમવા તેડયા, પણ તેઓ જમવા ગયા નહિ. આથી દુષ્ટબુદ્ધિ બહુ માઠું લાગ્યું અને **ચં**દ્રહાસના સેવકોનું અપમાન કરી કાઢ મૂકયા તથા ખોટું બહાનું કાઢી **ચં**દનાવતી ઉપર ચડાઇ કરી

ચંદ્રહાસને આથી ક્રોધ ચઢવા છતાં કુલીંદ રાજાને વચ આપેલું હોવાથી કજીઆનું મોં કાળું કરવા દુષ્ટબુદ્ધિની સાથે લડા ન કરતાં તેને સામે લેવા ગયો; અને તેનો સારી રીતે સત્કા કરીને ગામમાં લઇ આવ્યો. કુલીંદ રાજા પણ તે વ હાજર હતો તેને દુષ્ટબુદ્ધિએ પૂછ્યું કે, આ પુત્ર તમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયો ? કુલીંદે કહ્યું કે, હું એક વખત શિકારેથ આવતો હતો, તે વખતે એક ઝાડ નીચે તે રોતો રોતો બેઠો હતો

મેં તેને રોવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારી છઠ્ઠી આંગળી ચંડાળો કાપી ગયા તેથી મને બહુ પીડા થાય છે. પછી મને આ બાળક ઉપર દયા આવી અને મારે પુત્ર નહોતો તેથી મેં તેને પુત્રતરીકે રાખ્યો છે. રાજાની આ વાત સાંભળીને દુષ્ટબુદ્ધિને પેલા દાસીપુત્રની તથા ચંડાળોની વાત યાદ આવી અને મનમાં બહુ ગુસ્સે થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, જો તે જીવતો હશે તો મારો જમાઈ થશે અને મારી આબરૂ જશે; માટે તેને તો ગમે તેમ કરીને મારી નખાવું તો ઠીક. આવો વિચાર કરીને તેણે એક યુક્તિ શોધી અને કુલીંદ રાજાને કહ્યું કે ભાઇ, મારે એક જરૂરનો કાગળ મારા પુત્ર ઉપર મોકલવો છે; માટે આ તમારા પુત્રને તે આપવા મોકલશો ? કુલીંદે હા પાડવાથી કાગળ લઇ જવા **ચંદ્રહાસ** તૈયાર થયો. **દુષ્ટબુદ્ધિએ** નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતોઃ—

ભાઇ મદન,

રૂપ, ગુણ કે ઉંમરનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના આ ચીઠ્ઠી લાવનારને તુરત વિષ દઇ દેજો. લી૦ **દુષ્ટબુદ્ધિ**

કાગળ **ચંદ્રહાસને** આપીને કહ્યું કે, આ તમે હાથોહાથ મારા પુત્ર **મદનને** આપજો.

(આ વખતે એક છોકરાથી અરર એમ અવાજ થઈ ગયો.)

મહેતાજી-ભાઈ, એ કોણે અવાજ કર્યો ?

ચુનીલાલ-સાહેબ, આ **નવનીતરાયથી** એમ બોલાઇ ગયું છે.

મહેતાજી—કેમ **નવનીતરાય**, તમે બોલ્યા ?

નવનીત—જી હા, મને એમ લાગ્યું કે, હવે બિચારો **ચંદ્રહાસ** નક્કી મરાશે; તેથી મારાથી અરરર બોલાઈ ગયું.

સહેલાજી—તમે કેવા દયાળુ છો તે આ ઉપરથી જણા
આવે છે, પણ તમારે મુંઝાવું નહિ. કહેવત છે કે 'જે
રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?' માટે હવે શું થાય છે તે જુએ

કાગળ લઇને **ચંદ્રહાસ** સાંજ પડતાં કુંતલપુર નજી
આવી પહોંચ્યો. રસ્તા ઉપર એક બગીચો આવવાથી તે ત
જઇ થાક ખાવા બેઠો; પણ એટલામાં તો તેને નિદ્રા આવ
ગઇ. તે બગીચો **દુષ્ટબુદ્ધિ** પ્રધાનનો હતો. સાંજે પ્રધાન
પુત્રી કે જેનું નામ **વિષયા** હતું તે પોતાની દાસીઓ સાં
ત્યાં ફરવા આવી. ફરતાં ફરતાં તેણે **ચંદ્રહાસને** જોયો અ
તેની પાસે ચીઠ્ઠી પડેલી હતી તે જોઈ. ચીઠ્ઠી વાંચીને તે
વિચાર થયો કે, ઉતાવળમાં મારા પિતાજીએ 'વિષયા'
બદલે 'વિષ' લખ્યું છે, કારણ કે આવા રૂપગુણવાળાં
કોઇ ઝેર દેવાનું લખે નહિ. વળી મારા પિતા મારેમાટે પ
તિની શોધમાંજ છે, પણ પોતે નહિ આવી શક્યા હોય તેથ
આ ચીઠ્ઠી લખી હશે. આમ વિચારીને તેણે એક સળી લીધ
અને પોતાની આંખમાંના આંજણવડે 'વિષ' શબ્દની પડખે
'યા' અક્ષર ઉમેરીને ચીઠ્ઠી હતી ત્યાં મૂકી દીધી.

ચંદ્રહાસ જાગ્યો, એટલે ચીઠ્ઠી લઇને પ્રધાનના મહેલમ
ગયો અને **મદનને** ચીઠ્ઠી આપી ચીઠ્ઠી વાંચી **મદને** તો ત
રતજ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને **ચંદ્રહાસની** સાથે પોતાન
બહેન **વિષયાને** પરણાવી. થોડા દિવસ પછી **દુષ્ટબુદ્ધિ** શહેરમાં
આવ્યો અને ચંદ્રહાસને જીવતો જોઇને તથા પોતાનો જમાઇ
થએલો જોઇને બહુજ ખીજાઈ ગયો અને ગમે તેમ કરીને
પણ તેને મારી નંખાવવા વિચાર કરવા લાગ્યો. છેવટે એક

યુક્તિ શોધી કાઢીને તેણે એક દિવસે ચંદ્રહાસને કહ્યું કે, ગામથી એક ગાઉ દૂર અમારી કુળદેવી છે ત્યાં તમે એકલા આજ રાત્રે પગે લાગવા જજો. આ માટે ચંદ્રહાસે હા પાડી. પ્રધાને ચંડાળોને બોલાવી હુકમ કર્યો કે, આજ રાત્રે અમારી કુળદેવીને પગે લાગવા એક જુવાન રાજકુમાર આવે તેને તમે મારી નાખજો.

હવે તે ગામનો રાજા કુંતલિક બહુ માંદો થઈ ગયો અને મરવાની તૈયારીમાં હતો. ચંદ્રહાસ તેની પાસે જતો આવતો એટલે રાજાને તેના ઉપર બહુ હેત હતું. રાજાએ પ્રધાનના પુત્ર મદનને રાત્રે બોલાવી કહ્યું કે, અત્યારે ને અત્યારે ગમે ત્યાંથી તું ચંદ્રહાસને મારી પાસે લાવ. મદન ચંદ્રહાસને શોધવા નીકળ્યો, ત્યારે ચંદ્રહાસ કુળદેવીને મંદિરે જતો હતો. મદને ચંદ્રહાસને કહ્યું કે, લાવો, હું તમારી વતી પૂજા કરવા જઇશ અને તમે રાજા પાસે જાઓ. તેઓ તમને બહુ યાદ કરે છે. આથી ચંદ્રહાસ રાજા પાસે ગયો. ત્યાં રાજાએ પોતાની એકની એક પુત્રીને બોલાવીને ચંદ્રહાસના હાથમાં તેનો હાથ સોંપ્યો અને કહ્યું કે, આજથી આ તમારી પત્ની છે. પછી બ્રાહ્મણોને બોલાવીને તેમનાં લગ્ન કર્યાં અને તેઓ ફૂલદડે રમતાં બજારમાંથી નીકળ્યાં. આ મોટો વરઘોડો જોવા પ્રધાને પોતાના મહેલની બારીમાંથી ડોકીઉં કર્યું અને રાજકુંવરી સાથે ચંદ્રહાસને જોયો, ત્યારે તો તેને મૂર્છા આવી ગઇ. પછી ભાન આવતાં તેણે એક સિપાઇને મોકલ્યો અને કહ્યું કે, તું ચંદ્રહાસને પૂછી આવ કે, કુળદેવીને મંદિરે પૂજા કરવા કેમ નથી ગયા? ચંદ્રહાસે જવાબ કહેવરાવ્યો કે, મારીવતી પૂજા કરવા મદનભાઇ ગયા છે. આ ખબર સાંભળતાં પ્રધાન પોતે ઘોડે ચઢીને

એકદમ ત્યાં ગયો; પણ ત્યાં **મદન**નું મડદું પડયું હતું ! આ જોઈને પ્રધાન બહુ રોવાકૂટવા લાગ્યો પણ શો ઉપાય ? માં ગામમાં જઇને શું મોઢું બતાવવું ? આમ વિચારીને તેણે આપઘાત કર્યો.

લગ્નના કામથી પરવારીને **ચંદ્રહાસે** **મદન**ની ખબર કઢાવી પણ કાંઇ ખબર ન આવવાથી તે પોતે મંદિરે ગયો અને ત્ય **મદન** અને પ્રધાનનાં મડદાં જોયાં. આથી તેને બહુ ખેદ થયો પછી પોતાની સાથળમાંથી લોહી કાઢી તે દેવીને પ્રસન્ન કરવ. મંડયો, પણ દેવી પ્રસન્ન ન થયાં. છેવટે પોતાનું માથું કાપવા જાય છે ત્યાં દેવીએ દર્શન દીધાં અને વરદાન માગવા કહ્યું. **ચંદ્રહાસે** માગ્યું કે, આ બન્નેને જીવતા કરો. તે પ્રમાણે તે બન્નેને દેવીએ જીવતા કર્યા. આથી **દુષ્ટબુદ્ધિ**ની આંખ ઉઘડી અને તે સમજ્યો કે, ખરેખર **ચંદ્રહાસ** બહુ લાયક છે; અને મેં તેનાપર ઘણા અપકાર કર્યા તોપણ તેણે તો મારી ઉ-પર ઉપકાર કર્યા. પછી સૌ આનંદથી ઘેર ગયા. **ચંદ્રહાસ**ને કુંતલપુરનું રાજ્ય આપ્યુ અને **મદન**ને તેનો પ્રધાન બનાવ્યો. કહો **મગનલાલ**, તમે હવે આ વાતમાંથી શું સાર કાઢો છો ?

મગનલાલ–જે માણસ અપકારને બદલે ઉપકાર કરે છે, તેનું પ્રભુ હમેશાં સારૂંજ કરે છે.

મહેતાજી–બીજું કાંઇ **રતિલાલ** ?

રતિલાલ–જી, હા. જે કોઇ ખરા મનથી પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે, તેને પ્રભુ **ચંદ્રહાસ**ની માફક બચાવે છે.

મહેતાજી–બીજું કાંઇ, **રામપ્રસાદ** ?

રામપ્રસાદ–જે બીજાનું બૂરૂં કરવા જાય, તેનું પોતાનુંજ

બૂરૂં થાય છે, માટે કોઇનું બૂરૂં કરવું નહિ.

મહેતાજી-તે ઉપર કાંઈ કહેવત તમને સાંભરે છે, **શાંતિલાલ**?

શાંતિલાલ-જી, હા. 'ખોદે તે પડે.'

મહેતાજી-શાબાશ, હવે બીજો કાંઈ સાર તમે કહો, **અર્જુન**લાલ.

અર્જુનલાલ-જે કોઈ સારા હોય છે, તે હમેશાં અપકારને બદલે ઉપકારજ કરે છે. **દુષ્ટબુદ્ધિએ ચં**દ્રહાસને દુઃખ દેવામાં બાકી ન રાખ્યું છતાં **ચં**દ્રહાસે તેનું સારૂંજ કર્યું, માટે હમેશાં અપકારને બદલે ઉપકારજ કરવો.

મહેતાજી-ચંદ્રહાસ બીજાઓને કેમ બહુ ગમતો હતો તેનું કારણ તમને ખબર છે, **મુકું**દરાય?

મુકુંદરાય-જી, હા. તે બહુ હસમુખો અને વિવેકી હતો.

મહેતાજી-બરાબર, આજે આપણે આટલેથી બંધ રાખીશું અને કાલે આપણે બીજી એવીજ એક વાત કહીશું.

૫—ગરીબનો અનાદર નહિ કરવાવિષે

કબીર ગર્વ ન કીજીએ, રંક ન હસીએ કોય;
અબી તો નાવ સમુદ્રમેં ના જાને કયા હોય.

મહેતાજી-કેશવલાલ, આપણે પહેલે દિવસે કોની વાત કરી હતી, તમને યાદ છે?

કેશવલાલ-હા જી, **પાં**ડવ-કૌરવોની અને તેમની પરીક્ષાની.

મ્હેતાજી—બરાબર. હરિલાલ, **પાંડવો** અને **કૌરવોના** ગુરુનું નામ શું ?

હરિલાલ—દ્રોણ, સાહેબ.

મ્હેતાજી—ઠીક. આજે હવે હું તમને તે **દ્રોણગુરુ** અથવા તો **દ્રોણાચાર્ય** સંબંધી વાત કહું છું. **દ્રોણ** જ્યારે અગ્નિવેશ નામે બ્રાહ્મણને ત્યાં ભણતા હતા; ત્યારે **પૃષદ** રાજાનો પુત્ર **દ્રુપદ** પણ ત્યાંજ ભણતો હતો. તે બન્નેને બહુજ ભાઈબંધી હતી. બન્ને સાથે રમતા, સાથે જમતા અને સૂતા પણ સાથેજ. ભણી રહ્યા પછી સૌ નિશાળીઆઓ પોતપોતાને ગામ ગયા. **દ્રોણની** સ્થિતિ ગરીબ હતી, એટલે તે પોતાના ભાઇબંધ દ્રુપદ રાજા પાસે ગયો અને તેને આશીર્વાદ આપી ઉભો રહ્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે, તું કોણ છે ? ત્યારે **દ્રોણે** કહ્યું કે, હું તારો ભાઇબંધ **દ્રોણ** છું અને આપણે બન્ને સાથેજ ભણતા હતા. હું બહુ ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી તારી પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યો છું. દ્રુપદે કહ્યુંઃ—હું રાજા અને તું ભિખારી; આપણા વચ્ચે ભાઇબંધી નજ હોય. રાજાનો મિત્ર તો રાજાજ હોય; માટે તું અહીંથી સવેળા ચાલ્યો જા, નહિ તો સિપાઇ પાસે કઢાવી મૂકીશ. આ વચનથી **દ્રોણની** છાતી ભેદાઇ ગઇ. તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને ગમે તેમ કરીને તેનો અહંકાર ઉતારવો એમ તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

તે હસ્તિનાપુર ગયો અને ત્યાં **પાંડવો**, **કૌરવો** અને બીજા રાજકુમારોને બાણવિદ્યા શીખવી. પછી જ્યારે ભણાવવાનુ કામ પૂરૂં થયુ, ત્યારે શિષ્યોએ ભેગા થઇને ગુરુજીને કહ્યું—મહારાજ, હવે ગુરુદક્ષિણા માગો; અમે આપના ઘણા દેવાદાર

છીએ. આ સાંભળીને ગુરુ બોલ્યાઃ–હે શિષ્યો, ગુરુદક્ષિણામાં માત્ર હું એટલુંજ માગું છું કે, તમે દ્રુપદ રાજાને બાંધીને મારી પાસે લઈ આવો.

પહેલાં કૌરવો ગયા પણ તે બધાને દ્રુપદે હરાવ્યા. પછી પાંડવો ગયા અને તેઓ દ્રુપદને પકડીને ગુરુ પાસે લઈ આવ્યા. દ્રોણે કહ્યું:–કેમ દ્રુપદ, તારાં અહંકારનાં વચનો યાદ આવે છે કે ? તેં કહ્યું હતું, કે, રાજાનો મિત્ર રાજાજ હોય. હે મિત્ર, તું કદાચ મારો મિત્ર થવા રાજી નહિ હોય; પણ હુ તો રાજીજ છું. તારીસાથે મિત્રતા બાંધવાજ મેં તારૂં રાજ્ય લીધું છે; પણ હવે તેમાનું અર્ધું હું તને આપુ છું અને અર્ધું હું રાખુ છું. આ સાંભળીને દ્રુપદ દ્રોણને પગે પડયો અને માફી માગી કહ્યું કે, જગતમા જો મિત્ર હો તો તમારા જેવા ઉદાર મિત્રજ હજો. પછી દ્રુપદને છોડી મૂકયો અને શિષ્યો પણ રાજીખુશીથી પોતાને મુકામે ગયા. કેમ ચુનીલાલ, તમે આ વાતમાથી શું સાર લીધો ?

ચુનીલાલ—જે માણસ અહંકાર કરે છે, તે વહેલો મોડો બહુ દુ ખી થાય છે, માટે અહંકાર ન કરવો.

મહેતાજી—અહંકાર ન કરવો એ વાત ખરી; પણ શેનો અહંકાર ન કરવો શંકરલાલ ?

શંકરલાલ—કોઇ પણ બાબતનો; જેમકે રૂપ, ગુણ, ધન, વિદ્યા, તપ, ભક્તિ, બળ વગેરેનો અહંકાર ન કરવો.

મહેતાજી—શાબાશ, શંકરલાલ ! હવે **કાનજીભાઇ**, તમે કાંઇ સાર બોલો.

કાનજીભાઇ—કોઇ પણ માણસનો આપણે તિરસ્કાર ન કરવો.

મહેતાજી-બરાબર. કહો કેશવલાલ, તમે શું સાર લીધો?

કેશવલાલ-મિત્રની સાથે કોઇ દિવસ તોછડાઈ ન કરવી અને વખત આવે મિત્રને માટે પ્રાણુ આપવા પડે તોપણ આપવા. વળી મિત્રનો અપકાર ન ગણતાં તેના ઉપર ઉપકાર કરવો.

મહેતાજી-વારૂ, બીજું કાંઈ રહી જાય છે, હરિપ્રસાદ?

હરિપ્રસાદ-ગુરુની પાસેથી વિદ્યા શીખીને આપણે તેનો ઉપકાર ન ભૂલવો અને જેમ ગુરુ રાજી થાય તેમ કરવું.

મહેતાજી-બસ, હવે કાલે તમને **પાંડવો** અને **કૌરવોની** વાત કહીશું અને પછી તેમાંથી શું સાર નીકળશે તે જોઇશું.

૬-ક્ષમા

ખરૂં વીર-ભૂષણુ ને, પરમ ધરમ સાર,
ક્ષમા ક્ષમા ક્ષમા વિના, અવર ન ધારજો;
શરણુ આવેલકેરાં, દુઃખ શોક દૂર થવા,
અમિ ભરી આંખડી, હસીને હસાવજો.

મહેતાજી-આજે વલ્લભદાસ અને ત્રિભોવનદાસને કેમ ઉભા રાખ્યા છે, મોનીટર?

મોનીટર-સાહેબ, અમે બધા પાણી પીવા ગયા ત્યારે ધક્કાધક્કીમાં ત્રિભોવનદાસના હાથમાંથી પાણીનો પ્યાલો વલ્લભ-દાસના પગ ઉપર પડી ગયો. તે માટે ત્રિભોવનદાસે માફી માગી, તોપણ વલ્લભદાસે ગુસ્સે થઇને ત્રિભોવનદાસને એક ઠુંસો

માર્યો, ત્યારે ત્રિભોવનદાસે તેમને એક લપાટ મારી. પછી મેં વચ્ચે પડીને તેમને છૂટા પાડીને કલાસમાં લાવી ઉભા રાખ્યા.

મહેતાજી–તમારે બન્નેને બહુજ શરમાવા જેવું છે.આવી રીતે જો વર્તો તો પછી તમને જે બોધદાયક વાત કહીએ છીએ તેનું ફળ કયાં રહ્યું ! માણસો કેટલી બધી ક્ષમાદૃષ્ટિ રાખે છે, તે ઉપર હું તમને વાત કહું તે સાંભળો.

મગનલાલ–સાહેબ, કાલે તો આપે એમ કહ્યું હતું કે, **પાં**ડવો અને કૌરવોની વાત કહીશું.

મહેતાજી–**મ**ગનલાલ, તમારી વાત બરાબર છે, પણ હું તમને જે વાત કહીશ તેમાં બધું આવી જશે સાંભળો.

પાંડવોને રહેવાને તેમના મોટા કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે **ખાં**ડવપ્રસ્થ નામનું સ્થળ આપ્યું હતું. તે જો કે પ્રથમ તો મોટું જંગલ હતું, પણ ધીરે ધીરે તેઓએ તેને સુધારીને તેનું મોટું શહેર બનાવ્યું હતું. તે એવું તો સરસ હતું કે લોકો તેને ઇંદ્રપુરી અથવા તો ઇંદ્રપ્રસ્થ કહેતા હતા. ત્યાં એક મોટો મહેલ બાંધ્યો હતો. તેના વાસ્તુ વખતે ઘણા રાજાઓને નોતર્યા હતા અને તેમાં દુર્યોધનને પણ બોલાવ્યો હતો. દુર્યોધન ત્યાં આવીને **પાં**ડવો તથા દ્રૌપદીની સાથે મહેલ જોવા ગયો. તેમાં એક ઠેકાણે એવી કારીગિરી હતી કે, જ્યાં પાણી હતું ત્યાં જાણે સાફ આરસપહાણની જમીન હોય એમ જોનારને લાગે. ત્યાં આવતાં દુર્યોધન છેતરાયો. તે રોફમાં ને રોફમાં ચાલ્યો, એટલે ધબ દઇને પાણીમાં પડ્યો અને તેનાં લૂગડાં ભીંજાયાં. આથી **ભીમ** અને તેના નાના ભાઇઓ તથા દ્રૌપદી હસી પડયાં. આગળ ચાલતાં એક ઠેકાણે પાણી નહોતું, ત્યાં તેને પાણી જેવું લાગ્યું, તેથી

તેણે પોતાનાં કપડાં ઉંચાં લીધાં. આ વખતે પણ **ધર્મરાજા** સિવાય બધાં ખડખડ હસી પડયાં. વળી એક ઠેકાણે બારણા જેવો સુંદર આકાર હતો ત્યાં બારણું ધારી ચાલવા જતાં તેનું માથું અફળાયું અને તે શરમાઇ ગયો. આ વખતે પણ બધાં ખૂબ હસ્યાં. આથી તે મનમાં ખૂબ બળ્યો અને તેઓના ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી **પાંડવો**એ તેને પોતાનો બધો વૈભવ બતાવ્યો, તેથી પણ દાઝયા ઉપર ડામ જેવું થયું. રાત-દિવસ ચિંતામાં અને ચિંતામાં તેનું શરીર બહુ લેવાઇ ગયું. પછી તેના મામા **શકુનિ**ની સલાહથી **દુર્યોધને** પણ કાંઇક ખુશાલીનું બહાનું કાઢીને **પાંડવો**ને હસ્તિનાપુર બોલાવ્યા.

પાંડવો ત્યાં આવ્યા એટલે **ધર્મરાજા**ને જુગટું રમવાનું **દુર્યોધને** કહ્યું. **ધર્મરાજા**નો એવો ઠરાવ હતો કે, જો કોઇ જુગાર રમવાનું કહે તો તેને ના પાડવી નહિ, આથી તે રમવા બેઠા. **ધર્મરાજા**ની સામે **દુર્યોધન**ને બદલે તેનો મામો **શકુનિ** બેઠો. **શકુનિ** રમવામાં બહુ કપટી હતો, એટલે **ધર્મરાજા**ને હરાવતો જ ગયો. રમતાં રમતાં **ધર્મરાજા** રાજપાટ, નોકર-ચાકર, પોતાના ભાઇઓ, પોતાની જાત અને છેવટે પોતાની પત્ની **દ્રૌપદી**ને પણ હારી ગયા અને તેઓ બધાં **દુર્યોધન**નાં દાસ બન્યાં. છેવટે **દુર્યોધન**નો ભાઇ **દુ:શાસન** **દ્રૌપદી**નો લાંબો ચોટલો પકડી તેને સભામાં ઘસડી લાવ્યો અને તેનું પહેરેલું વસ્ત્ર ખેંચવા માંડયું. આથી દુ:ખી થઈ **દ્રૌપદી**એ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી કે:-"હે અનાથના નાથ, હે **ગોવિંદ**, હે **દ્વારકાવાસી**, હે **કૃષ્ણ**, તમે મારી મદદે આવો." આ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાનનું હૃદય પીગળ્યું અને અદૃશ્ય રહીને તેમણે **દ્રૌપદી**ને વિવિ-

ધ રંગનાં ચીર પૂર્યાં. દુઃશાસન એક ચીર ખેંચતો કે બીજું પ્રકટ થતું. આવી રીતે સેંકડો ચીરનો ઢગલો જમીનપર થયો. ચીર ખેંચી ખેંચીને દુઃશાસન થાકયો અને શરમાઇને બેસી ગયો. છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદીને કહ્યું કેઃ–"તારી ઇચ્છામાં આવે એવું વરદાન માગ." ત્યારે તેણે વરદાનમાં પોતાના પાંચે પતિઓને દાસપણામાંથી છોડાવ્યા. જતાં જતાં પણ દુર્યોધને ધર્મરાજાને જુગાર રમાડયા અને તેમાં એવી શરત કરી કે, જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવે અને એક વર્ષ છુપા રહે; તેમજ છેલ્લા વર્ષમાં સામા પક્ષવાળા શોધી કાઢે તો ફરીથી બીજાં બાર વર્ષ વનમાં જાય અને એક વર્ષ છુપા રહે. આવી શરત કરીને તેઓ રમ્યા અને તેમાં પણ કપટી શકુનિ જીત્યો. હવે પાંડવો રાજપાટ છોડીને વનમાં ગયા. થોડા વખત પછી કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસને દુર્યોધનને કહ્યું કેઃ–"આપણે વનમાં જ્યાં પાંડવો છે ત્યાં જઇએ અને તેઓને તમારો વૈભવ બતાવીને સંતાપીએ."

આ વાત સાંભળીને દુર્યોધન બહુજ ભપકાથી પોતાનું લશ્કર અને ભાઇબંધોને લઇને પાંડવો જ્યાં વનમાં રહેતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ગંધર્વોના રાજા ચિત્રસેનનું નગર આવ્યું, તે ચિત્રસેનનું અપમાન દુર્યોધને એક વખત કર્યું હતું, તે સંભારીને ચિત્રસેન તથા ગંધર્વોએ દુર્યોધનને હરાવી તેને તથા તેના ભાઇબંધોને કેદ કર્યા.

દુર્યોધનના બે ચાર માણુસો નાસીને પાંડવો પાસે આવ્યા અને દુર્યોધન પકડાયાના સમાચાર આપ્યા. આ વાત સાંભળીને ભીમ તો ખૂબ રાજી થયો અને તેઓને જરાએ મદદ ન

આપવા પોતાનો મત જણાવ્યો; પણ દયાળુ **ધર્મરાજાએ** તેને ખૂબ ઠપકો આપી કહ્યું:–'ભાઈ, તારૂં વેર સમજણવિનાનું છે.આ તો તારો ભાઇ છે, પણ ભાઇ ન હોય અને ગમે તે માણસ સંકટમાં હોય તો તેને પણ આશ્રય આપવો એ આપણી ફરજ છે; માટે ઉતાવળ કરો અને ત્યાં જઇને તેમને મદદ કરો." પછી **ધર્મરાજા** સિવાય બધા ભાઇઓ ત્યાં ગયા અને **ગંધર્વોસાથે** લડયા. લડતાં લડતાં **ચિત્રસેન** અને **અર્જુનનો** ભેટો થયો. તેઓ બન્નેએ એકબીજાને ઓળખ્યા, તેથી લડાઈ બંધ પડી. **ચિત્રસેને** કહ્યું કે:–"ચાલો આપણે **ધર્મરાજા** પાસે જઇએ અને તેમને બધી હકીકત કહીએ. પછી તે હુકમ કરશે તેમ આપણે કરીશું."

તેઓ સર્વે ત્યાં ગયા. પોતાનું અગાઉ કરેલું અપમાન તથા તેઓ કેવા ખરાબ વિચારથી ત્યાં આવ્યા હતા તે પણ **ચિત્રસેને** **ધર્મરાજાને** કહી દેખાડયું; અને કહ્યું કે, હવે આપ જેમ કહો તેમ કરીએ. **ધર્મરાજા** બોલ્યા:–"હે **ગંધર્વરાજ**, આપ મારી-વતી તેને ક્ષમા આપો. તે હજી બાળક છે; માટે તેને જવા દઇ અમારા કુળની લાજ રાખો." પછી **ચિત્રસેને** તેને છોડી દીધો. **ધર્મરાજાએ** **ચિત્રસેનની** પ્રશંસા કરી અને તેમને વિદાય કર્યા પછી **દુર્યોધનને** કહ્યું કે:–"હે ભાઇ, આવું ઉછાંછળું કૃત્ય કદી કરતો નહિ; કેમકે ઉછાંછળા થવાથી કદી પણ સુખ મળતું નથી. હે કુરુપુત્ર, તું તથા તારા સર્વ ભાઈઓ સુખી થાઓ. તારા રાજનગરમાં તું સુખે પાછો જા, શોક કરીશ નહિ." પછી **દુર્યોધન** પોતાને સ્થાનકે ગયો. કહો **મગનલાલ**, હવે તમારે કાંઇ કહેવું છે?

મગનલાલ—નાજી,આ વાતમાં તો બધો સાર આવી ગયો.

મહેતાજી—કહો હરિલાલ, તમે આમાંથી શું સાર લીધો?

હરિલાલ—ધર્મરાજાની પેઠે હમેશાં વેર ભૂલી જઇને ક્ષમા આપવી.

મહેતાજી—વલ્લભદાસ, તમે શું કહો છો?

વલ્લભદાસ—સાહેબ, મારી ભૂલ થઈ, હવે એવું નહિ કરૂં.

મહેતાજી—તમે ત્રિભોવનદાસ?

ત્રિભોવનદાસ—સાહેબ,હું પણ હવે બહુજ ધીરજ રાખીશ અને સર્વેને ક્ષમા આપીશ.

મહેતાજી—તમે બીજું શું કહો છો **અર્જુન**લાલ?

અર્જુનલાલ—કોઇ પણ દિવસ જુગાર ન રમવો; કારણકે જુગાર રમવાથી બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

મહેતાજી—બીજું કાંઇ કહેશો, **છો**ટાલાલ?

છોટાલાલ—હા જી. કોઇની મશ્કરી ન કરવી; કારણકે તેથી વેર થાય છે અને તેમાંથી ઘણાં માઠાં પરિણામ આવે છે.

મહેતાજી—બરાબર છે."હસવામાંથી ખસવું થાય છે"એમ આપણામાં કહેવત છે, તે અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. હવે કાલે આપણે બીજી વાત કહીશું.

૭—મશ્કરીનાં માઠાં ફળ

મશ્કરી કદી નહિ કોઇની કરો, દેખો ભૂલ સુધારો કરો;
દિલ દુઃખવીએ બીજા તણું, પ્રભુ દીએ સાટું તે તણું.

મહેતાજી—નાનાલાલ, કાલે આપણે કયી વાત કહી ગયા?

નાનાલાલ—કાલે **ધર્મ**રાજાની ક્ષમાવિષે વાત કરી હતી.

મહેતાજી—રણછોડદાસ, **પાં**ડવોને વનમાં જવું પડયું તેનું મૂળ કારણ શું ?

રણછોડદાસ—સાહેબ, તેઓ જુગાર રમ્યા તે.

મહેતાજી—નહિ, તેઓને દુર્યોધને શામાટે જુગટું રમાડયા તે તમે કહેશો, **રામજી**ભાઇ ?

રામજીભાઇ—**પાં**ડવોએ દુર્યોધનની મશ્કરી કરી હતી તેથી તેઓના ઉપર વેર લેવા.

મહેતાજી—બરાબર છે. મશ્કરીનાં કેવાં માઠાં ફળ થાય છે તે ઉપર આજ હું તમને એક વાત કહું છું. એક વખત કેટલાક **યાદવ** કુમારો રમવા નીકળ્યા હતા.

કેશવલાલ-સાહેબ, **યાદ**વો એટલે કોણ ?

મહેતાજી—**યદુ** કરીને એક રાજા હતો; અને તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો તે **યાદ**વો કહેવાતા હતા. તે **યાદ**વો ફરતાં ફરતાં એક તપોવન કે જ્યાં **નારદ**, **વિશ્વામિત્ર** વગેરે ઋષિઓ તપ કરતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે બધા જુવાનીઆઓએ વિચાર કર્યો કે, આ બધા ઋષિઓની આપણે કાંક મશ્કરી કરીએ તો ઠીક. વિચાર કરતાં કરતાં તેઓએ એક

યુક્તિ શોધી કાઢી. તેઓએ **શ્રીકૃષ્ણ**નાં મોટાં રાણી **જાંબુવ**તીના પુત્ર **સાંબ**ને સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં અને પેટપર લોઢાની તાંસળી બાંધીને પેટ મોટું કર્યું. પછી તે બધા ઋષિઓની પાસે ગયા અને એક જણાએ તે સ્ત્રીને બતાવી ઋષિઓને પૂછયું કે:–"આ ગર્ભવતી સ્ત્રી શરમાળ હોવાથી આપને મોં બતાવી શકતી નથી. તેને પુત્રની બહુ ઇચ્છા છે તો આપ કૃપા કરીને જણાવો કે, તેને પુત્ર આવશે કે પુત્રી?" ઋષિઓ ત્રણે કાળને જાણવાવાળા મહા સમર્થ હતા, તેથી તેઓએ જણાવ્યું કે:–"હે નાદાન રાજકુમારો, તમે અમારી મશ્કરી કરો છો; પણ એમાંથી તો તમારા કુળનો નાશ કરનારૂં એક લોઢાનું મુસળ અવતરશે." આ સાંભળીને તે જુવાનીઆઓ બહુ ગભરાઇ ગયા અને ઋષિઓનું કહેવું સાચું છે કે ખોટું તેની ખાત્રી કરવા સારૂ તેઓએ **સાંબ**ને પેટે બાંધેલી તાંસળી છોડી; એટલે તેમાંથી એક લોઢાનું મુસળ નીકળ્યું. તેઓ હવે બહુ પસ્તાવા લાગ્યા; પણ શું કરે? પછી તેઓ પોતાના વડીલ ઉગ્રસેન રાજા પાસે ગયા અને બધી વાત કહી તથા **શ્રીકૃષ્ણ**ને પણ બનેલી હકીકત કહી બતાવી.

શ્રીકૃષ્ણ સમજી ગયા કે, જ્યાં પૂજ્ય પુરુષોની મશ્કરી થાય ત્યાં ભુંડુંજ થવાનું છે; છતાં તેમણે તેઓને ધીરજ આપવાને કહ્યું કે:–"તે મુસળના ઝીણા ઝીણા કટકા કરીને સમુદ્રમાં નાખી દો." આથી તેઓ સમુદ્રકાંઠે ગયા અને મુસળના ઝીણા ઝીણા કટકા કરીને તેમાં નાખી દીધા.

પછી એક વખતે **શ્રીકૃષ્ણ** **વસુદેવ** અને ઉગ્રસેન સિવાયના બધા **યાદવો**ને લઇને **પ્રભાસપાટણ**ની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં

શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ સિવાયના બધા યાદવો દારૂ પીને છાકટા થયા અને પોતપોતાની બડાઇ હાંકવા લાગ્યા. વાત કરતાં કરતાં કજીયો વધી પડ્યો અને અંદર અંદર તેઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. લડતાં લડતાં બાણો ખૂટી ગયાં અને ધનુષ્યો ભાગી ગયાં. પછી તેઓએ સમુદ્રને કાંઠે ઉગેલી પાનો ખેંચી કાઢી. તે પાનો લોઢાની મુસળ થઈ પડી અને યાદવો તે પાનોથી લડી લડીને કપાઇ મુવા. માત્ર એક શ્રીકૃષ્ણુજ બાકી રહ્યા; તે પીંપળાના ઝાડની નીચે બેઠા હતા. એક શિકારીએ દૂરથી હરણ જાણીને તેમના તરફ બાણ મૂક્યું, તે તેમને વાગ્યું. શિકારી તેમની પાસે આવી પહોંચતાં તેણે પોતે કરેલી ભૂલની માફી માગી. ભગવાને તેને ક્ષમા આપી અને પછી પોતે પણ સ્વધામ પધાર્યા. કહો રતિલાલ, તમે આમાંથી શું સાર લો છો?

રતિલાલ—કોઇની મશ્કરી કરવી નહિ; કારણ કે તેનું પરિણામ બહુ ખરાબ આવે છે.

મહેતાજી—બરાબર. બીજો શું સાર નીકળશે છોટાલાલ?

છોટાલાલ—કોઈ દિવસ દારૂ કે બીજી કૅફી ચીજ ન પીવી; કારણ કે તેથી ભાન ભૂલી જવાય છે અને ન કરવાનું થઇ જાય છે.

મહેતાજી—બરાબર. હવે તમે કાંઇ બોલો, હિંમતલાલ.

હિંમતલાલ—આપવડાઇ ન કરવી, કારણ કે તેથી ક્લેશ થઇને વખતે મારામારી અને કાપાકાપી પણ થઇ જાય છે.

મહેતાજી—હવે કાંઈ રહી જાય છે, મથુરદાસ?

મથુરદાસ—ભગવાને જેમ શિકારીને માફી આપી; તેમ આપણને કોઇ જાણે કે અજાણે ગાળ દે, મારી જાય કે રસ્તે

ચાલતાં અજાણે કચરો નાખે તો તેને માફી આપવી જોઈએ.

મહેતાજી—શાબાશ, એ પ્રમાણે વર્તવું જો કે કઠણ છે, પણ ધીમે ધીમે તેમ કરવા મહેનત કરવી જોઈએ. મોટા માણસો હમેશાં ક્ષમાજ બતાવે છે. કાલે આપણે એક બીજી વાત કહીશું.

૮—સાહસ ન કરવાવિષે

વગર વિચાર્યું જે કરે, પાછળ તે પસ્તાય;
દેખો એવાં કામથી, જાન ભલેરા જાય.

મહેતાજી—આજે હવે આપણે...............

પટાવાળો—સાહેબ, આ ગોવિંદજી આજે છાપરા ઉપર ચડયા હતા અને તેમણે નળીઆં ભાગી નાખ્યાં છે.

મહેતાજી—ઠીક છે, હું તે સંબંધી તપાસ કરી ઘટતું કરીશ; તમે હવે જાઓ.

પટાવાળો—બહુ સારૂં, સાહેબ.

મહેતાજી—કેમ ગોવિંદજી, આજે છાપરે કેમ ચડયા હતા?

ગોવિંદજી—સાહેબ, હું અને **વનમાળીદાસ** આપણા વર્ગની બારી પાસે ઉભા હતા. હું પછવાડે વાડામાં નીચો વળી જોવા ગયો એટલે મારી ટોપી પડી ગઈ; તેથી છાપરા ઉપર ચડી વંડીએ ઉતર્યો અને પછી ત્યાંથી વાડામાં ઠેકડો માર્યો.

મહેતાજી—પાછા શી રીતે ઉપર ચડયા?

ગોવિંદજી—**વનમાળીદાસે** તેનો ફેંટો નાંખ્યો તે પકડીને હું ઉપર ચડી ગયો.

મહેતાજી—ગોવિંદજી, તમે બહુજ સાહસ કર્યું. છાપરે ચડતાં કે વાડામાં ઠેકતાં, કે ફેંટો તૂટતાં તમે નીચે પડી ગયા હોત તો તમારા શા હાલ થાત ? એક તો તમને વાગત અને તમારી ફજેતી થાત. આ તમારો પહેલો ગુન્હો છે, માટે હું તમને માત્ર એક કલાક ઉભા રહેવાની સજા કરૂં છું. ફરીથી આવી ભૂલ ન થાય તેની બહુ સંભાળ રાખજો. હવે આજે આપણે કયી વાત કહીશું, હરજીવનદાસ ?

હરજીવનદાસ—સાહેબ, સાહસ નહિ કરવા વિષે વાત કહો તો ઠીક.

મહેતાજી—બરાબર છે. આજે આપણે એ સંબંધીજ વાત કહીશું. તમે **અર્જુન**નુ નામ તો સાંભળ્યુ છે. તે **અર્જુન**ને અભિમન્યુ નામનો એક પુત્ર હતો અને તેને **પરીક્ષિત** નામે દીકરો હતો. તે **પરીક્ષિત** રાજા એક વખત શિકારે નીકળ્યો. શિકાર કરતાં કરતાં તે પોતાના માણસોથી વિખૂટો પડી ગયો. તે બહુ થાકી ગયો હતો અને તરસ પણ બહુ લાગી હતી. ફરતાં ફરતાં છેટેથી તેણે એક ઝુંપડી જોઇ, તેથી પોતાના ઘોડાને તે તરફ હાંકયો. ઝુંપડીએ આવીને જોયું તો **શમીક** નામના ઋષિ પ્રભુના ધ્યાનમાં બેઠા હતા. તેમને પગે લાગીને તેણે કહ્યું:—"મહારાજ, મને તૃષા બહુ લાગી છે; માટે થોડું પાણી આપો." પણ ઋષિ તો ધ્યાનમાં હતા એટલે સાંભળે ત્યારેને ! રાજાએ ત્રણ ચાર વખત પાણી માગ્યુ, પણ તેને કાંઈ જવાબ ન મળ્યો; તેથી તેને લાગ્યું કે, આ ઋષિ ઢોંગ કરીને બેઠા છે; માટે હું પણ જો ખરો રાજા હોઉં તો એને ખબર પાડું. રાજા ઉભો થયો અને પાસે એક મુએલો સર્પ હતો તે બાણથી ઉંચકીને

ઋષિની ડોકમાં નાખ્યો અને પછી હરખાતો હરખાતો પોતાના નગરમાં ગયો.

પછી કેટલાક ઋષિકુમારોએ, આ વાત શમીક ઋષિનો પુત્ર શૃંગી નદીકાંઠે નહાતો હતો તેને કહી. આ સાંભળીને તે ઋષિ-બાળકે શાપ આપ્યો કે, મારા પિતાની જેણે મશ્કરી કરી છે તેને આજથી સાતમે દિવસે નાગ કરડશે. પછી તેણે આશ્રમે આવી પિતાની ડોકમાંથી સર્પ કાઢયો. ઘણીવાર થઇ તોપણ ઋષિ જાગૃત થયા નહિ, ત્યારે તેના પુત્રને એમ લાગ્યુ કે, હવે મારા પિતા મરી ગયા છે. આમ ધારીને તે બહુ રોવા લાગ્યો. આથી ઋષિ જાગી ઉઠયા અને રોવાનું કારણ પૂછયું; ત્યારે તેણે બધી વાત કહી દેખાડી.

રાજાને શાપ આપેલો સાંભળીને ઋષિ બહુ દિલગીર થયા અને કહ્યું:–"હે પુત્ર, તેં બહુ સાહસ અને ખોટું કામ કર્યું. ભૂખતરસની પીડાથી રાજાએ આવું સાહસ કામ કર્યું હશે; આપણે બ્રાહ્મણોએ તો હમેશાં ક્ષમાજ રાખવી જોઇએ. વળી તે રાજા આપણો રક્ષક છે. હે પુત્ર, આપણામાં શિક્ષા કરવાની શક્તિ હોય છતાં પણ કોઇ નિંદા કરે, ગાળો દે, મશ્કરી કરે, અપમાન કરે કે વખતે મારી પણ લે, તે છતાં તેને ક્ષમા આપવી તેજ સૌથી ઉત્તમ ધર્મ છે." પછી ઋષિએ પોતાના એક શિષ્યને પરીક્ષિત રાજા પાસે મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યું કે:–"મારા નાદાન છોકરાએ તમને શાપ આપ્યો છે; માટે હું બહુ દીલગીર છું, પણ હવે તમે દાન, ધર્મ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ કરજો, કે જેથી તમને મુક્તિ મળે." દરમિયાન રાજા પોતાને મહેલે ગયો અને પાણી પીને શાંત થયો; એટલે પોતે જે સાહસ

કામ કર્યું હતું તેને માટે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. એટલામાં પેલો શિષ્ય પણ ત્યાં આવ્યો અને ગુરુએ કહેલાં વચનો કહી દેખાડયાં. તે સાંભળીને **પરીક્ષિત** પોતાના પુત્ર **જનમેજયને** રાજપાટ સોંપીને ગંગાકાંઠે ગયો. ત્યાં મહાત્મા **શુકદેવજીએ** તેને સાત દિવસ **ભાગવતની** કથા સંભળાવી અને છેવટે તે રાજા મુક્તિને પામ્યો. હરજીવનદાસ, તમે આ વાતમાંથી શું સાર લો છો?

હરજીવનદાસ—કોઈની મશ્કરી ન કરવી; કારણકે તેથી બહુ માઠું પરિણામ આવે છે.

મહેતાજી—**મણિલાલ**, તમે કાંઇ સાર બોલો.

મણિલાલ—ઋષિપુત્ર **શૃંગીની** પેઠે કોઈ પણ કામ ક્રોધને વશ થઇને ન કરવું; કારણ કે તેથી પાછળથી પસ્તાવું પડે છે.

મહેતાજી—**નટવરલાલ**, એકલા ઋષિપુત્ર પેઠે કે કોઇ બીજાની પેઠે પણ ખરૂં ?

નટવરલાલ—હા જી, **પરીક્ષિતની** પેઠે પણ ખરૂ; કારણ કે તેણે પણ તરસને લઈને સાહસ કામ કર્યું; માટે એકે કામ વિચાર કર્યાવિના નજ કરવું.

મહેતાજી—ઠીક, બીજું કાંઈ **ચુનીલાલ** ?

ચુનીલાલ—**શમીક** ઋષિની પેઠે આપણે પણ બહુ ક્ષમા રાખવી અને આપણા દુશ્મનનું પણ ભલું થાય તેમ કરવું.

મહેતાજી—શાબાશ, **ચુનીલાલ**! હવે કાલે વળી કાંઇ બીજી વાત કહીશું.

૯—પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવાવિષે

દયા ધર્મકો મૂળ હે, પાપ મૂળ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડીએ, જબ લગ ઘટમેં પ્રાણ.

મહેતાજી—કેમ પ્રાણજીવનદાસ, કાલે ક્રિકેટ રમવા જતાં શું તોફાન થયું હતું?

પ્રાણજીવનદાસ—સાહેબ, હું અને રતિલાલ જતા હતા એવામાં ત્યાંથી બે ગધેડાં નીકળ્યાં. પછી હું લાકડી લઈને તેમની પાછળ દોડયો અને તેમને ખૂબ દોડાવ્યાં; એટલે રતિલાલ મારા ઉપર ખીજયો. ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે, એમાં તારા બાપનું શું જાય છે, અમે ગમે તેમ કરીશું.

મહેતાજી—પ્રાણજીવનદાસ, તમે સાચું બોલ્યા તેથી હું ખુશી થયો છું; પણ રતિલાલને તમે જે ઉત્તર આપ્યો, તે સાંભળી હું બહુ નારાજ છું. તમારો વાંક હતો અને તમને રતિલાલે સારી શિખામણ આપી, તેથી ચોર-કોટવાળને દંડે તેમ ઉલટા તમે તેના ઉપર નારાજ થયા. વળી માત્ર મસ્તી કરવાની ખાતરજ તમે રાંક ગધેડાંને દોડાવ્યાં એ ઠીક ગણાય? તમારા જેવા છોકરાને એ બહુ શરમાવા જેવું છે.

પ્રાણજીવનદાસ—સાહેબ, હું મારી ભૂલ કબૂલ કરું છું અને રતિલાલની માફી માગું છું, હવે એવું કામ નહિ કરું.

મહેતાજી—બેસી જાઓ. જુઓ છોકરાઓ, આપણે અહીં જે વાર્તા કહેવામાં આવે છે, તે કાંઈ માત્ર વખત ગાળવા કે

તમને રાજી કરવા કહેવામાં આવતી નથી; પણ તેમાંથી સાર લઈ તે પ્રમાણે ચાલો તે માટે કહેવામાં આવે છે. પ્રાણજીવનદાસે ગમત ખાતર આજે ગધેડાંને દોડાવ્યાં અને કાલે તે મને ગમત ખાતર મારશે; પણ ગધેડાં થયાં એટલે શું તેમને મારવાં ? જુઓ, મુગાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવા વિષે વાત કહું છું તે સાંભળો.

શિબિ નામનો એક રાજા હતો. તે બહુજ દયાળુ હતો, તેથી લોકો તથા દેવો પણ તેનાં વખાણ કરતા. એક વખત તેની પરીક્ષા લેવાને **અગ્નિદેવે** હોલાનું રૂપ લીધું તથા ઇંદ્રદેવે બાજનું રૂપ લીધું અને રાજા સભા ભરીને બેઠો હતો ત્યાં હોલો થરથરતો અને કંપતો તેના ખોળામાં જઇને પડચો. રાજા એકદમ ચમકચો, પણ પછી તે હોલાને લઇને ખૂબ થાબડચો. થોડી વાર થઈ એટલે બાજ ત્યાં આવ્યો. પાછો બાજને જોઇને હોલો ધ્રુજવા અને કંપવા લાગ્યો. આથી રાજાએ તે બાજને બહાર કાઢવા માંડચો; એટલે તે બાજે માણસના જેવી વાણીથી કહ્યું-

હે રાજા, તું ધર્મી છે તો હોલો મારૂં ભક્ષ્ય છે, માટે તે તું મને આપી દે. હે રાજા, હું બહુ ભૂખ્યો છું અને મારૂં આખું કુટુંબ પણ ભૂખ્યું છે; માટે જો તું એને નહિ આપે તો અમે મરી જઇશું અને તેનું પાપ તને લાગશે.

રાજા—હે ભાઇ,જો તું ભૂખ્યો હોય તો તું કહે તેટલું ખાવાનું તને આપું અને વળી તારી સ્ત્રી તથા છોકરાં માટે પણ જોઇએ તેટલું આપું.

બાજ—મારે બીજો ખોરાક જોઇતો નથી. મારે તો તે હોલોજ જોઇએ.

આ સાંભળીને હોલો રોતો રોતો બોલ્યોઃ—

હે રાજા, તમે અનાથના નાથ છો, વળી હું તમારે શરણે આવ્યો છું; માટે મારૂં રક્ષણ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. તમે જો મને સોંપી દેશો તો હું મરી જઈશ. વળી મારી પાછળ મારૂં કુટુંબ પણ મરી જશે અને એનું પાપ તમને લાગશે.

આ સાંભળીને રાજા બહુ મુંઝાયો અને શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. પછી તેણે બાજને કહ્યુંઃ—

હે ભાઇ, હોલો મારે શરણે આવ્યો છે અને શરણે આવેલાને ઉગારવો એ અમારો ધર્મ છે; માટે તમે હોલા સિવાય બીજું કાંઇ ખાવાનું માગી લ્યો.

રાજાની પરીક્ષા લેવા આવેલા બાજે કહ્યુંઃ—

જો એમજ હોય તો આ હોલાની ભારોભાર તમારા શરીરનું માંસ આપો.

આ સાંભળીને સભાનાં બધાં માણસો બાજ ઉપર ખીજાઇ ગયાં; પણ શિબિ રાજાએ કહ્યુંઃ—

ભાઇઓ, તમે એના ઉપર ગુસ્સે થશો નહિ. મારાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે મારા શરીરનું માંસ એક અનાથ પક્ષીને બચાવવાના કામમાં આવે! માટે ગડબડ મૂકીને ત્રાજવાં લાવો.

થોડીવારમાં ત્રાજવાં આવ્યાં. એક છાબડામાં હોલાને મૂક્યો અને બીજામાં પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપીને રાજાએ મૂકવા માંડ્યું, પણ જેમ જેમ માંસ કાપીને તે મૂકતો ગયો તેમ તેમ હોલાવાળું છાબડું ઉલટું નીચું નમતું ગયું; એટલે કે હોલો વજનમાં વધતોજ ગયો. આમ કાપતાં કાપતાં રાજાના શરીરમાં માંસનો થોડો ભાગ બાકી રહ્યો એટલે રાજાએ પોતાનું

માથું કાપવાની તૈયારી કરી; પણ તેટલામાં અગ્નિએ અને ઇંદ્રે પોતપોતાનું ખરૂં રૂપ બતાવ્યું. રાજાના શરીર ઉપર તેઓએ હાથ ફેરવ્યો એટલે તે જેવો હતો તેવો થઈ ગયો. પછી તેઓએ તેને કહ્યું:-"હે રાજા, અમે તારી પરીક્ષા કરવા આવ્યા હતા. અમે તને બહુજ ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તું ખરેખર બહુજ દયાળુ છે. તેં તારા જીવની પણ દરકાર ન રાખી, એટલે અમે તને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, દુનિયામાં તારી કીર્તિ ચારે કોર ફેલાય અને તું આવાં અને આવાં પરોપકારી કામ કરતો રહે." પછી દેવો અદૃશ્ય થઈ ગયા. કેમ **નારણદાસ**, આમાંથી તમે શું સાર લેશો?

નારણદાસ—આપણે પ્રાણીમાત્રને સરખાં ગણીને સૌના ઉપર દયા રાખવી.

મહેતાજી—ઠીક, તમે કાંઈ બોલશો **વેણીલાલ**!

વેણીલાલ—હા જી. શરણે આવેલાનું આપણે રક્ષણ કરવું.

મહેતાજી—બરાબર છે.જુઓને તમારી પાસે પણ કોઈ આવીને કહે કે હું તારી ગાય છું તો તમે તેનું રક્ષણ કરો છો અને તેના વતી લડવા પણ તૈયાર થઈ જાઓ છો. હવે બીજો સાર કોઈ કહેશે?

સર્વ છોકરાઓ—ના જી,હવે કાંઇ સાર બાકી રહેતો નથી.

મહેતાજી—જુઓ, **શિબિ** રાજાએ જેમ પોતાની પરીક્ષા વખતે ધીરજ રાખી; તેમ તમારે પણ પરીક્ષા વખતે તેમજ જ્યારે દુઃખ આવી પડે, ત્યારે ધીરજ રાખતાં શીખવું જોઇએ. કેમ ખરૂં છે કે નહિ?

સર્વ છોકરાઓ-હા, જી.

મહેતાજી—હવે આજે આપણે આટલેથી અટકીશું;અને કાલે બીજી વાત કહીશું.

૧૦—બીજાઓના સુખને માટે સ્વાર્પણ

પારકાને માટે સદા, છોડતાં પોતાનું વીરા !
મહા ધન મળ્યું માની, આનંદ ઉછાળજો;
માથાકેરો વાઢનાર, વેરી તમ હોય તેનું,
ભલું થાય તેવું સદા, અંતર વિચારજો.

મહેતાજી-હરજીવનદાસ,આજે **શં**કરલાલ કેમ દેખાતા નથી?

હરવજીનદાસ—સાહેબ, નિશાળે આવતાં મને તે રસ્તામાં મળ્યા હતા અને કહ્યું હતું કે,હું આજે કદાચ જરા મોડો આવીશ.

(**શં**કરલાલ આવે છે.)

શંકુરલાલ—સાહેબ, વર્ગમાં આવું ?

મહેતાજી—અહોહો, સંભારતાંજ આવી પહોંચ્યાને શું ! આવો, **શં**કરલાલ આવો, કોઈ દિવસ નહિ ને આજે કેમ મોડા?

શંકરલાલ—સાહેબ,અમારા પાડોશમાં એક નિરાધાર બાઇ બહુ માંદી છે, તેને માટે દવા લેવા હું ગયો હતો તેથી મોડું થયું.

મહેતાજી—શાબાશ છે! **શં**કરલાલ,શાબાશ છે! જુઓ છોકરાઓ, આપણે જો ધારીએ તો બીજાઓનું કેટલું ભલું કરી શકીએ તેમ છીએ?

(જગજીવનદાસ આવે છે.)

જગજીવનદાસ-સાહેબ, વર્ગમાં આવું ?

મહેતાજી—જગજીવનદાસ, તમે આજે કેમ મોડા આવ્યા? વર્ગમાં આવીને ખુલાસો કરો.

જગ૦—સાહેબ, હું અહીં આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક સૂરદાસ મળ્યો. તે બૂમ પાડતો હતો કે, મને દેવજી ભગતની ધર્મશાળાએ કોઈ પહોંચાડો; પણ કોઇ તેની સાથે ગયું નહિ. ત્યારે હું ગયો અને પહોંચાડી આવ્યો.

મહેતાજી—વાહ રે વાહ, **જગજીવનદાસ**, તમે પણ પરોપકારનું ઠીક કામ કર્યું. આજે આપણે પરોપકાર વિષેજ વાત કરીશું. તમે **અર્જુન**નું નામ તો સાંભળ્યું છે. એકવાર તે અર્જુનને એવો અહંકાર થયો કે, મારા જેવો પ્રભુનો ભક્ત કોઇ છેજ નહિ. તેનો અહંકાર ટાળવાને પ્રભુએ એક યુક્તિ કરી. પોતે એક ઘરડા બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને **અર્જુન**ને પોતાના શિષ્યનું રૂપ લેવરાવ્યું. પછી બન્ને ફરતા ફરતા રત્નપુરી નામના શહેરમાં આવ્યા. તે નગરનો રાજા **મયૂરધ્વજ** બહુ પરોપકારી,મોટો ભક્ત અને પૂરો સત્યવાદી હતો. લીધેલી ટેક તે મૂકતો નહિ. પછી ભગવાન **અર્જુન**ને **મયૂરધ્વજ** રાજા પાસે લઇ ગયા.તેમને જોઇને રાજા તરતજ ઉભો થયો અને તેમને પગે લાગીને પૂછવા લાગ્યો કેઃ—"મહારાજ, આપનો શો હુકમ છે ? મારાં મોટાં ભાગ્ય કે,આપ જેવા પવિત્ર બ્રાહ્મણ મારે ત્યાં પધાર્યા ! કહો, હું આપની શી સેવા કરૂં ?" બ્રાહ્મણે કહ્યુંઃ—"હે રાજા, તારી કીર્તિ સાંભળીને હું અહીં આવ્યો છું, પણ મારૂં કામ બહુ કઠણ છે એટલે કદાચ તારાથી નહિ બને." રાજાએ કહ્યુંઃ—" મહારાજ, ગમે તેવું કઠણ કામ હશે, તોપણ તે કરવા હું બંધાઉં છું." બ્રાહ્મણે કહ્યુંઃ—"હે રાજા, આ ગામમાં મારા દીકરાની વહુનું

પિયર છે. તેને તેડવામાટે મારા શિષ્યને લઈને હું અહીં આવતો હતો, તેટલામાં પાસેના જંગલમાંથી એક રાક્ષસ આવ્યો; અને આ મારા શિષ્યને ખાઈ જવા મંડયો. મેં એને આજીજી કરી કહ્યું કે, એને જવા દે અને મને ખાઇ જા. તેણે કહ્યું કે, ના, હું તો હમેશાં જુવાનોનેજ ખાઉં છું. ત્યારે મેં ફરીથી પૂછયું કે ભાઇ, કોઇ રીતે મારા શિષ્યને તું બચાવીશ? તેણે છેવટે મને એક ઉપાય બતાવ્યો; પણ હે રાજા, તે વાત કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી." રાજા બોલ્યો:-"હે બ્રાહ્મણ, રાક્ષસે બતાવેલો ઉપાય ગમે તેવો કઠણ હશે, તોપણ તે પ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું. પારકાનું દુઃખ ભાગવું તે મારો ધર્મ છે; માટે હે મહા-રાજ, કાંઇ પણ ખેદ પામ્યાવિના જે વાત હોય તે કહી દો." પોતાને જાણે બહુજ દિલગીરી થતી હોય એવો દેખાવ કરી તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-" હે રાજા, આ જગતમાં બોલવાવાળા તો બહુ હોય છે; પણ બોલવા પ્રમાણે કરી બતાવવાવાળા બહુજ ઓછા હોય છે; છતાં તારી ઇચ્છા છે તો સાંભળ. રાક્ષસે એવી શરત કરી છે કે, મયુરધ્વજ રાજાના શરીરને તેનો કુંવર અને રાણી મળીને કરવતથી વહેરે, વહેરતાં વહેરતાં ત્રણેમાંથી કોઇ પણ આંસુનું ટીપુ પાડે નહિ; અને બધું શરીર વહેરાઈ રહેથી જમણો અર્ધો ભાગ મને આપી દેવો." રાજાએ કહ્યું-"હે મ-હારાજ, આપ મુંઝાશો નહિ, આપનું સંકટ દૂર કરવા માટે રાક્ષસની શરત પ્રમાણે હુ કરીશ." પછી તેણે પોતાના પુત્ર અને રાણીને કહ્યું:-" આ કરવત વડે મારા શરીરને વહેરવા માંડો. મારૂં શરીર પરોપકારના કામમાં જાય એ તો પ્રભુની મારા ઉપર પૂરી કૃપા કહેવાય;માટે તમે પણ રાજી થઇને તમારૂ કામ ચલાવો."

આ વાત ગામમાં ફેલાતાં લોકોનાં ટોળેટોળાં રાજમહેલમાં ભેગાં થયાં અને સૌ રોવા લાગ્યાં. રાણીએ ધીરજ રાખીને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:–"હે મહારાજ, હું પણ રાજાનુંજ અર્ધું અંગ છું; માટે મારો દેહ લઈ જઈ રાક્ષસને ખાવા આપો." બ્રાહ્મણે કહ્યું:–"તમે સ્ત્રી છો એટલે તે વાત નહિ બને."રાણીએ કહ્યું:–"અરે, હું કેવી હીણભાગી કે મારૂં શરીર પરોપકારના કામમાં નથી આવતું ?" તે પછી રાજાના પુત્રે કહ્યું:–"હે મહારાજ, રાજાનોજ હું અંશ છું; માટે મને લઇ જઇને રાક્ષસને રાજી કરો." બ્રાહ્મણે કહ્યું:–"ભાઇ, તેણે તો રાજાનાજ શરીરની માગણી કરી છે, બીજાની નહિ." કુંવર પણ દિલગીર થઇને બોલ્યો કે:–"અરેરે, હું પણ હીણભાગી કે મારૂ શરીર પણ બીજાના કામમાં આવતું નથી."

છેવટે નાછૂટકે બન્નેએ કરવત લીધું અને રાજાનું માથું વહેરવા માંડ્યું. વહેરતાં વહેરતાં નાક સુધી આવ્યા, ત્યારે **મ**-યૂરધ્વજની ડાબી આંખમાંથી એક ટીપુ આંસુનું પડ્યું. આ જોઇને તે બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠયોઃ–"બસ, હવે એ શરીર કામ નહિ આવે; કારણ કે આંસુ પડવાથી ઠરાવનો ભંગ થયો છે." પછી પોતાના શિષ્યને લઇને તે ચાલવા લાગ્યો ત્યારે **મયૂરધ્વજે** તેને કહ્યું કે:–"મહારાજ, હું જરાએ રોયો નથી. મારા ડાબા અંગને એમ લાગ્યુ કે, જમણું અંગ પરોપકારના કામમાં જશે અને હું તો નિરુપયોગીજ રહીશ. પોતે બીજાના કામમાં નથી આવતું તેથીજ તે અંગ રૂએ છે."

આ વચન રાજા બોલી રહ્યો કે તરતજ **ભગવાને** પોતાનું ખરૂં રૂપ બતાવ્યું અને **મયૂરધ્વજ**ના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો;

એટલે તેનુ શરીર હતું એવું થઇ ગયું. સર્વે ઉભા થયા અને ભગવાનને પગે પડ્યા. ભગવાને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા અને મયૂરધ્વજના પરોપકારનાં બહુ વખાણ કર્યાં. પછી અર્જુનને લઇને પાછા ફર્યા. આ બનાવ જોઇને અર્જુન બહુ શરમાઇ ગયો અને તેનો ગર્વ મટી ગયો.

મહેતાજી—જયંતીલાલ, તમે આમાંથી શું સાર લીધો ?

જયંતીલાલ—બીજાઓનું ભલું કરવા જે પોતાના પ્રાણ આપે છે, તેનું ભગવાન બહુજ ભલું કરે છે.

મહેતાજી—બરાબર,તમે બધાય ઘણી રીતે બીજાઓનું ભલું કરી શકો તેમ છો. જેમકે કોઇને દવા લાવી દઇને, કોઇને ભણાવીને, કોઇને ચોપડીઓ આપીને, કોઇને પાણી પાઈને, કોઇને ભોજન આપીને, કોઇને રસ્તો બતાવીને, રસ્તામાંથી પથ્થર, કાચ વગેરે દૂર કરીને, આમ ઘણી રીતે તમે પણ પરોપકાર કરી શકો તેમ છો. મગનલાલ, બીજો કાંઈ સાર કહેશો ?

મગનલાલ—હાજી, કોઈ દિવસ અહંકાર ન કરવો.

મહેતાજી—શાબાશ,આપણામાં એક કહેવત છે કેઃ–'નમ્યા તે પ્રભુને ગમ્યા.' માટે આપણે તો હમેશાં નમ્રતાજ રાખવી. હવે બીજું કાંઈ બાકી રહે છે, વેણીલાલ ?

વેણીલાલ—દુઃખ વેઠીને પણ આપેલું વચન પાળવું.

મહેતાજી—બહુજ સરસ,આવી ટેકવાળા બીજા કોઈ રાજાનું નામ તમે આપશો, વૃંદાવનદાસ ?

વૃંદાવનદાસ—જી હા, હરિશ્ચંદ્ર !

મહેતાજી—શાબાશ.હરિશ્ચંદ્ર વિષે વધારે કાંઈ કોઈ જાણો છો? લલ્લુભાઈ, તમે મુંબઇવાળા છો તેથી જાણતા હો તો બોલો,

લલ્લુભાઇ—સાહેબ, હરિશ્ચંદ્રની કથા મેં વ્યાસજીને ઠેકાણે ઢેથી સાંભળી છે અને તેમાં તેને બહુ દુઃખ પડે છે અને ઢેડ ત્યાં વેચાય છે; એવું એવું કંઈક આવે છે.

મહેતાજી—બરાબર, હવે કાલે હું તેની વાત તમને કહીશ.

૧૧—બોલેલું પાળવા વિષે—ભાગ ૧ લો

સાચું બોલો સર્વદા, તરી જશો સંસાર;
સત્ય સાચવે તેહનો, આખર જય જયકાર.

મહે૦-શંકરલાલ, કાલની વાતવિષે તમારે કાંઇ કહેવું છે?

શંકરલાલ—હાજી. કાલની વાત ઉપરથી અમારા વર્ગવાળાએ એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, ગરીબ વિદ્યાર્થી સિવાયના બધા વિદ્યાર્થીઓએ દર સોમવારે એક એક પૈસો લાવવો; અને તે બધા ભેગા કરીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ, કાગળ, પેન્સીલો વગેરે અપાવવાં.

મહેતાજી—તમારી ગોઠવણથી હું બહુજ રાજી થયો છું અને હું પણ તમને દર મહિને બબ્બે આના આપીશ. પૈસા ભેગા કરીને ધનપ્રસાદને આપજો અને જેટલો ખરચ કરો તે એક ચોપડીમાં નોંધજો; જેથી કોઇને શંકા ન રહે. હરિલાલ,આજે આપણે કયી વાત કહેવાના છીએ ?

હરિલાલ-હરિશ્ચંદ્રની, સાહેબ.

મહેતાજી-હા, જુઓ હવે સાંભળો. અસલના વખતમાં અયોધ્યામાં હરિશ્ચંદ્ર નામે એક રાજા હતો. તે પ્રજાને પુત્રતરીકે પા

તો હતો અને ધાર્મિક તથા સત્યવાદી હતો. એક વખતે તેણે મોટો યજ્ઞ કર્યો; અને તેમાં આવેલા સર્વ સાધુસંતોને અને ઋષિમુનિઓને ખૂબ દાન આપ્યાં. પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠની પણ સારી રીતે પૂજા કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યા. યજ્ઞ પૂરો થયા પછી પોતાના આશ્રમ તરફ જતાં રસ્તામાં તેમને વિશ્વામિત્ર મળ્યા અને પૂછ્યું કે, આપ ક્યાંથી પધારો છો? વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો. અયોધ્યામાં રાજા હરિશ્ચંદ્ર સત્યવાદી, ધાર્મિક અને ટેકીલો છે. તેણે યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાંથી આવું છું.

હરિશ્ચંદ્રનાં આવાં વખાણ સાંભળીને વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠપ્રત્યેની અદેખાઇને લીધે મનમાં નક્કી કર્યું કે, ગમે તેમ કરીને પણ હું હરિશ્ચંદ્રને અસત્યવાદી ઠરાવું તોજ મને સંતોષ થાય. એક વખત હરિશ્ચંદ્ર જંગલમાં ફરતો હતો, ત્યાં વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણવેષે જઇને રસ્તો પૂછવા લાગ્યા. રાજાએ તેને રસ્તો બતાવ્યો અને કહ્યું કેઃ—"મહારાજ, યજ્ઞનું દાન લેવા નગરમાં પધારજો."

વિશ્વામિત્રને તો "ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું" તેવું થયું. પછી તે રાજા પાસે ગયા, ત્યારે રાજાએ કહ્યું: "મહારાજ, દાનમાં જે જોઇએ તે માગી લ્યો." બ્રાહ્મણે કહ્યું "મને તમારૂં રાજ્ય આપીને ચાલ્યા જાઓ." રાજાએ કહ્યું: "બહુ ખુશીથી હું તેમ કરીશ." તે બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ "હે રાજા, દાન ઉપર કાંઇક દક્ષિણા પણ જોઇએ." રાજાએ કહ્યુંઃ "મહારાજ, તે પણ હું આપને આપીશ." આ વાતની ખબર લોકોને થતાં તે બહુ રડ્યા; પણ હરિશ્ચંદ્રે તો પોતાના વચન પ્રમાણે રાજ્ય તે બ્રાહ્મણને સોંપી દીધું; અને પોતાની રાણી તારામતી અને પુત્ર રોહિતને લઇને શાહેર બહાર નીકળ્યો. બ્રાહ્મણે આવીને કહ્યું: "રાજા, મારી દ-

ક્ષિણા તો આપતા જાઓ અને જો ન અપાય તેમ હોય તો ના પાડો. વળી રાજ્ય છોડતાં પણ જો તમને દુઃખ થતું હોય તો હું તમને પાછું સોંપવા તૈયાર છું." હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું: "મહારાજ, મારે રાજ્ય પાછું લેવું નથી અને આપને જેટલું ધન જોઇતું હોય તેટલું ખજાનામાંથી લઇ લેજો." બ્રાહ્મણે કહ્યું: "રાજા, હવે એ ખજાનો, રાજ્ય અને લશ્કર એ બધું તો મારૂં જ છે; માટે દક્ષિણા બીજા કોઇ ઉપાયથી મેળવી આપો, નહિ તો ના પાડો; એટલે હું ચાલતો થાઉં." હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું: "મહારાજ, હું જે બોલ્યો છું તે જરૂર પાળીશ. ગમે તેમ કરીને પણ આપની દક્ષિણા આપીશ. આપ કાશીસુધી મારીસાથે પધારો એટલે હું આપને તે આપી દઉં."

પછી માર્ગનાં અનેક દુઃખો વેઠતાં વેઠતાં રાજા, રાણી, રોહિત અને બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધેલ વિશ્વામિત્ર એ સર્વ કાશી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણની દક્ષિણા આપવા કેવી રીતે ધન મેળવવું, તે વિષે રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો. છેવટે તેઓ કાશીના બજારમાં ગયા અને રાણીને વેચવા વિચાર કર્યો. જે હમેશાં હજારોને દાન દેતો હતો, જેની સેવામાં હજારો સેવકો હતા, જેને ત્યાં ગાડી ઘોડા વગેરે વૈભવ હતો, એવો હરિશ્ચંદ્ર રાજા ભરબજારમાં બોલવા લાગ્યો કે: "ભાઇઓ, જેને દાસીની જરૂર હોય તે બોલજો. આ સ્ત્રીને વેચવી છે." પછી એક બ્રાહ્મણે રાણી તારામતીને દાસીતરીકે વેચાતી રાખી. જુઓ કર્મની ગતિ! જે કોઇ દિવસ મહેલ બહાર નીકળતી નહિ; જેની સેવામાં હજારો દાસીઓ રહેતી; જેને સૂવાને છત્રપલંગો હતા; જેને ખાવાને સરસ મેવા મિઠાઇ મળતાં; તે તારામતી આજે દાસીતરીકે વેચાઇ! રાણીને તે

બ્રાહ્મણ હાથ ઝાલીને ખેંચવા મંડયો; એટલે રાણીએ રોતાં રોતાં કહ્યું: ભાઇ, હવે મને મારા એકના એક પુત્રનું મોઢું જોઈ લેવા દે." આ સાંભળી **રોહિત** દોડયો અને રાણીને ગળે બાઝી ખૂબ રડયો. આ જોઇને રાજા તથા રાણીનાં હૃદય ભેદાઇ ગયાં. પેલા બ્રાહ્મણે પાટુ મારીને **રોહિતને** દૂર ફેંકી દીધો અને રાણીને ખેંચવા માંડી. છેવટે રાણીની બહુ આજીજી અને કાલાવાલાથી તેણે **રોહિતને** પણ વેચાતો લીધો. રાજાની રજા લઇને રાણી અને કુંવર રોતાં રોતાં તેમનાથી જૂદાં પડયાં. હવે આજે વખત થઇ ગયો છે, એટલે અહીંથી અટકીશું.

ગીરધરલાલ—સાહેબ, હવે બરાબર રસ આવ્યો છે ત્યારે આપ કેમ અટકો છો?

મહેતાજી—ભાઇ, હું કાંઇ અટકતો નથી, મને તો ઘડીઆળ અટકાવે છે એટલે હું અટકું છું.

મણીલાલ—સાહેબ, હજી ઘંટ વાગ્યો નથી.

મહેતાજી—ભાઇ, માત્ર અડધી મિનિટજ બાકી છે અને હજી વાત બહુ લાંબી છે; એટલે અધુરી વાત કાલે કહીશું.

૧૨—બોલેલું પાળવાવિષે—ભાગ ૨જો

સતીઆ સત નવ છોડીએ, સત છોડે પત જાય;
સતકી બાંધી લક્ષ્મી, ફીર મીલેગી આય.

મહેતાજી—**મોહનલાલ**, કાલે વાત કયાંસુધી આવી હતી?

મોહનલાલ—સાહેબ, કાલે એક બ્રાહ્મણ રાણી **તારામતી**

અને રોહિતને વેચાતાં લઇ ગયો. ત્યાંસુધી વાત આવી હતી

મહેતાજી—બરાબર છે. હવે વાત આગળ ચલાવીએ,

મોજીલાલ—માસ્તર સાહેબ, કલાસમાં આવું?

મહેતાજી—કેમ **મોજીલાલ**, આજે મોડા કેમ આવ્યા!

મો૦—સાહેબ, આજે મારી મા ધોવા ગયાં હતાં, એટલે રાંધવાનું અને જમવાનું મોડું થયું.

મહેતાજી—ઠીક, બેસી જાઓ.

કૃષ્ણશંકર—સાહેબ, કલાસમાં આવું?

મહેતાજી—અહો! કૃષ્ણશંકર; તમે આજે મોડા કયાંથી!

કૃષ્ણ૦—સાહેબ.....................

મહેતાજી—કેમ બોલતાં અચકાઓ છો? જે હોય તે સાચું બોલી જાઓ. એમાં **મોજીલાલ** સામું શું જુઓ છો?

કૃષ્ણ૦—સાહેબ, **ચુનીલાલ** માસ્તરે ચાર દાખલા ઘેર ગણવાના આપ્યા હતા, તે હું અને **મોજીલાલ** આપણી નિશાળની પછવાડે એક ઓટલે ગણતા હતા.

મહેતાજી—જોયું કે **મોજીલાલ**નું પોગળ! કાલેજ હજી હરિશ્ચંદ્રની વાત કહી છે અને આજેજ **મોજીલાલ**ભાઇ ખોટું બોલ્યા! **મોજીલાલ**, તમારે શરમાવું જોઇએ. તમે શું કવિતામાં નથી શીખી ગયા કેઃ—

જુઠું બોલે જે કદી, પાપી પૂરો થાય;
તે માટે બાળક તમે, ન કરો એ ઉપાય.

મો૦—સાહેબ, મારી ભૂલ થઇ. હવેથી કદી જુઠું નહિ બોલું.

મહેતાજી—કૃષ્ણશંકર, તમે સાચું બોલ્યા તે ઠીક કર્યું; ણ દાખલા ઘેર ન ગણવા અને નિશાળના વખતમાં ગણવા

તેમજ નિશાળે મોડું આવવું તે બહુજ ખોટું; માટે હવેથી એવું ન કરતા. જાઓ, તમારી જગ્યાએ બેસી જાઓ. ચાલો, હવે આપણે આપણી વાત શરૂ કરીએ.

પછી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: "રાજા, હવે મારી દક્ષિણા ઝટ પૂરી કરી દો, નહિ તો ના પાડો; મારે તમારી પછવાડે ક્યાં સુધી ભટકયા કરવું?" તે સાંભળી રાણીને અને કુંવરને વેચતાં જે પૈસા ઉપજ્યા હતા તે હરિશ્ચંદ્રે બ્રાહ્મણને આપ્યા. ત્યારે તે બોલ્યો: "શું આટલાજ!આના કરતાં તો ના પાડી હોત તો ઠીક હતું. હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું: "મહારાજ,ગુસ્સે ન થાઓ. હજી પણ જો આપ રાજી ન થયા હો તો હું મારી જાતને વેચીને પણ જે ઉપજશે તે આપને આપીશ." છેવટે પોતે એક ઢડને ત્યાં વેચાયો અને બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી વિદાય કર્યો. ઢડે મસાણમાં જે મડદાં આવે તે ઉપર ઓઢાડેલાં લૂગડાં એકઠાં કરવાનું અને ઠરાવેલ કર લીધા સિવાય મડદાં નહિ બાળવા દેવાનુ કામ રાજાને સોંપ્યુ.

એક વખત એવું બન્યુ કે, રાણી તારામતી અને કુંવર રોહિત જે બ્રાહ્મણને ત્યાં રહ્યાં હતાં તેની આજ્ઞાથી રોહિત જંગલમાં ઘાસ કાપવા ગયો. ત્યાં તેને સાપ કરડ્યો અને તે મરી ગયો. આ ખબર તેના સોબતીઓએ તારામતીને કહી, એટલે તે જંગલમાં ગઇ અને પોતાના મરી ગયેલા પુત્રને ખોળામાં લઇને ખૂબ રોઇ. રોતાં રોતાં થાકી એટલે શબને ખભે નાખીને મસાણમાં લઈ ગઈ. અહીંઆં હરિશ્ચંદ્રે તેની પાસેથી મડદું બાળવાનો કર માગ્યો. કર આપવાને રાણી પાસે કાંઇજ નહોતું; તેથી હરિશ્ચંદ્રે મડદું બાળવા દેવાની ના પાડી. રાણી બહુ ગભરાઈ ગઈ અને સ્ત્રીઓના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની આગલી પાછલી વાત

યાદ કરીને રુદન કરવા લાગી. આ સાંભળીને રાજાને વહેમ ગયો કે, રખેને આ મારી સ્ત્રી **તારામતી** હોય! પછી પાસે આવીને જોયું તો તે **તારામતીજ** છે એવી તેની ખાત્રી થઇ. તારામતીએ પોતાને વીતેલી વાત કહી. તે સાંભળીને રાજા મૂર્છા ખાઈને પડયો. મૂર્છા વળી એટલે તે વિલાપ કરવા લાગ્યો કેઃ-

" અરેરે, કેવી અમારી સ્થિતિ ! અમે જે લાખો મનુષ્યનું ભરણ-પોષણ કરતાં તેની પાસે આજે એક ફુટી બદામ પણ નહિ ! હજારોને લૂગડાં-લત્તાંનુ દાન વગેરે આપતાં, તેના પુત્રને બાળવાનો કર આપવામાટે પાસે પૈસો પણ નહિ! અરેરે, શું કર્મની વિચિત્ર ગતિ !" આમ વિલાપ કરી હરિશ્ચંદ્ર ઢેડની પાસે પોતાના પુત્રને કર લીધાવિના બાળવા દેવાની રજા લેવા ગયો.

તે વખતે **વિશ્વામિત્રે** મસાણમાં આવીને રાક્ષસો ઉત્પન્ન કરીને રાણીને બીવરાવી; એટલે રાણી શબને ત્યાં મૂકીને નાસી ગઇ. રાક્ષસો તે શબને ઉપાડી ગયા. પછી **વિશ્વામિત્ર** બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇ ગામમાં ગયા અને રાણી ભૂતડી છે અને ગામનાં છોકરાંઓને ઉપાડી જાય છે, એવી વાત ફેલાવી. ગામના લોકો તેને રાજા પાસે લઈ ગયા, ત્યારે રાજાએ હુકમ કર્યો કે, તેને તરવારથી ઢેડની પાસે મરાવી નાખો.

એટલામાં હરિશ્ચંદ્ર ઢેડની રજા લઇને આવ્યો; પણ મસાણમાં ન મળે રાણી કે ન મળે પુત્રનું મડદું ! આ જોઈને તે તો ગાંડા જેવોજ થઈ ગયો. થોડીજ વારમાં રાણીને લઈને તેનો ઉપરી ઢેડ ત્યાં આવ્યો અને કહ્યું કે, આ સ્ત્રીને તરવારથી મારી નાખ. રાજાએ રાણીને ઓળખી, બન્ને બહુ રોયાં; પણ છેવટે પોતાની ફરજ બજાવવા રાજા તૈયાર થયો,

તેણે તરવાર હાથમાં લીધી અને જેવો ઘા કરવા જાય છે એટલામાંજ ભગવાને પોતે તેને દર્શન આપ્યું; અને રાજાનો હાથ ઝાલી લઈને હરિશ્ચંદ્રને તેની ટેકમાટે ધન્યવાદ આપ્યો. વળી રોહિતને પણ જીવતો કર્યો તથા તેનું રાજપાટ પાછું સોંપ્યું. બ્રાહ્મણે પણ પાછું વિશ્વામિત્રનું મૂળ રૂપ ધારણ કરીને રાજાની માફી માગી અને હરિશ્ચંદ્રનાં બહુજ વખાણ કર્યાં. આ વાત ઉપરથી તમે જોશો કે, આપણા પવિત્ર દેશમાં કેવા કેવા સત્યવાદી માણસો થઇ ગયા છે. ગમે તેટલું દુઃખ વેઠવું પડે તોપણ તેઓ ડગ્યા નથી. પ્રાણ જાય તોપણ તેઓએ પોતાની ટેક છોડી નથી, એથી ઉલટું હાલના સમયમાં કેવા અસત્યવાદી અને જરા જરામાં ટેક મૂકી દેવાવાળા લોકો થયા છે! તમે સર્વ પણ સત્યવાદી અને આપેલું વચન પાળવાવાળા થાઓ, એવો મારો આશીર્વાદ છે.

૧૩—કરે તેવું ભરે ને વાવે તેવું લણે.

બાવળ નિંબ બોરડી રોપી, કેમ ખજૂર ખવાય;
આંબાની ગોટલીએ આંબો, ટેટે વડ છવરાય.
બહુધા બીજ વાવીએ જેવાં, તરુવર તેવાં થાય;
ઝેર ખાઈ ખાંતેથી મૂરખો, જમને દ્વારે જાય.
પ્રીતે અમૃતપાન કર્યાથી, સહેજે અમર થવાય;
વાવ્યાં હોયે જવાર બાજરી, મુક્તાફલ ન લણાય.

મહેતાજી—શંકરલાલ, કેમ ઉભા છો ?

શંકરલાલ—સાહેબ, એક શંકાનો ખુલાસો પૂછવો છે.

મહેતાજી—ભલે, ખુશીથી પૂછો.

શંકરલાલ—સાહેબ, કાલે આપે હરિશ્ચંદ્રની વાતમાં એમ કહ્યું હતું કે, કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે, તો કર્મ એટલે શું ?

મહેતાજી—શંકરલાલ,તમારો સવાલ બહુ સારો છે. આપણે કાંઈ પણ ક્રિયા કરીએ, તેનું નામ "કર્મ" કહેવાય છે. વળી આપણે સારૂં કે નરસું જેવું કર્મ કરીએ તેવુંજ તેનું ફળ પણ આપણને મળે છે. એ ઉપરથીજ આપણા લોકોમાં કહેવત ચાલે છે કે:-"કરીએ તેવું ભોગવીએ અને વાવીએ તેવું લણીએ." આ નિયમ તમે સર્વ બરાબર સમજો, એટલા માટે હું તમને દૃષ્ટાંત માટે એક વાત કહું તે સાંભળો. હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે મારી માતા ગુજરી ગયાં. પછી મારા પિતા મને રાજી રાખવા સારૂ હું જે કાંઇ વસ્તુઓ માગતો,તે મને અપાવતા. બહુજ મરચાંવાળી, ખાટી, ખારી વગેરે ચીજો હું બહુ ખાતો. આથી હું માંદો પડયો. પછી મારી દવા કરવા માંડી, પણ હું તો દવા નહિ પીતાં ખાળમાંજ નાખી દેતો. આથી મારૂં શરીર લેવાઇ ગયુ અને હું મરવાની અણીપર આવ્યો. છેવટે હોશિયાર વૈદ્યની દવા કરી અને મારા પિતા પોતે પાસે રહીને દવા ખવરાવતા તથા ખાવામાં પણ માત્ર દાળભાતજ આપતા. આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું; એટલે મારી તબીયત સારીથઈ; પણ પછી મને દવા ઉપર બહુજ કંટાળો આવ્યો. એક વખત મારા પિતા રોજને વખતે મને દવા પાવા આવ્યા, ત્યારે મેં ખીજાઇને કહ્યું કે, કડવી દવા પીને તો હું કંટાળી ગયો છું. મારા ઉપર ત-

મને જો હેત હોય તો મારે બદલે તમે દવા પીઓ. આથી તરત તો મારા પિતા કાંઇ બોલ્યા નહિ અને મને દવા પણ પાઇ નહિ. પછી અડધા કલાકે તેઓ આવ્યા અને મને કહ્યું કે, ભાઇ તું દાડમ ખાવાનું કહેતો હતો તો આજે વૈદ્યે દાડમ ખાવાની હા પાડી છે; માટે જો તું કહે તો દાડમ લાવું. મેં કહ્યું કે, લાવો, મને પેટમાં બળતરા બહુ થાય છે; એટલે જરા ઠંડક થશે. પછી મારા પિતા એક વાટકીમાં દાડમના દાણા લાવ્યા અને પોતે ખાવા મંડયા. મેં તેમને કહ્યું કે, પિતાજી, મને તો થોડા ખાવા આપો. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ભાઈ, હું તારે માટેજ દાડમના દાણા ખાઉં છું; તેથી તને ઠંડક થશે. આથી હું ખીજાઇને બોલ્યો: ‘દાડમ તમે ખાઓ અને ઠંડક મને થાય, એ શી રીતે બને? એ તો જે ખાય તેનેજ ઠંડક થાય.’ પછી મારા પિતા બોલ્યા: ‘ભાઇ, દાડમ હું ખાઉં અને તને ઠંડક ન થાય તો પછી દવા હું પીઉં અને તારો રોગ જાય એ બનશે ખરૂં?’ આથી હું મારા પિતાની યુક્તિ સમજી ગયો. મેં એમની માફી માગી અને તે દિવસથી દવા પીવા માંડી. આથી છેવટે હું સાજો થયો. આવીજ રીતે **ધનજીભાઇને** ભૂખ લાગી હોય અને **મનજીભાઈ** જમે તો કાંઇ **ધનજીભાઈની** ભૂખ મટે નહિ. **રામકૃષ્ણને** તરસ લાગી હોય અને **ભોગીલાલ** પાણી પીએ, તો તેથી **રામકૃષ્ણની** તરસ છીપે નહિ. **કાળીદાસ** લેસન કરે નહિ અને તેના ભાઈ ભૂધરભાઇ લેસન કરે, તો તેથી કાંઇ **કાળીદાસ** પાસ થવાના નહિ. એ તો ‘જે કરે તેજ પામે અને વાવે તેજ લણે.’ જો તમારે કેરી જોઇતી હોય તો શું વાવવું જોઇએ, **મધુસૂદન**?

મધુસૂદન—સાહેબ, ગોટલા વાવવા જોઇએ.

મહેતાજી—અને બોર જોઈતાં હોય તો, કૃષ્ણપ્રસાદ ?

કૃષ્ણપ્રસાદ—બોરનો ઠળીઓ વાવવો જોઇએ.

મહેતાજી—જુઓ ભાઇઓ, કેરી જોઇતી હોય તો ગોટલા વાવવા જોઇએ, બાવળનું બી વાવેથી કાંઈ કેરી મળે નહિ. ઘઉં વાવ્યાથી ઘઉંજ મળે અને બાજરો વાવ્યાથી બાજરોજ મળે. આનુ નામજ વાવવું તેવું લણવું અને કરવું તેવું પામવું; અને આનુજ નામ કર્મ તેવું ફળ. તમે હવે સમજ્યાને શંકરલાલ?

શંકરલાલ—જી હા, પણ ત્યારે આપણને સુખ કે દુઃખ થાય તે શાથી ?

મહેતાજી—આપણા પોતાના વિચાર અને કૃત્યથી આપણે જો બીજાઓનું બુરૂં ઇચ્છીએ તો આપણુંજ બુરૂં થાય અને જો બીજાઓનું સારૂં ઇચ્છીએ તો આપણુંજ સારૂં થાય. ચોરી કરીએ તો કેદમાં જવું પડે અને પ્રમાણિકપણે કામધંધો કરીએ તો આપણેજ સુખી થઇએ. એક ઠેકાણે લખ્યું છે કેઃ—

જેવું પરનું ઇચ્છીએ, તેવું નિજનું થાય;
નવ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુર્ત જણાય.

હવે આજે તો વખત થઇ ગયો છે, માટે આટલેથીજ રાખીશું; અને આ સંબંધી કોઇને કાંઈ પૂછવું હોય તો કાલે ખુશીથી પૂછજો.

૧૪—પુનર્જન્મ

જન્મ મરણના ચક્રપર, ભ્રમણ કરે જીવમાત્ર;
સંશય લેશ ન ધારવો, એ વાત સિદ્ધાંત સશાસ્ત્ર.

મહેતાજી—કાલે જે વાત કહી હતી, તે બાબતમાં જેને પૂછવું હોય તે વારા ફરતી ઉભા થઈને પૂછો.

શંકરલાલ—સાહેબ, આપે કાલે કહ્યું કે જેવું કરવું એવું પામવું, તો આપણે કેટલાંક ખરાબ માણસોને સુખી જોઇએ છીએ, તેનું કારણ શું ?

મહેતાજી—તમારો સવાલ ખરોબર છે. જુઓ, તમારા સવાલનો જવાબ આમ છેઃ–કર્મો ત્રણ જાતનાં છે. (૧) સંચિત, (૨) પ્રારબ્ધ અને(૩)આગામી. હવે આપણે અગાઉના જન્મોમાં જે કર્મો કરેલાં, તેમાંથી જે કર્મોએ હજી ફળ આપવાનું શરૂ કર્યું નથી અને જે હવે પછી ભોગવવાનાં છે તેનુ નામ **સંચિત કર્મ.** અગાઉના જન્મોમાં કરેલાં કર્મોમાંથી જે કર્મો આ જન્મમાંજ ફળ આપે છે, તેનુ નામ **પ્રારબ્ધ કર્મ;** અને આ જન્મમાં આપણે જે નવાં કર્મો કરીએ છીએ અને જે હવેના જન્મોમાં ફળ આપવાનાં, તેનુ નામ ક્રિયમાણ અથવા **આગામી કર્મ.** માટે હાલ કોઇ માણસ ખરાબ કામ કરતો હોય છતાં સુખી હોય તો તેનું કારણ એટલુંજ કે, અગાઉના જન્મોમાં તેણે કાંઇ સારાં કર્મો કરેલાં હશે અને આ વખતે તેનું સારૂં ફળ તે ભોગવે છે. એજ પ્રમાણે અત્યારે જે ખરાબ કર્મો તે

કરે છે, તેનું ખરાબ ફળ તેને ભવિષ્યમાં ભોગવ્યા વિના છુટકોજ નથી. વળી એથી ઉલટું, અત્યારે કોઈ ધર્મી હોય, છતાં તે દુઃખી હોય તો તેથી આપણે એમ સમજવું કે, અગાઉના જન્મોમાં તેણે ખરાબ કૃત્યો કર્યાં હશે, તેનોજ બદલો તેને અત્યારે મળે છે; અને હવે તે સારાં કૃત્યો કરે છે તો હવેના જન્મોમાં તે સુખીજ થવાનો.

હરિપ્રસાદ—સાહેબ, મરી ગયા પછી આપણને તો બાળી નાખે છે; તો પછી ફરીથી શી રીતે જન્મ થાય ?

મહેતાજી—જે મરી જાય છે અને જેને બાળી નાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુ જૂદી છે અને આપણે જૂદા છીએ. આ વિષે હું તમને જરા વધારે સમજાવું. અત્યારે આપણે હાલીએ છીએ, ખાઇએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, સુંઘીએ છીએ વગેરે કરીએ છીએ; પણ જ્યારે માણસ મરી જાય છે, ત્યારે આમાંનું કાંઈજ થતું નથી. જો કે હાથ, પગ, મોં, કાન, નાક વગેરે છે; છતાં કાંઈ થતું નથી તેનું કારણ શું હરિપ્રસાદ ?

હરિપ્રસાદ—સાહેબ, લોકો એમ કહે છે કે, એમાંથી જીવ જતો રહે છે.

મહેતાજી—તમારૂં કહેવું ખરૂ છે; અને તેજ જીવ તે આપણે છીએ અને તે શરીરથી આપણે જૂદા છીએ. તે જીવ વારંવાર પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને નવાં નવાં શરીરો ધારણ કરીને સુખદુઃખનો અનુભવ લે છે; અને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે અશુભ કામો કરવાનાં છોડી દઇને સારાંજ કામો કર્યા કરે છે, ત્યારે પ્રભુના પદને પામે છે.

મોહનલાલ—સાહેબ, આપણે જો અગાઉ ઘણા જન્મો લીધા

હોય, તો તે વાત આપણને કેમ યાદ રહેતી નથી ?

મહેતાજી—તેનું કારણ તો એ છે કે, દરેક જન્મે આપણને નવું શરીર મળે છે; અને બધી વસ્તુઓને યાદ રાખવાનું કામ આપણા મગજનું છે. અને નવા શરીરસાથે તે મગજ પણ નવુંજ મળેલું હોય છે; તેથી આ જન્મમાં શરીરવડે જેકાંઈ કાર્યો થાયછે અને તેને જેટલો અનુભવ થાય છે, તેટલોજ તે યાદ રાખે છે.

નારણદાસ–સાહેબ, જ્યારે બધો અનુભવ યાદ નથી રહેતો, તો પછી તે અનુભવ મેળવવાનો હેતુ શો ?

મહેતાજી—**નારણદાસ**, તમારો સવાલ બહુ સારો છે. તેનો જવાબ આપણા શાસ્ત્રમાં બહુ સારી રીતે સમજાવ્યો છે. તે એ છે કે, દરેક વખતે જન્મનાર જીવ તો એકજ છે અને તેથી તે જીવ નવાં નવાં શરીરો મારફત નવા નવા અનુભવો ભેગા કરે છે અને તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે. જેમ તમે આજે કાળો કોટ પહેરીને આવ્યા છો અને કાલે ધોળો કોટ પહેરીને આવો તથા પરમ દિવસે વળી પીળો કોટ પહેરીને આવો, તો તેથી તમે જે **નારણદાસ** છો તે કાંઇ ફરી જવાના નહિ. વળી તમે જૂદા જૂદા કોટ પહેરીને આવો તેથી કાંઇ ઓછું શીખવાના નહિ; તેવીજ રીતે જીવ તો એકનો એકજ રહે છે, માત્ર તેના કોટ એટલે કે શરીર બદલાય છે. હવે તમે સમજ્યાને **નારણદાસ**?

નારણદાસ—જી હા, પણ એક શંકા એ રહે છે કે, આપણને તો કાલની વાત યાદ રહે છે અને જીવને ગયા એકાદ જન્મની વાત પણ યાદ રહેતી નથી ?

મહેતાજી—એનુ કારણ માત્ર એટલું છે કે, આપણે ભક્તિમાં બહુ આગળ વધેલા નથી. જેઓ ભક્તિ અથવા યોગમાં આગળ

વધેલા હોય છે, તેઓને તેમના ગયા જન્મોનું યાદ આવે છે.

કનૈયાલાલ—ત્યારે સાહેબ, તે શી રીતે બની શકે?

મહેતાજી—ભાઇ, એને માટે તો મહેનત કરવી જોઇએ. તમે બધા મહેનત કરીને એકેક ચોપડીમાં પાસ થતા જાઓ છો, તેમ એક એક દુર્ગુણને જીતીને માણસ આગળ વધતો જાય છે. આ ઉપર કાલે હું તમને **વિશ્વામિત્ર**ની વાત કહીશ.

શંકરલાલ-સાહેબ, એક શંકા છે તે પૂછું?

મહેતાજી—ભલે પૂછો, હજી ત્રણ-ચાર મિનિટ બાકી છે.

શંકરલાલ—કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે, માણસનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

મહેતાજી—પુનર્જન્મ ન હોય તો એક માણસ રાજા અને એક રંક શાથી હોય? એક જન્મથીજ બહેરો, મુંગો, આંધળો કે લૂલો અને બીજો કાંઇપણ ખોડવિનાનો શાથી હોય? એક રોગી અને બીજો નિરોગી શાથી હોય? એકજ વર્ગમાં એકજ શિક્ષકના હાથ નીચે ભણતા છોકરાઓમાં એક બુદ્ધિશાળી અને બીજો ઠોઠ શામાટે હોવો જોઇએ? આપણે એમ કહીએ કે, એ તો જેમ પ્રભુને ઠીક લાગ્યું તેમ તેણે સૌને બનાવ્યા છે; તો પછી પ્રભુ પક્ષપાતી અને અન્યાયી ગણાશે; કારણ કે તે એકને રાજા બનાવે છે અને બીજાને રંક બનાવે છે; એકને વિદ્વાન અને બીજાને મૂર્ખ બનાવે છે; પણ જો આપણે કર્મની વાત ધ્યાનમાં લઇએ અને પુનર્જન્મની વાત પણ માનીએ, તો આ બધાનો ખુલાસો બહુ સારી રીતે થઇ શકે છે. તે ખુલાસો એ કે, આપણે અગાઉના જન્મોમાં જેવાં કર્મો કર્યાં હશે, તેવાં ફળ આપણને આ જન્મમાં મળે છે અને હવે જેવાં કર્મ કરીશું તેવાં ફળ

તેના સમયમાં ભોગવીશું. કેમ શંકરલાલ, તમને આ વાત બરાબર સમજાય છે ને ?

શંકરલાલ—જી હા, આ ખુલાસાથી બધી શંકા મટી જાય છે.

મહેતાજી—બસ, હવે વખત થઇ ગયો છે, એટલે કાલે આપણે બીજી વાત કહીશું.

૧૫—પુરુષાર્થ

આળસ તજી ઉદ્યમ કરો, ચિતમાં કરી વિચાર;
સુખી થશો તેથી સદા, નહિ તો થશો ખુવાર.

મહેતાજી—છબીલદાસ, આજે આપણે કઈ વાત કહેવાની છે?

છબી૦—સાહેબ, આજે વિશ્વામિત્રની વાત કહેવાની છે.

મહેતાજી—છોટાલાલ, વિશ્વામિત્રનું નામ આગળ આપણી કઇ વાર્તામાં આવ્યું હતું ?

છોટાલાલ—જી હા, હરિશ્ચંદ્રની વાતમાં આવ્યું હતું.

મહેતાજી—તમારી વાત બરાબર છે. વિશ્વામિત્ર રાજકુળમાં જન્મ્યા હતા અને પોતાના પિતા **ગાધિ** રાજાની પછી ગાદીએ આવ્યા હતા. ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એક સમયે તેઓ પોતાના લશ્કર સહિત ફરતા ફરતા **વસિષ્ઠ** ઋષિને આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. વિશ્વામિત્ર **વસિષ્ઠ**ના ચરણમાં પડયા અને **વસિષ્ઠે** તેમનો સ્નેહથી સત્કાર કર્યો. પછી કુશળ સમાચાર પૂછીને **વ**-સિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા, તું આજે ઘણે દિવસે મારે આશ્રમે આવ્યો છે, માટે હું તારી તથા તારા લશ્કરની મેમાનગીરી

કરવા ઇચ્છુ છું; કારણ કે મારે ત્યાં તારા જેવો મેમાન ફરીને કયાંથી આવે ? વિશ્વામિત્રે કહ્યું: મહારાજ, આપે મને સ્નેહથી કહ્યું, એટલેજ મેમાનગીરી થઇ ચૂકી. હે ઋષિ, હવે મને આપ જવાની આજ્ઞા આપો, એટલે હું જાઉં. આમ કહેવા છતાં પણ વસિષ્ઠે બહુ આગ્રહ કરીને તેમને રોકયા અને મેમાનને જમાડવા માટે જે જે સામગ્રીની જરૂર હતી, તે બધી પોતાની શબલા નામની અદ્‌ભુત ગાયમાંથી ઉત્પન્ન કરી. પછી તેઓને સોનાનાં આસનો ઉપર બેસાડયા; સોનાની થાળીઓ તથા વાટકા આપ્યા અને તેમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસી જમાડયા. આવા સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી સર્વે બહુ સંતોષ પામ્યા; પણ વિશ્વામિત્રને અચંબો થયો કે, આ ઋષિ આ બધું લાવ્યા કયાંથી ? તપાસ કરતાં તેમને માલમ પડયું કે, આ સઘળું એક ગાયથી તેમને પ્રાપ્ત થયું છે. પછી વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠને કહ્યું કે, તમે મને આ તમારી ગાય આપો અને હું તમને તેના બદલામાં તમે જે માગો તે આપું. વસિષ્ઠે તેમને ના પાડી, એટલે વિશ્વામિત્ર ગાયને પરાણે લઇ જવા મંડયા; પણ ગાયે બરાડા પાડીને એવા મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યા કે તેઓએ રાજાના સર્વ લશ્કરનો સંહાર કર્યો. પછી વિશ્વામિત્રના સો પુત્રો વસિષ્ઠ ઉપર ધસી આવ્યા. વસિષ્ઠે તે સર્વને એક ક્ષણમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા. આથી રાજા ગભરાઇ ગયો અને ત્યાંથી પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો. તેનો સઘળો ગર્વ ઉતરી ગયો. તે પોતાના ક્ષત્રિય-બળને હવે ધિક્કારવા લાગ્યા અને બ્રાહ્મણ–બળનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. છેવટે દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવવા તેમણે તપ આદર્યું. ઘણુંક વખતસુધી આકરૂં તપ કરવાથી શંકર પ્રસન્ન થયા અને

તેમને દૈવી અસ્ત્રો આપ્યાં. પછી રાજા **વસિષ્ઠની** સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યા; પણ **વસિષ્ઠે** બ્રાહ્મણની શક્તિરૂપ બ્રહ્મદંડ ઉગામીને રાજાનાં સર્વ અસ્ત્રોનો નાશ કર્યો! આથી નિરાશ થઇને વિશ્વામિત્ર પાછા વનમાં ગયા અને બ્રહ્મર્ષિ થવા પ્રયત્ન આદર્યો.

પછી ઘણો કાળ તપ કરવાથી **બ્રહ્મા** પ્રસન્ન થયા અને રાજાને "રાજર્ષિ" કહીને બોલાવ્યા; પણ વિશ્વામિત્રે એટલાથી સંતોષ નહિ પામતાં તપ ચાલુ રાખ્યું. બીજા ઘણા કાળસુધી તપ કર્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને 'દેવર્ષિ' કહીને બોલાવ્યા, તોપણ તેમણે તપ ચાલુ રાખ્યું; કેમકે બ્રહ્મર્ષિ થાય તોજ તેમને સંતોષ મળે તેમ હતું; પણ એ તપમાં એક વિઘ્ન આવ્યું. **મેનકા** નામની અપ્સરામાં મોહ પામવાથી તેમનું તપ નાશ પામ્યું; પણ વિશ્વામિત્ર કાંઈ હારી જાય એવા નહોતા. તેમણે ફરીથી તપ શરૂ કર્યું. ઘણો કાળ વીત્યા પછી **બ્રહ્માએ** તેમને 'મહર્ષિ' પદ આપ્યું અને ઇંદ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખવાની આજ્ઞા કરી. બીજીવાર તેમને મોહમાં ફસાવવાને રંભા નામની અપ્સરાએ યત્ન કર્યો. આ વખતે કામવશ ન થતાં તે ક્રોધાવશ થયા; અને તે અપ્સરાને શાપ આપ્યો. આથી તેમનું તપ ફરીથી નષ્ટ થયું. આમ છતાં પણ તેમણે કાયર થઇને તપ મૂકી દીધું નહિ. આ વખતે તેમણે મુનિવ્રત એટલે કે કોઈની સાથે બોલવુંજ નહિ, એવો નિયમ લીધો; અને છેવટસુધી જરાએ ક્રોધને વશ થયા નહિ. આવી રીતે પુરુષાર્થથી અને સબળ પ્રયત્નથી અંતે વિશ્વામિત્રનો જય થયો અને તેમને 'બ્રહ્મર્ષિ' કહીને બોલાવવામાં આવ્યા. હવે તેમને **વસિષ્ઠની** સાથે પણ મિત્રાચારી થઇ. બોલો હરજીવનદાસ, આ વાતમાંથી આપણે શું સાર લેવો?

હરજી૦—પહેલો સાર તો એ કે, પારકી ચીજ લેવ આપણે લોભ ન કરવો; નહિ તો કજીયો થયા વિના રહેજ નહિ.

મહેતાજી—બીજું કાંઇ, **ઘનશ્યામ** ?

ઘનશ્યામ—આપણો વૈભવ ગમે તેટલો હોય, પણ તે બીજાને બતાવીને અહંકાર ન કરવો, નહિ તો **વસિષ્ઠના** જેવી સ્થિતિ થાય.

મહેતાજી—તમે પણ ઠીક સાર કાઢ્યો,બીજું કાંઈ **રામપ્રસાદ**?

રામપ્રસાદ—માણસ જો ધારે તો **વિશ્વામિત્રની** પેઠે જે કરવું હોય તે કરી શકે.

મહેતાજી—ખરી વાત, આ ઉપર આપણામાં એક કહેવત છે તે કહેશો, **શંકરલાલ** ?

શંકરલાલ—જી હા, કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે?

મહેતાજી—શાબાશ,કાલે આપણે **વાલ્મીકિની** વાત કહીશું.

૧૬—સત્સંગ

ઉમ્મરે અધિક અને, જ્ઞાનમાં વધેલા એવા,
સોબતીની સોબતથી, હૃદય સુધારજો;
જેવો સંગ તેવો રંગ, લાગશે જરૂર માટે,
સારો સંગ શોધવાની, સાવધાની રાખજો.

મહેતાજી—કનૈયાલાલ, આજે આપણે કઈ વાત કહેવાની છે?

કનૈયાલાલ—સાહેબ, આજે **વાલ્મીકિની** વાત કહેવાનું આપ કહેતા હતા.

મહેતાજી—બરાબર, તમારામાંથી જે કોઇ **વાલ્મીકિ** વિષે

જાણતા હોય તે ઉભા થાઓ.

(મથુરદાસ ઉભા થાય છે.)

મહેતાજી—કેમ મથુરદાસ, તમે વાલ્મીકિ વિષે શું જાણો છો?

મથુરદાસ—સાહેબ, મારા પિતાએ સસ્તા સાહિત્યનું વાલ્મીકિ રામાયણ હમણાંજ મંગાવ્યું છે અને દરરોજ રાત્રે વાંચે છે. તે રામાયણ વાલ્મીકિએ બનાવ્યું છે; માટે વાલ્મીકિ રામાયણ કહેવાય છે અને તેમાં રામચંદ્રજીની તથા રાવણની વાત આવે છે.

મહેતાજી—ઠીક છે. હવે આજે હું તમને તે વાલ્મીકિની વાત કહું છું, તે બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળો. પૂર્વે લોહજંઘ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે હમેશાં પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ભિક્ષા માગી લાવીને કરતો. એક સમયે આખા દેશમાં વરસાદ આવ્યો નહિ અને તેથી મોટો દુકાળ પડયો. આથી બિચારા ગરીબ લોકો બહુજ હેરાન થયા અને કેટલાક તો અન્નપાણી-વિના મરણ પામ્યા.

લોહજંઘ ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા જતો, પણ તેને કોઇ ચપટી લોટ કે મુઠી દાણા પણ આપતું નહિ. એક વખત ફળ વીણી લાવવા સારૂ તે જંગલમાં ગયો અને ઘણું રખડયો, પણ વરસાદવિના ઝાડપાન સૂકાઇ ગયાં હતાં તેથી તેને એકે ફળ મળ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઇને તે ઘર તરફ પાછો આવતો હતો; એટલામાં ત્રણ વૃદ્ધ પુરુષો દાણાની તથા લૂગડાંની ગાંસડીઓ લઇને મળ્યા. તેઓને જોઇને લોહજંઘની દાનત બગડી અને ત્રણેને લૂંટી ઘેર જઇને પોતાના કુટુંબને સંતોષ્યું. આ વખતથી તેણે લૂંટ કરવાનો ધંધો શરૂ કર્યો.

એક વખત **લોહજંઘ** લૂંટ કરવાના હેતુથી જંગલમાં આમ તેમ ફરતો હતો એવામાં **નારદ** ઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા. **લોહજંઘ** એક ડાંગ લઇને તેમની સામે ધસ્યો અને કહ્યું કે, જે કાંઇ માલમતા હોય તે એકદમ મને આપી દો, નહિ તો હું તમને મારી નાખીશ. **નારદ** ઋષિ બોલ્યાઃ હે ભાઈ, તું આવું નીચ કામ શામાટે કરે છે? નિરપરાધીને દુઃખ દઇને કોઇ સુખી થયુ નથી અને થવાનું પણ નથી. અમારી પાસે તો તને આપવા જેવું કાંઇ છે પણ નહિ. આથી **લોહજંઘ** એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો અને મોટે સાદે બોલ્યોઃ 'અરે જોગટા, મને શિખામણ આપવાનું તને કોણ કહે છે? તારી પાસે જે કાંઇ હોય તે છાનોમાનો મૂકી દે, નહિ તો આ ડાંગનો ઉપયોગ કરવો પડશે.' છેવટે તેણે ઋષિને વલ્કલ, મૃગચર્મ, અને કમંડળ એક કોરે મૂકવાની ફરજ પાડી. ઋષિ બહુજ દિલગીર થઇ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ ખરેખરો મૂર્ખ અને જડ માણસ છે; પણ મારે એને સુધારવો જોઈએ. આવી રીતે વિચાર કરીને **નારદ** મુનિ બોલ્યાઃ 'હે ભાઇ, મારી પાસે જે કાંઇ છે તે તું ખુશીથી લઇ જા; પણ તને એક વાત પૂછું તેનો તું મને જવાબ આપ. તું આવું નિર્દય કામ શા સારૂ કરે છે?' **લોહજંઘે** જવાબ આપ્યો કે, મારા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે હું આ કામ કરૂ છું. આ સાંભળી **નારદ** બોલ્યાઃ 'હે ભાઇ, આ અસાર સંસારમાં કોઇ કોઇનુ સગું નથી; જે કરશે તેજ ભોગવશે. આ વાત તને જો સાચી ન લાગતી હોય તો તું તારે ઘેર જા અને તારાં માતાપિતા, સ્ત્રી વગેરેને પૂછી જો કે હું આ પાપ કર્મ કરૂં છું તેમાં તમારો ભાગ

ખરો કે નહિ?' ઋષિની આ વાત સાંભળીને લોહજંઘનું મન જરા પીગળ્યું; અને તે ઋષિને ત્યાંજ ઉભા રહેવાનુ કહીને પોતે ઘેર ગયો.

ઘેર જઇને પોતાનાં માત-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રાદિકને એકઠાં કરીને તે પૂછવા લાગ્યો કે, હું આજ કેટલાક વખતથી લૂંટફાટનો ધંધો કરી તમારૂં પોષણ કરૂં છું. આ મારા પાપના કામમાં તમે પણ મારાં ભાગીદાર ખરાં કે નહિ ? આ સાંભળી તેનાં માતપિતા બોલ્યાં: 'હે પુત્ર, અમે અનેક દુઃખ વેઠીને તને મોટો કર્યો છે, તો હવે ઘડપણમાં તારે અમને પાળવાંજ જોઈએ. તું જે ખરાબ કામ કરે છે એમાં અમારે કાંઇ લેવાદેવા નથી. એ તો જે કરે તેજ ભોગવે.' તેની સ્ત્રી બોલી કે: 'હે નાથ, આપનાં માતપિતાએ જે જવાબ આપ્યો તે ખરોજ છે. કર્મ કરનારાનેજ તેનાં સારાં-માઠાં ફળ ભોગવવાં પડે છે; બીજાને તેમાં કાંઇ લાગે વળગે નહિ. કહેવત છે કે: "કરણી તેવી પાર ઉતરણી" અને "ખોદે તે પડે." તમે શું આ વાત નથી જાણતા?'

આ ઉત્તર સાંભળીને લોહજંઘ બહુજ દિલગીર થયો અને તરતજ ઘર છોડી જંગલમાં આવીને ઋષિની માફી માગી તે બોલ્યો કે: 'હે ઋષિ, મેં આપને ઘણું દુઃખ આપ્યું. મારા દોષની મને ક્ષમા આપો. આપ હવે સુખેથી પધારો. મેં આજ સુધીમાં ઘણાં પાપી કર્મો કર્યાં છે અને હજી પણ ઘણાં કરત; પણ આપના સત્સંગથી મારો જન્મ હવે સુધરી ગયો. હું હવે આપનેજ શરણે આવ્યો છું. ઋષિએ તેને બહુ ધીરજ આપી અને રામનો મંત્ર આપી તેને કહ્યું કે, હું પાછો આવું ત્યાંસુધી તું અહીં બેસીને આ મંત્રનો જપ કરજે,

ઋષિઓએ આપેલા મંત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને લોહજંઘ રાતદિવસ તેનો જપ કરવા લાગ્યો. ઘણે કાળે તે મંત્ર જપવામાં એવો તો લીન થઈ ગયો કે તેના ઉપર એક મોટો રાફડો થઇ ગયો. કેટલેક કાળે **નારદ** ઋષિ પાછા આવ્યા અને તે રાફડામાંથી "**મરા, મરા**" નો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો. તેમને પેલા લૂંટારાની વાત યાદ આવી અને રાફડો ઉખેડી નાખી જોયું તો **લોહજંઘ** રામને બદલે **મરા મરા** કહેતો હતો. પછી **લોહજંઘ**ને સાવધ કરીને તેને બહુ ધન્યવાદ આપ્યો અને કહ્યું કેઃ "રાફડા ઉપરથી હું તારૂં નામ **વાલ્મીકિ** પાડું છું અને આશીર્વાદ આપું છું કે, તારૂં નામ જગતમાં અમર રહેશે." પછી **વાલ્મીકિએ બ્રહ્માજી**ના કહેવાથી ચોવીસ હજાર શ્લોકવાળું **રામાયણ** રચ્યું, જે આજે ઘણે ઠેકાણે વંચાય છે. કહો **રણ**છોડદાસ, તમે આમાંથી શું સાર કાઢો છો?

રણછોડદાસ—માણસ ગમે તેવો ખરાબ હોય તોપણ તે સારા માણસના સંગથી સુધરી જાય છે.

મહેતાજી—બરાબર છે. બીજું કાંઈ **મોહનલાલ**?

મોહનલાલ—માણસ જો બરાબર પ્રયત્ન કરે તો તેને અંતે વિજય મળ્યાવિના રહેજ નહિ.

મહેતાજી—તમારી વાત પણ ઠીક છે. બીજું કાંઇ **વેણીલાલ**!

વેણીલાલ—કરે તે ભોગવે અને વાવે તે લણે; માટે આપણે દરેક કામ બહુજ વિચારીને કરવું.

મહેતાજી—શાબાશ **વેણીલાલ**. હવે કાલે આપણે બીજી વાત કહીશું.

૧૭—ભક્તિ

ભજો ભક્ત થૈ ભાવથી, કૃપાળુ જગ કરતાર;
રૂડી દલપતરામની, સરવ કથાનો સાર.

મહેતાજી—શંકરલાલ, આજે તમારા ભાઇબંધ **મનસુખલાલ** કેમ નથી આવ્યા?

શંકરલાલ—સાહેબ, આજે બપોરે એમને ત્યાં હરિકથા છે; એટલે કામકાજમાં રોકાયા છે.

મહેતાજી—ઠીક, હરિકથામાં કોનું આખ્યાન થવાનું છે?

શંકરલાલ—**નામદેવ**નું આખ્યાન ઘણું કરીને થવાનું છે.

મહેતાજી—હું પણ તમને **નામદેવ**નીજ વાત કહું તો કેમ?

સર્વ છોકરા—હાજી, તો તો ઠીક થાય.

મહેતાજી—**નામદેવ** નામનો એક નાનો છોકરો હતો. તેનો બાપ ભક્ત હતો અને તે દરરોજ વિઠ્ઠલનાથજીની પૂજા-ભક્તિ કરતો. પોતાના પિતાને પૂજા કરતા જોઈને તે પણ પૂજાની ઓરડી બહાર 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' એમ જપ જપતો. તેને મન તો તે મૂર્તિજ ખરા ઈશ્વર છે એમ હતું. કોઈ કોઇવાર તેને લાગ મળતો ત્યારે તે પૂજાની ઓરડીમાં પેસી જતો અને બહુ પ્રેમ તથા આનંદથી તે મૂર્તિને નિહાળતો; પરંતુ તેનો બાપ વિઠ્ઠલનાથજીની મૂર્તિની તેને પૂજા કરવા દેતો નહિ, તેથી તેનુ મન દુભાતું. એક વખત તેનો પિતા બહારગામ જવા નીકળ્યો, ત્યારે **નામદેવે** બહુજ આનંદમાં આવી જઇને તેને કહ્યું: "તમે તો હવે બહારગામ જાઓ છો, તેથી તમારી વતી વિઠોબાની પૂજા હું

કરીશ.” તેના પિતાએ કહ્યું: “ઠીક, પણ સવારમાં દાતણ કર્યા પહેલાં તારે તો ખાવાનું જોઇએ છીએ. તારા જેવો નાદાન છોકરો દેવની પૂજા શી રીતે કરી શકે? પૂજા કરવાની જો તને હોંશ હોય તો દાતણ કરી, નાહી, દેવને જમાડીને પછી તું જમજે.” આમ કહીને તેનો પિતા ગયો.

આનંદમાં અને આનંદમાં **નામદેવને** રાત્રે ઉંઘ પણ ન આવી. તેણે રાતમાં વારંવાર ઉઠીને પોતાના માને પૂછ્યુ કેઃ- “મા પરોઢિયું થયુ કે નહિ? “મા હવે સવાર ક્યારે પડશે?” “હું હવે **વિઠોબાની** પૂજા ક્યારે કરૂં?” છેવટે સવાર પડતાં દાતણ કરીને તે નદીએ જઈ નાહી આવ્યો. પછી તેની માએ **વિઠોબાની** મૂર્તિ નીચે ઉતારી આપી. **નામદેવે** તે મૂર્તિને તરભાણામાં નવરાવી, કપડાથી સાફ કરી, આસન ઉપર બેસાડી, ફૂલ વગેરે ચઢાવી પોતાની માને કહ્યું કેઃ-“મા, હવે જલદી દૂધ લાવો. **વિઠોબા** નાહીને બેઠા છે અને તેમને બહુ ભૂખ લાગી છે.”

પછી તેની મા એક પ્યાલામાં દૂધ લાવ્યાં અને **નામદેવ**ને આપ્યું. **નામદેવે** તે **વિઠોબા** પાસે મૂક્યુ અને બોલ્યોઃ- “મહારાજ, આ દૂધ પીઓ.” દેવે દૂધ પીધું નહિ. **નામદેવ** તો આંખો મીંચીને મનમાં ‘રામ રામ’ ‘**વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ**’ એમ બોલવા લાગ્યો. તેને તો મનમાં ખાત્રી હતી કે, મારી ભક્તિથી દેવ મારાપર પ્રસન્ન થઇ જરૂર દૂધ પીશે. વચમાં વચમાં તે ધીમે રહીને, આંખો ઉઘાડીને **વિઠોબા** દૂધ પીએ છે કે નહિ તે જોવા લાગ્યો. ઘણી વાર સુધી તેણે **વિઠ્ઠલનો** જપ કર્યો, પણ દેવે કાંઈ દૂધ પીધું નહિ. તેને રાતનો ઉજાગરો હતો અને ભૂખ પણ ખૂબ લાગી હતી; તેથી કંટાળી જઈને તે રડવા લાગ્યો અને

નિસાસા નાખવા લાગ્યો. તે બોલ્યોઃ "અરે વિઠોબા, આજે તમે મારાથી કેમ રીસાયા? હું નાનો બાળક છું એમ ધારીને શું તમે દૂધ નથી પીતા?" આમ રોઇ રોઇને તે થાક્યો અને અંતે મૂર્છા ખાઇને જમીન ઉપર પડયો. ઘરમાંથી તેનાં સગાં દોડી આવ્યાં અને તેના મોંપર પાણી છાંટયું. જ્યારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે બધાંએ તેને સમજાવ્યો કે, તું દૂધ પી જા. દેવ કાંઇ દૂધ પીતા નથી. તે તો માત્ર ભાવના ભૂખ્યા હોય છે. તેમની આ વાત તેને ગોઠી નહિ અને તે તો હઠ લઇને બેઠો કે, જો વિઠોબા દૂધ નહિ પીએ તો મારે પણ ખાવાપીવાની કે જીવવાની દરકાર નથી. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે ત્યાં થોડીવાર બેઠો અને "વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ" જપવા મંડયો. અંતે ઘરમાંથી તે એક છરો લઇ આવ્યો અને પોતાના ગળા આગળ ધરી તે બોલ્યોઃ "વિઠોબા, આ દૂધ નહિ પીઓ તો હું મરૂં છું." છરો ગળા આગળ લીધો કે તરતજ વિઠોબાએ દર્શન દીધાં અને દૂધ પીવા લાગ્યા. આથી આનંદમાં આવી જઇને તે કૂદવા તથા નાચવા લાગ્યો અને પ્રભુને પગે પડયો. પછી પ્રભુ ત્યાંથી અદ્દશ્ય થઇ ગયા; અને તે પોતાની મા પાસે ગયો તથા બધી વાત કહી દેખાડી. હીરાલાલ, તમે આ વાતમાંથી શું સાર લો છો?

હીરાલાલ—માણસ જો બરાબર મહેનત કરે તો તેનું ધારેલું કામ સફળ થયા વિના રહેજ નહિ.

મહેતાજી—બરાબર છે. તમે બધા જો પાઠ બરાબર મહેનતથી કરો તો કદી પાસ થયા વગર નજ રહો. બીજું કંઈ વેણીલાલ?

વેણીલાલ—નામદેવની માએ તેને નાહિંમત કર્યો; છતાં

પણ તેણે તો હિંમત રાખી કામ કર્યું. તેમ આપણને પણ કોઇ નાહિંમત બનાવે, તો તે ઉપર ધ્યાન ન આપતાં હિંમતથી કામ કરવું.

મહેતાજી—ઘણુંજ સરસ. જુઓ, એક કહેવતમાં પણ કહ્યું છે કેઃ–'હિંમતે મર્દા, મદદે ખુદા.' એટલે કે, માણસ જો હિંમતથી કામ કરે તો ખુદા એટલે કે પરમેશ્વર તેને મદદ કરેજ. આપણામાં પણ એક આવીજ કહેવત છે. તમે તે જાણો છો છોટાલાલ?

છોટાલાલ—ના જી, મને ખબર નથી.

મહેતાજી—જે જાણતા હો તે ઉભા થઇ બોલો.

શંકરલાલ—"મનુષ્યયત્ન, ઈશ્વરકૃપા."

મહેતાજી—શાબાશ! શંકરલાલ,શાબાશ! બીજું કાંઈ રહી જાય છે, છગનલાલ?

છગનલાલ—હા જી. પ્રભુ કેવળ ભાવનાજ ભૂખ્યા છે, તે પણ આ વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

મહેતાજી—તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. પ્રભુને તમે ભાવવિના લાડવા, લાપશી, દૂધપાક વગેરે મિષ્ટાન્ન આપો તેના કરતાં ભાવથી દાળ, ભાત,ખીચડી, દૂધ કે તુળસીનું પાંદડું પણ આપો તો તેથી તે પ્રસન્ન થાય છે. ભાવથી થોડું પણ આપ્યુ હોય તો તેનું ફળ કેટલું મળે છે, તે ઉપર કાલે આપણે એક બ્રાહ્મણની વાત કહીશું.

૧૮–મેમાનગતી

આવ નહીં આદર નહિ, નહિ નેનનમેં નેહ;
તુલસી તહાં ન જાઇએ, કંચન વરસે મેહ.
આવ હય આદર હય, હય નેનનમેં નેહ;
તુલસી વો ઘર જાઇએ, ભાલા વરસે મેહ.

મહેતાજી—મનસુખલાલ, કાલે કેમ નહોતા આવ્યા ?

મનસુખ૦—સાહેબ, કાલે મારે ત્યાં હરિકથા હતી તેથી નહોતો આવ્યો.

મહેતાજી—શેની કથા હતી ?

મનસુખલાલ—નામદેવજીની હતી.

મહેતાજી—અમે પણ કાલે અહીંઆં એજ વાત કરી હતી. રણછોડદાસ, આજે આપણે કઇ વાત કહેવાના છીએ ?

રણછોડ૦—સાહેબ, કાલે આપે કહ્યું હતું કે, એક બ્રાહ્મણની વાત કહીશું.

મહેતાજી—હા, હા, આજે આપણે એક બ્રાહ્મણ અને તેના મેમાનની વાત કહેવાના છીએ.

મગનલાલ—એકદમ ઉભા થઇને ગભરાતા બોલ્યાઃ 'સાહેબ,

મહેતાજી—મગનલાલ, આમ ગભરાઓ છો શું કામ ?

મગનલાલ—સાહેબ, આજે મારા મામા જુનાગઢથી આવવાના છે અને મારે તેમને તેડવા જવું હતું તે હું ભૂલી ગયો હતો; પણ આપે મેમાનની વાત કાઢી એટલે મને યાદ આવ્યું. આપ રજા આપો તો હું સ્ટેશને જાઉં.

મહેતાજી—ભલે, ખુશીથી જાઓ. હજી ગાડી આવવાને લગભગ દશ મિનિટની વાર છે, જાઓ ઝટ પહોંચો અને મેમાનની મેમાનગતી કરો. હવે આપણે આપણી વાત ચલાવીએ.

યુધિષ્ઠિરનું નામ તો તમે સાંભળ્યું છે. તેમણે એક વખત મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞની ક્રિયામાં તમામ સોનાનાં વાસણો વાપર્યાં હતાં. ત્યાં જે મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો, તે બહુ સુશોભિત હતો. મંડપની અંદરના થાંભલા સાવ સોનાના હતા અને તેની ચારે તરફ રેશમી કપડાં તથા કીનખાબના પડદા ટાંગવામાં આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં નોતરેલા બ્રાહ્મણો વગેરેને જોઇએ તેટલું ધન તથા રત્નો આપવામાં આવતાં હતાં. કેમ **સોમ**નાથ, તમે તે વખતે હોત તો કેવી મજા પડત?

સોમનાથ—હા જી, તો તો બહુ ભેગું કરત અને ખૂબ મઝા ઉડાવત!

મહેતાજી—ભાઇ **સોમ**નાથ, એ વખતના બ્રાહ્મણો કે સાધુ-સંતો કાંઇ આજના જેવા લોભીઆ નહોતા. તેઓ તો પૈસાથી દૂર રહેતા હતા. હવે આપણી વાત ઉપર આવીએ. આપણે ક્યાંસુધી વાત કરી ગયા **મા**ધવલાલ?

માધવલાલ—યજ્ઞમાં નોતરેલાઓને જેટલું જોઇએ તેટલું દાન અપાતું હતું, ત્યાં સુધી.

મહેતાજી—બરાબર, તે યજ્ઞમાં એક નોળીઓ આવ્યો. તેનું સ્વરૂપ બહુ વિચિત્ર હતું, તેના શરીરનો અર્ધો ભાગ સોનેરી રંગનો હતો અને બીજો અર્ધો ભાગ નોળીઆનો હોય છે તેવો હતો. ચારે કોર જોઇને તેણે પોતાનું ડોકું ધુણાવવાથી બધા બહુ વિસ્મય પામ્યા અને તેની સામું જોઇ રહ્યા. પછી

તે માણસ જેવી વાણીથી બોલ્યો:–"હે રાજાઓ અને સભાજનો, હું મારૂં માથું ધુણાવું છું તે જોઇને તમને બધાને નવાઇ લાગે છે; તો તેનું કારણ સાંભળો. મેં આ તમારો યજ્ઞ જોયો, મંડપની શોભા પણ જોઇ અને તમે દાન આપો છો તે પણ જોયાં; પણ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાને ત્યાં આવેલા મેમાનને જવનો થોડોક લોટ આપીને જે યજ્ઞ કર્યો હતો, તે યજ્ઞની આગળ આ તમારો યજ્ઞ કાંઇ નથી." આથી અચંબો પામીને ધર્મરાજાએ કહ્યું કે:–"ભાઇ, મહેરબાની કરીને તે બ્રાહ્મણની તથા તેના યજ્ઞની હકીકત અમને કહી દેખાડ." પછી નોળીઆએ તે વાત નીચે પ્રમાણે કહી.

પૂર્વે એક બ્રાહ્મણ હતો. બજારમાં, શેરીમાં કે ખેતરોમાં જે દાણા વેરાયલા હોય તે એકઠા કરવા અને તેમાંથીજ પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવું, એવો તેનો નિયમ હતો. આવા નિયમથી તે માંડ માંડ બે–ત્રણ રોટલા થાય તેટલા દાણા ભેગા કરી શકતો અને જે આવતું તે સરખે ભાગે પોતે, પોતાની સ્ત્રી, પોતાનો પુત્ર અને પુત્રની વહુ, એ ચારે ખાઇ લેતાં. એક વખત ભારે દુકાળ પડ્યો, ખેતરોમાં ધાન્ય ઝાઝું પાકેલું નહિ અને અસલના વખતમાં રેલ્વે નહિ, એટલે પરદેશથી પણ દાણા ન આવે, તેથી લોકો બહુ હેરાન થતા. તેમાં પણ પેલા બ્રાહ્મણને તો બહુજ ઓછા દાણા જડતા. આથી તેને અને તેના કુટુંબને ચાર–પાંચ દિવસે એક વાર માંડ માંડ જમવાનુ મળતું. તેઓનાં શરીર સૂકાઇને હાડપિંજર જેવાં થઇ ગયાં. એક દિવસે તે બ્રાહ્મણ થોડા જવ વીણી લાવ્યો. તેની સ્ત્રીએ તેનો લોટ કર્યો અને પછી તે સરખે ભાગે વહેંચી ચારે

જણાં ખાવા જાય છે, તેટલામાં કોઇએ બહારથી બારણાની સાંકળ ખખડાવી. તે સાંભળી બ્રાહ્મણ ઉભો થયો અને ઉઘાડીને જુએ છે તો બારણે એક બ્રાહ્મણને ઉભેલો દીઠો. બહાર ઉભેલા બ્રાહ્મણે કહ્યું:–"ભિક્ષા આપો." એટલે ઘરધણી તે મેમાનને ઘરમાં લઇ આવ્યો અને તેને પગ ધોવા પાણી તથા બેસવાને આસન આપી પોતાના ભાગનો લોટ તેની પાસે મૂકયો અને કહ્યું:–"મહારાજ, કૃપા કરીને આ ગરીબની આટલી મેમાનગતી કબૂલ રાખો." તે તે ખાઈ ગયો; પણ તેટલાથી તેની ભૂખ મટી નહિ હોય એમ તેના ચહેરા ઉપરથી માલમ પડયું; તેથી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું કે:–"આપ આ મારો ભાગ પણ મેમાનને આપો." પોતાની સ્ત્રીના હાડપિંજર જેવા થઇ ગયેલા શરીર સામું જોઇને તે બોલ્યો:–"હે સ્ત્રી, નબળાઇથી તારૂં શરીર ધ્રૂજે છે, માટે આ તારો ભાગ તુંજ ખા; નહિ તે તારો દેહ ટકશે નહિ અને ઘરની પાયમાલી થશે." સ્ત્રીએ કાલાવાલા કરી કહ્યું:–"હે નાથ, મારૂં તો જે થવાનું હશે તે થશે પણ આંગણે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો તે આપણો ધર્મ છે. હું ખાઉં તેના કરતાં તે ખાશે તેથી મને બહુ આનંદ થશે; માટે કૃપા કરીને તે ભાગ તેને આપો." આથી તે બ્રાહ્મણે નિસાસો નાખીને તે ભાગ પેલા મેમાનને આપ્યો; પરંતુ હજી પણ તેની ભૂખ મટી હોય એમ લાગ્યું નહિ, તેથી તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર પોતાનો ભાગ લઇને તેના પિતા પાસે આવ્યો અને વિનતિ કરી કે:–"પિતાજી, આ મારો ભાગ પણ મેમાનને આપો." પોતાના પુત્રનું સૂકાઇ ગયેલું શરીર જોઇને તે બોલ્યો:–"બાપુ, આટલું પણ જો તું નહિ ખાય, તો તું કે જે મારા

ઘડપણનો ટેકો છે, તેના પ્રાણ કેમ ટકશે?" પુત્રે જવાબ આપ્યોઃ–"પિતાજી, મેં આપનાજ મુખથી સાંભળેલું છે કે, અતિથિ દેવ બરાબર છે; માટે આપણી પાસે જે કાંઇ હોય તેવડે તેમનો સત્કાર કરવો જોઇએ. અત્યારે આપણી પાસે આ થોડા લોટ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. આપ જો તે નહિ આપો તો મારા જેવો બીજો હીણભાગી કોણ?" પુત્રનું મન કચવાતું જોઇને તેણે તે ભાગ પણ મેમાનને આપ્યો; પરંતુ એટલાથી પૂણ તે ધરાયો નહિ. ભુખ્યા માણુસને નાના કોળીઆ શા લેખામાં? પછી પુત્રની વહુ પોતાનો ભાગ લઇને પોતાના સસરા પાસે આવી અને બોલીઃ–"કૃપા કરીને આ મારો ભાગ લઇને મેમાનને આપો અને મને પણ ભાગ્યશાળી બનાવો." બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ–"તમારી ઉંમર હજી નાની છે અને તમે હજી દુઃખ વેઠયાં નથી; માટે તમારૂં દુઃખ મારાથી નહિ જોઈ શકાય;માટે તમારો ભાગ તમે ખાઇને સુખી થાઓ." આ સાંભળીને વહુ બોલીઃ–"સસરાજી, મેમાનની સેવાનો લાભ તો જેનાં ભાગ્ય હોય તેનેજ મળે છે, માટે મને પણ આવા સારા કામનો લાભ લેવા દો, આવી શુભ તક કાંઈ વારંવાર મળતી નથી." વહુનાં આવાં વચન સાંભળીને તે બ્રાહ્મણથી ના કહેવાઈ નહિ. પછી તેણે તે ભાગ પણ મેમાનને આપ્યો. મેમાન તે ખાઇ ગયો, પછી તે ઉભો થયો એટલે ત્યાં ઝળઝળાટ પ્રકાશ થઈ રહ્યો; અને મેમાનનુ શરીર બહુ શોભી રહ્યું; કારણ કે તે મેમાન ધર્મરાજા પોતેજ હતા. પછી તેમણે તેઓને આશીર્વાદ આપી કહ્યું કેઃ–"તમે મારી જે મેમાનગતી કરી છે તે જોઇને હું બહુજ સંતોષ પામ્યો છું; અને હું તમને બહુજ ધન્યવાદ આપું

છું. હવે તમે મારી સાથે સુખેથી સ્વર્ગમાં ચાલો." પછી તે બધાં સ્વર્ગમાં ગયાં. જે જગ્યાએ એમાંનો જવનો થોડો લોટ વેરાયો હતો, ત્યાં હું આળોટ્યો એટલે આ મારૂં અધું શરીર સોનાના રંગનુ થઈ ગયુ. મેમાનગતીનાં કેવાં ચમત્કારિક ફળ છે તે જુઓ. "હે રાજા, હવે આ મારૂં બાકીનું શરીર એવા રંગનું થાય એવા હેતુથી હું બીજે જ્યાં જ્યાં યજ્ઞ થાય છે ત્યાં ત્યાં જાઉં છું; પણ હજીસુધી એવો ચમત્કારિક યજ્ઞ મેં ક્યાંય જોયો નથી. તેં તારા યજ્ઞમાં ભલે પુષ્કળ સોનાનું અને રત્નોનું દાન આપ્યુ; પણ પેલા બ્રાહ્મણના યજ્ઞની આગળ તારો યજ્ઞ હિસાબમાં નથી." આ વાતથી સર્વે બહુ અચંબો પામ્યા અને પછી પેલો નોળીઓ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મેમાનગતીનો ચમત્કાર તમે બધાએ સાંભળ્યો ને ?

સર્વ છોકરાઓ—હા જી.

મહેતાજી—હવે આ વાતનો સાર શું **મથુરદાસ**?

મથુરદાસ—આપણે ત્યાં કોઇ મેમાન આવે તેની સારી રીતે મેમાનગતી કરવી.

મહેતાજી—બરાબર. મેમાનગતી કાંઇ પૈસાથીજ કે ખાલી વિવેક ભરેલાં વચનોથીજ થતી નથી; પણ ખરી મેમાનગતી તો હૃદયથીજ થાય છે. અસલના વખતમાં લોકો પરગામ જતા ત્યારે માંડ માંડ પંદર વીસ દિવસે તેમને ત્યાંથી નીકળવા દેતા અને વળી જમવામાં દરરોજ મિષ્ટાન્ન પીરસાતાં. હાલ મેમાનગતીમાં શું રહ્યું છે તે તમને ખબર છે, **પરભુદાસ**?

પરભુદાસ—સાહેબ, દાળ, ભાત, રોટલી અને શાક.

મહેતાજી—નહિ, ભાઇ નહિ, એટલું હોત તો તો સારૂંને !

તમે કહેશો, છોટાલાલ?

છોટાલાલ—હા જી. હાલ તો મેમાનગતીમાં પાન, તમાકુ, બીડી, ચા, સોપારી, એવીજ વસ્તુઓ આપીને સાહેબજી સલામ કરાય છે.

મહેતાજી—શાબાશ. છોટાલાલે જે કહ્યું તે બરાબર ખરૂં છે. સમજુ લોકોએ અને આપણા ધર્મગ્રંથોએ એવી વસ્તુઓને રજોગુણી ગણેલી છે. વળી કેટલાક માણસો તો મેમાનોને માત્ર એટલુંજ પૂછે છે કે, ક્યારે આવ્યા અને ક્યારે જશો? તમારે કોઇએ એમ ન વર્તવું. સમજ્યા કે ભાઈ? આપણે ત્યાં મેમાન આવે તેને આપણે સત્કાર તથા આસન આપી બેસાડવો અને નમ્ર વાણીથી ખબરઅંતર પૂછી તેને જમાડવાની તૈયારી કરાવવી. આટલું તો આપણે થોડે ખર્ચે કરી શકીએ; માટે તેટલી વાત તો ખાસ કરવી-કરવી ને કરવીજ.

છબીલદાસ—સાહેબ, મારે ચાર-પાંચ દિવસની રજા જોઇએ છીએ.

મહેતાજી—શું, કોઈના લગ્નમાં બહારગામ જવું છે?

છબીલદાસ—ના જી, લગ્નમાં મારે લીંબડી જવાનું હતું; પણ મારા બાપની આંખનો મોતીઓ કાલે ઉતરાવવાનો છે, તેથી હું જવાનો નથી. મારે તેમની પાસે રહેવું પડશે, તેથી હું નિશાળે નહિ આવી શકું.

મહેતાજી—કાંઈ હરકત નહિ. તમે તમારા પિતાની ખાતર લગ્નની મોજમજા છોડી દીધી તે બહુજ સારૂં કર્યું. કાલે આપણે પિતૃભક્તિ ઉપર ભીષ્મની વાત કહીશું.

૧૯—પિતૃભક્તિ—ભાગ ૧ લો

મહેતાજી—પ્રાણજીવનદાસ, કાલે નિશાળેથી છૂટ્યા પછી તમારી શેરી પાસે 'હો હો' શું થતું હતું ?

પ્રાણજીવન—સાહેબ, એ તો એક સૂરદાસ જતો હતો, તે વખતે બીજી અંગ્રેજી નિશાળના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં થઇને જતા હતા તેમને સૂરદાસે પૂછ્યું કેઃ—"ભાઇ, સ્ટેશન ઉપર જવાનો રસ્તો કયો ?" ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે, "સીધા ને સીધા ચાલ્યા જાઓ." તેનાથી સીધે આઘે ભીંત હતી, તેથી તે બિચારો સીધો ચાલ્યો કે ભીંતસાથે અથડાયો. આથી તે બધા હસવા લાગ્યા અને તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. તેટલામાં હું ત્યાં જઇ ચડ્યો અને આ બધી હકીકત જાણી. પછી હું તે સૂરદાસને દોરતો હતો ત્યારે બધા 'હો હો' કરવા લાગ્યા; પણ તેનાથી નહિ ડરતાં હું તો મારે રસ્તે ચાલ્યો અને સૂરદાસને સ્ટેશને પહોંચાડી આવ્યો.

મહેતાજી—શાબાશ પ્રાણજીવનદાસ, તમે બહુજ સારૂં કામ કર્યું.

પ્રાણજીવન—સાહેબ, એ તો બધું આપના બોધથી છે.

મહેતાજી—બોધ તો ભાઇ બધા સાંભળે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તવાવાળા કયાં છે ? હવે-કાલે મેં તમને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હું તમને આજ **ભીષ્મ**ની વાત કહું છું. આ વાત બહુજ સરસ છે અને તે ઉપરથી આપણે ઘણો બોધ લેવાનો છે; ... ધ્યાનથી તે સાંભળજો અને **ભીષ્મ** જેવા થવા

પ્રયત્ન કરજો. **પ્રતીપ** કરીને એક રાજા હતા. તે પુત્રને વાસ્તે તપ કરતા હતા. ઘણાં વર્ષ તપ કર્યા પછી તેમને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ **શાંતનુ** પાડ્યું. **શાંતનુ** જુવાન થયો, ત્યારે એક વખત તેના પિતાએ તેને કહ્યું:–"હે પુત્ર, થોડા વખત ઉપર એક કુમારિકા મારી પાસે આવી હતી, તે તને વરવા આવનાર છે; માટે તે આવે ત્યારે તેને તારી સ્ત્રીતરીકે તું કબૂલ રાખજે. તે કોણ છે, કોની પુત્રી છે અને ક્યાંથી આવે છે, તે વિષે તારે પડપૂછ કરવી નહિ; ફક્ત મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તું તેને પરણજે." પછી **પ્રતીપ** રાજા **શાંતનુ**ને રાજ્ય સોંપીને વનમાં તપ કરવા ગયા અને **શાંતનુ** સુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ **શાંતનુ** ગંગા નદીના તટ ઉપર ફરતો હતો, તેવામાં એક સુંદર કન્યા તેના જોવામાં આવી. આ કન્યા ઉપર તે મોહી પડ્યો અને તેથી તેની સાથે પરણવા તેણે માગણી કરી. તે કન્યા **ગંગાજી** પોતે હતાં. તેણે કહ્યું:–"હું જે કાંઈ કરૂં તેમાં તમે વચ્ચે ન પડો અને મને ન ગમે એવું કાંઇ ન કરો તોજ હું તમને પરણું. વળી મારી આ શરત પ્રમાણે જ્યાંસુધી તમે વર્તશો, ત્યાંસુધીજ હું તમારે ત્યાં રહીશ; મારા કામની વચ્ચે આવશો અથવા મને કાંઇ અપ્રિય વચન કહેશો તો હું તરતજ તમારો ત્યાગ કરીને જતી રહીશ." રાજાએ તે વાત કબૂલ રાખી. પછી તેઓનાં લગ્ન થયાં. થોડા સમય પછી તેમને એક બાળક થયું, તે બાળકને **ગંગાજી**એ નદીમાં નાખી દીધું અને રાજાને કહ્યું કે: "તમારા ભલા વાસ્તે મેં આમ કર્યું છે." આ પ્રમાણે **ગંગાજી**એ બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા બાળકને પણ નદીમાં નાખી દીધું. આથી **શાંતનુ**

રાજાને ઘણું દુઃખ થયું. તેને ગંગાજીની આવી રીતભાત પસંદ પડી નહિ; પણ હું જો કાંઇ કહીશ તો તે જતી રહેશે, એમ જાણીને તે કાંઈ બોલ્યા નહિ. પછી જ્યારે આઠમું બાળક અવતર્યું અને હસતાં હસતાં ગંગાજી તેને નદીમાં નાખી દેવાની તૈયારી કરતાં હતાં, ત્યારે તે બાળકને બચાવી લેવાની ઈચ્છાથી દિલગીર થયેલા રાજાએ તેને કહ્યું:–"હે સ્ત્રી, તું કોણ છે? કોની પુત્રી છે? અને શામાટે તું તારાં બાળકોને નદીમાં નાખી દે છે? પુત્રોનો નાશ કરવાવાળી હે સ્ત્રી, તારા પાપનો ભાર હવે ઘણો મોટો થયો છે." ગંગાજીએ જવાબ આપ્યો:–"હે રાજા, તમારા આ બાળકને હું મારીશ નહિ, પણ આપણી શરત પ્રમાણે મારે તમારી સાથે રહેવાનો વખત હવે પૂરો થયો છે. હું જહ્નુ રાજાની પુત્રી ગંગા છું. આઠ વસુઓએ એક મહાન ઋષિની નંદિની નામની ગાય ચોરી હતી, તે વસુઓમાં ખરો ચોર તો દ્યૌ નામનો વસુ હતો. ઋષિ બહુ ગુસ્સે થયા અને આઠે વસુઓને શાપ આપ્યો કે, "તમે પૃથ્વી ઉપર અવતરો અને ત્યાં આ પાપનું ફળ ભોગવો." બધા વસુઓએ ઋષિની ક્ષમા માગી એટલે ઋષિએ કહ્યું કે, દ્યૌ સિવાયના તમે સર્વ તમારા જન્મ પછી એક વર્ષમાં મનુષ્યલોકમાંથી મુક્ત થશો પણ આ દ્યૌને તો ઘણાં વર્ષ સુધી પોતાના પાપનું ફળ ભોગવવા પૃથ્વી ઉપર રહેવું પડશે. પછી તે આઠ વસુઓ મારી પાસે આવ્યા અને મને વિનતિ કરી કે: "તમે પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રીરૂપે અવતરો ત્યારે તમારા ઉદરથી અમને જન્મ લેવા દેજો અને જન્મતાંજ અમને નદીમાં નાખી દઇને શાપથી છોડાવજો" હે રાજા, આ લોકમાંથી તેમને છોડાવવા માટે મેં

તેમને નદીમાં નાખી દીધા છે. ઋષિના શાપથી તમારો પુત્ર આ દ્યો એકલોજ પૃથ્વી ઉપર ઘણા કાળ સુધી રહેશે." આટલાં વચન કહીને દેવી ગંગા પોતાના આઠમા વસુ દ્યો કે જે દેવવ્રતના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેમને લઈને અલોપ થઈ ગયાં.

દેવવ્રત જ્યારે જુવાનીમાં આવ્યો, ત્યારે તેને જ્ઞાન, શસ્ત્રવિદ્યા તથા બીજી ઘણી વિદ્યા શીખવીને ગંગા શાંતનુ રાજા પાસે લાવ્યાં; અને તેમને સોંપીને પોતે ત્યાંથી ચાલતાં થયાં. આ પુત્ર ઘણો પરાક્રમી અને બળવાન હતો. વળી તેનામાં પિતૃભક્તિ એટલે કે પિતા તરફની ભક્તિ ઘણી હતી. તે તેમણે કેવી અસરકારક રીતે બજાવી તે હવે આપણે જોઈએ.

એક દિવસ શાંતનુ રાજા યમુના નદીના તટ ઉપર ફરતા હતા; તેવામાં તેમણે એક અતિ સ્વરૂપવાન કન્યા જોઇ અને તેની સાથે પરણવા ઇચ્છા કરી. તે એક રાજાની પુત્રી હતી, પણ એક મચ્છીમારને મળી હતી અને તેણે તેને ઉછેરીને મોટી કરી હતી; તેથી લોકો તેને મચ્છીમારની પુત્રી તરીકે ઓળખતા હતા. રાજા તે મચ્છીમાર પાસે ગયો અને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. મચ્છીમારે કહ્યું: "હે રાજા, આ મારી પુત્રીથી તમને જે પુત્ર થાય, તેને જો તમે રાજગાદી સોંપો તોજ હું આ મારી પુત્રીનું લગ્ન તમારી સાથે કરૂં, નહિ તો નહિ." તેની આ માગણી રાજાએ કબૂલ રાખી નહિ, કારણ કે પોતાના પુત્ર દેવવ્રતનો હક રાજગાદી ઉપરથી કાઢી નાખવા તેમની ઇચ્છા નહોતી. દિલગીર થઇને રાજા શાંતનુ પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો; પણ ચિંતાથી તેનુ શરીર બહુ લેવાવા માંડયું. તે જોઇને દેવવ્રતે તેમને પૂછયું કે: "હે પિતાજી, આપનું શરીર

હમણાં કેમ લેવાતું જાય છે? આપને શાની ચિંતા છે? આપ કૃપા કરી મને કહો, હું આપની ખાતર મારો પ્રાણુ આપવા પણ તૈયાર છું." દેવવ્રતે આમ પૂછ્યું છતાં 'મને કાંઇ નથી' એમ કહીને રાજાએ વાત ઉડાવી દીધી. પછી દેવવ્રત એક વૃદ્ધ અને ડાહ્યા કારભારીની પાસે ગયો અને આ બાબત સંબંધી તેની સલાહ લીધી. કારભારીએ મચ્છીમારની પુત્રી સંબંધી બધી વાત કહી દેખાડી; તેથી દેવવ્રત પોતાની સાથે કેટલાક મિત્રોને લઇને મચ્છીમાર પાસે ગયો. પછી શું થયું તે કાલે કહીશું.

મણિલાલ—સાહેબ, આમ અધુરી વાત રાખો તેથી તો બરાબર રસ આવ્યો છે, તે ચાલ્યો જશે.

મહેતાજી—ભાઇ, રસ ચાલ્યો જાય તો ભલે, પણ આપણે તો નિયમસર ચાલવું જોઇએ.

નરોત્તમ—સાહેબ, હજી બે ત્રણ મિનિટની વાર છે, માટે થોડી વાર્તા આગળ ચલાવો તો ઠીક.

મહેતાજી—નહિ ભાઈ નહિ; હજી આપણે પૂછવાનું બાકી છે. વળી જુઓ, પ્રભુને ત્યાં પણ બધું કામ નિયમસર થાય છે. સૂર્ય પણ નિયમસર ઉગે છે અને આથમે છે; ચંદ્ર પણ નિયમસર મોટો મોટો થતો જાય છે અને પાછો ઘટતો જાય છે; સમુદ્રમાં પણ નિયમસર ભરતી-ઓટ થાય છે અને ઋતુ પણ નિયમસર આવે છે. પહેલો શિયાળો, પછી ઉનાળો, અને પછી ચોમાસું. ઝાડને પણ ફળ નિયમસર આવે છે. જુઓ, આપણે પણ નિયમસર પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને પછી નિયમસર બધા પાઠો વખતપત્રક પ્રમાણે લેવાય છે. દરબારી અને સરકારી ઑફીસો પણ વખતસર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે. રેલ્વે પણ વખતસર જાય છે અને આવે છે. આ ટપાલના કાગળો પણ

વખતસર જાય છે અને આવે છે. આ બધું જો વખતસર ન થાય તો બહુજ ગોટાળો થઈ જાય; માટે દરેક કામ વખતસરજ થવું જોઈએ. બોલો **મથુરદાસ**, તમે આમાંથી શું સાર લીધો?

મથુરદાસ—સાહેબ **મેં**,તો એટલો સાર લીધો કે, **શાંતનુ** રાજાની પેઠે કોઈવાર શરત કરીને બાયડી ન પરણવી; નહિ તો **શાંતનુ** જેવા હાલ થાય.

(બધા છોકરાઓ ખડખડ હસે છે.)

મહેતાજી—વાહવા વાહવા **મથુરદાસ**,તમે ઠીક મજા કરાવો છો હો! **નાનાલાલ**, તમે કાંઈ સાર કહેશો?

નાનાલાલ—જી હા. **દેવો**એ ચોરી કરી તો તેઓને પણ તે કામનું ફળ ભોગવવું પડયું; માટે કોઈ દિવસ એવું ચોરીનું કામ ન કરવું.

મહેતાજી—બીજું કાંઇ **મો**હનલાલ?

મોહનલાલ—આપણા પિતા કે માતા દિલગીર હોય તો તેઓનાં દુઃખ દૂર કરવા આપણે બને તેટલી મહેનત કરવી જોઇએ.

મહેતાજી—શાબાશ **મો**હનલાલ, તમારી વાત ખરી છે; પણ તમારામાંથી કેટલાક તો એવી રીતભાત રાખે છે કે તેથી તેઓનાં માબાપ દિલગીર થાય. કેટલાક તો પોતાનાં માબાપને નજીવી બાબતમાં કનડે છે. નવી જાતની ટોપી દેખે તો કહેશે કે તેવી અપાવો. નવી જાતના જોડા જુવે તો કહેશે કે તે પણ અપાવો. નવી જાતનાં ખમીસ, નવી જાતની છત્રી વગેરે ઘણી નકામી ચીજોનો તેમને ખરચ કરાવી હેરાન કરે છે; માટે એમ ન કરતાં **દે**વવ્રતની પેઠે તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવો અને બને તેટલાં તેમને રાજી રાખવાં. એ વિષે કાલે વળી તમે વધારે જાણશો.

હમણાં કેમ લેવાતું જાય છે? આપને શાની ચિંતા છે? આપ કૃપા કરી મને કહો, હું આપની ખાતર મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું.” દેવવ્રતે આમ પૂછ્યું છતાં ‘મને કાંઇ નથી’ એમ કહીને રાજાએ વાત ઉડાવી દીધી. પછી દેવવ્રત એક વૃદ્ધ અને ડાહ્યા કારભારીની પાસે ગયો અને આ બાબત સંબંધી તેની સલાહ લીધી. કારભારીએ મચ્છીમારની પુત્રી સંબંધી બધી વાત કહી દેખાડી; તેથી દેવવ્રત પોતાની સાથે કેટલાક મિત્રોને લઇને મચ્છીમાર પાસે ગયો. પછી શું થયું તે કાલે કહીશું.

મણિલાલ—સાહેબ, આમ અધુરી વાત રાખો તેથી તો બરાબર રસ આવ્યો છે, તે ચાલ્યો જશે.

મહેતાજી—ભાઇ, રસ ચાલ્યો જાય તો ભલે, પણ આપણે તો નિયમસર ચાલવું જોઇએ.

નરોત્તમ—સાહેબ, હજી બે ત્રણ મિનિટની વાર છે, માટે થોડી વાર્તા આગળ ચલાવો તો ઠીક.

મહેતાજી—નહિ ભાઈ નહિ; હજી આપણે પૂછવાનું બાકી છે. વળી જુઓ, પ્રભુને ત્યાં પણ બધું કામ નિયમસર થાય છે. સૂર્ય પણ નિયમસર ઉગે છે અને આથમે છે; ચંદ્ર પણ નિયમસર મોટો મોટો થતો જાય છે અને પાછો ઘટતો જાય છે; સમુદ્રમાં પણ નિયમસર ભરતી-ઓટ થાય છે અને ઋતુ પણ નિયમસર આવે છે. પહેલો શિયાળો, પછી ઉનાળો, અને પછી ચોમાસું. ઝાડને પણ ફળ નિયમસર આવે છે. જુઓ, આપણે પણ નિયમસર પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને પછી નિયમસર બધા પાઠો વખતપત્રક પ્રમાણે લેવાય છે. દરબારી અને સરકારી ઑફીસો પણ વખતસર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે. રેલ્વે પણ વખતસર જાય છે અને આવે છે. આ ટપાલના કાગળો પણ

વખતસર જાય છે અને આવે છે. આ બધું જો વખતસર ન થાય તો બહુજ ગોટાળો થઇ જાય; માટે દરેક કામ વખતસરજ થવું જોઇએ. બોલો **મથુરદાસ**, તમે આમાંથી શું સાર લીધો ?

મથુરદાસ—સાહેબ **મેં**,તો એટલો સાર લીધો કે, **શાંતનુ** રાજાની પેઠે કોઇવાર શરત કરીને બાયડી ન પરણવી; નહિ તો **શાંતનુ** જેવા હાલ થાય.

(બધા છોકરાઓ ખડખડ હસે છે.)

મહેતાજી—વાહવા વાહવા **મથુરદાસ**,તમે ઠીક મજા કરાવો છો હો ! **નાનાલાલ**, તમે કાંઈ સાર કહેશો ?

નાનાલાલ—જી હા. દેવોએ ચોરી કરી તો તેઓને પણ તે કામનું ફળ ભોગવવું પડયું; માટે કોઈ દિવસ એવું ચોરીનું કામ ન કરવું.

મહેતાજી—બીજું કાંઇ **મોહનલાલ**?

મોહનલાલ—આપણા પિતા કે માતા દિલગીર હોય તો તેઓનાં દુઃખ દૂર કરવા આપણે બને તેટલી મહેનત કરવી જોઇએ.

મહેતાજી—શાબાશ **મોહનલાલ**, તમારી વાત ખરી છે; પણ તમારામાંથી કેટલાક તો એવી રીતભાત રાખે છે કે તેથી તેઓનાં માબાપ દિલગીર થાય. કેટલાક તો પોતાનાં માબાપને નજીવી બાબતમાં કનડે છે. નવી જાતની ટોપી દેખે તો કહેશે કે તેવી અપાવો. નવી જાતના જોડા જુવે તો કહેશે કે તે પણ અપાવો. નવી જાતનાં ખમીસ, નવી જાતની છત્રી વગેરે ઘણી નકામી ચીજોનો તેમને ખરચ કરાવી હેરાન કરે છે; માટે એમ ન કરતાં **દેવવ્રત**ની પેઠે તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવો અને બને તેટલાં તેમને રાજી રાખવાં. એ વિષે કાલે વળી તમે વધારે જાણશો,

૨૦–પિતૃભક્તિ–ભાગ ૨ જો

તીરથ સ્વરૂપ માત, તાત આદિ મોટેરાંનાં;
કહ્યાંને પૂરણ પ્રેમે, પાળતાં ન લાજજો.
બીજો પ્રેમ ભલે પણ, ખરો પ્રેમ તેના સમ;
જગતે ન જડનારો, નક્કી કરી માનજો.

મહેતાજી—કહો, હિંમતલાલ, કાલે આપણે ક્યાં સુધી વાત કરી હતી ?

હિંમતલાલ-કારભારીની સલાહ લઇને દેવવ્રત પોતાના મિત્રોને લઇને મચ્છીમાર પાસે ગયો ત્યાંસુધી આપ કહી ગયા હતા.

મહેતાજી—બરાબર, હવે આપણે આગળ ચાલીએ.

તેટલામાં ત્યાં એક ડોશીએ આવીને કહ્યું કે, માસ્તર સાહેબ, આ **વલ્લભરામ**ને જમવા મોકલોને ! હું હેમચંદ શેઠને ત્યાં દાળ વાટવા ગઈ હતી તેથી જરા મોડું થયું; અને ઘેર આવી એટલે **વલ્લભરામે** પેંડા લેવા ચાર પૈસા માગ્યા. મેં કહ્યું કે ભાઇ, હમણાં રોટલો કરી દઉં તે ખાઇને જા. મારી પાસે હમણાં પૈસા નથી; પછી **વલ્લભરામ** મને ગાળો દઇને નાસી આવ્યો છે.

મહેતાજી—કેમ **વલ્લભરામ**, અહીં જે વાર્તા કહીએ છીએ તે ઉપરથી બોધ તો આવોજ લ્યો છો ને ?

વલ્લભરામ—સાહેબ, મારી બહુ ભૂલ થઇ ગઈ. હવેથી કોઈ દિવસ એવું નહિ કરૂં.

મહેતાજી—તમારી માતાની માફી માગો અને ઘેર જઇને જમી આવો. (વલ્લભરામ માફી માગી જમવા જાય છે.) જુઓ ભાઈ, તમે બધા **વલ્લભરામ** જેવા થતા નહિ. હવે આપણે આપણી વાત આગળ ચલાવીએ. મચ્છીમારની પાસે જઇને તેની પુત્રી **સત્યવતી**નાં લગ્ન પોતાના પિતા સાથે કરવા **દેવવ્રતે** માગણી કરી. મચ્છીમાર બોલ્યો: "હે રાજકુમાર, તમારા ઘરડા પિતા બહુ કાળ હવે જીવશે નહિ, માટે તમારી ઇચ્છા હોય તો આ મારી પુત્રીનાં લગ્ન હું તમારી સાથે કરૂં; કેમકે તમે લાયક ઉંમરના છો." **દેવવ્રતે** જવાબ આપ્યો: "સત્યવતી સાથે લગ્ન કરવાની મારા પિતાની ઈચ્છા થઈ તેથી તે તો મારી માતા થઇ ચૂકી. જો તને રાજગાદી માટેજ વાંધો હોય તો આ બધાંના દેખતાં હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે, આ **સત્યવતી**ને જે પુત્ર થશે તેનેજ હું રાજગાદી આપીશ." આવી રીતે પિતાની ઇચ્છા ખાતર તેણે રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક છોડી દીધો. જુઓ ભાઇઓ, કેટલી બધી મોટાઇ અને કેટલું બધું ઉદારપણું! પરંતુ આટલું કર્યું છતાં મચ્છીમારને સંતોષ ન થયો. વકીલની પેઠે વાંધો કાઢીને તે બોલ્યો: "હે **દેવવ્રત**, તું તો કદાચ તારૂ વચન પાળે, પણ તને જે પુત્ર થાય, તે પોતાના બળથી મારી પુત્રીના પુત્રને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકે તો?" તેની આવી શંકા જોઈને પિતાનુ પ્રિય કરનાર પુત્રે જે કહ્યું તે સાંભળો. **દેવવ્રત** બોલ્યો: "હે ભાઈ, મારા પુત્રો તારી પુત્રીના પુત્ર પાસેથી રાજગાદી લઈ લે એમ તને બીક છે; તો હું એવી પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે, મારે બીલકુલ પરણવુંજ નહિ." "**દેવવ્રતે** પોતાના પિતાને રાજી કરવાને પોતાના સર્વ સુખનો

આ પ્રમાણે ભોગ આપ્યો; તેથી તેના ઉપર આકાશમાંથી ફુલનો વરસાદ થયો અને આકાશવાણી થઈ કે, 'ભીષ્મ, ભીષ્મ' ભીષ્મ એટલે ભયંકર. દેવવ્રતે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરી તે દિવસથી તે ભીષ્મ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. પછી સત્યવતી સાથે રાજાનાં લગ્ન થયાં. ભીષ્મને તેમના પિતાએ આશીર્વાદ આપી કહ્યું કેઃ "હે પુત્ર, તને મારો આશીર્વાદ છે કે, જ્યાંસુધી તને જીવવાની ઈચ્છા હશે ત્યાંસુધી તારૂં મૃત્યુ નહિ થાય. તારી ઈચ્છા હશે ત્યારેજ તારૂં મૃત્યુ થશે."

કેટલાક વખત પછી શાંતનુ રાજાને સત્યવતીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામના બે પુત્રો થયા. શાંતનુના મરણ પછી મોટો પુત્ર ચિત્રાંગદ રાજગાદી ઉપર બેઠો; પણ થોડા વખત પછી તે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો નાનો ભાઇ વિચિત્રવીર્ય ગાદીએ બેઠો. તે જ્યારે જુવાન થયો ત્યારે ભીષ્મે તેનાં લગ્ન કાશીરાજાની બે પુત્રી અંબિકા અને અંબાલિકા સાથે કર્યાં; પણ તે નાની અવસ્થામાં અપુત્ર મરણ પામ્યો. આથી શાંતનુ રાજાનો વંશ નિર્મૂળ થવાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. સત્યવતીએ ભીષ્મને બોલાવ્યા અને રાજગાદી લેવા તથા લગ્ન કરવા તેમને કહ્યું. રાજમાતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરવાને મિત્રો તથા સગાંઓએ પણ ભીષ્મને વિનતિ કરી. આથી ભીષ્મને રાજ્ય તથા કુટુંબસુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો; પણ તેમ થવામાં માત્ર તેમની પ્રતિજ્ઞા આડે આવતી હતી. ભીષ્મને સંસારનાં સર્વ સુખ કરતાં સત્ય વધારે પ્રિય હતું. તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે સાંભળો; અને જુઓ કે અસલના વખતમાં આ આપણી હિંદમાતાનો મહિમા વધારવાવાળા કેવા વીર પુરુષો

હતા! **ભીષ્મ** બોલ્યાઃ "હે માતા, તમે તથા મારાં સગાં સંબંધીઓ જે કહો છો તે ઠીક છે, પણ રાજ્ય ધારણ કરવાની અને પુત્ર ઉત્પન્ન ન કરવાની મારી જે પ્રતિજ્ઞા છે તે તમે બધાં જાણો છો. તમારાં લગ્ન વખતે તમારા પિતાએ જે વચન મારી પાસેથી લીધું હતું, તે તમારી જાણ બહાર નથી. જે વચન મેં એક વખત આપ્યું હતું તે શું હું તોડું ? હે માતા, પૃથ્વી અથવા તો સ્વર્ગના રાજ્યને અથવા તેનાથી પણ કોઇ મહાન વસ્તુ હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરૂં; પણ સત્યનો ત્યાગ તો હું કદી કરવાનોજ નહિ." પછી **સત્યવતીએ** રૂદન કરીને **ભીષ્મને** સમજાવવા માંડયા, તોપણ **ભીષ્મ** જરાએ ડગ્યા નહિ. તેમણે કહ્યું:-"હે રાજમાતા, સદ્ગુણના માર્ગથી પાછાં હઠો નહિ. જે સદ્ગુણથી પાછળ હઠે છે. તેનો વિનાશજ થાય છે. હે માતા, ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે, કે, જે કોઇ સત્યનો ત્યાગ કરે છે તેનો સૌ તિરસ્કાર કરે છે; માટે હવે તે વાત જવા દો." પછી **સત્યવતીએ** તે વાત જવા દીધી અને **ભીષ્મે** પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી. જુઓ, પિતાને માટે **ભીષ્મે** કેટલો બધો ભોગ આપ્યો ! વળી સત્યની ખાતર તેમણે રાજપાટ પણ છોડી દીધું. આટલો સાર તો મેં તમને કહ્યો. હવે કાંઇ બાકી હોય તે **જગજીવનદાસ** બોલે.

જગજીવન—સાહેબ, માબાપની આંતરડી જો આપણે ઠારીએ તો આપણને સુખ મળે. **શાંતનુની** આંતરડી ઠારવાથી **ભીષ્મને** વરદાન મળ્યું કે, તારી ઇચ્છા હોય ત્યારેજ તું મરીશ.

મહેતાજી—વાહવા. **જગજીવનદાસ**, તમે ઠીક સાર શોધી કાઢયો. હવે તમે કાંઇ બોલો, **શાંતિલાલ**.

શાંતિલાલ—પિતાની ખાતર દેવવ્રતે રાજપાટ છોડી દીધું. તો દેવો પણ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા; માટે આપણે પણ સુખનો ભોગ આપીને માત-પિતાને રાજી રાખીશું તો દેવો આપણી ઉપર પ્રસન્ન થશે.

મહેતાજી—શાબાશ. આપણે મંદિરે દર્શન કરવા જઈએ અને ઠાકોરજીની પૂજા કરીએ, પણ જો માબાપને પજવીએ તો તે બધું નકામું છે. માબાપને રાજી કર્યાથીજ દેવો દેવવ્રત ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. હવે બીજો સાર તમે કહેશો રતિલાલ?

રતિલાલ—ના સાહેબ, હવે કાંઈ બાકી રહેતું નથી.

મહેતાજી—ઠીક, હવે હું તમને એક સવાલ પૂછું તેનો જવાબ આપો. આપણે માબાપનુ કહેવું માનવું કે નહિ?

રતિલાલ—હાજી. તેઓને રાજી રાખવાં તે આપણો ધર્મ છે.

મહેતાજી—ઠીક, ત્યારે એમજ હોય તો સત્યવતીનુ કહેવું ભીષ્મે કેમ ન માન્યું?

રતિલાલ—પોતાની પ્રતિજ્ઞા રાખવા સારૂ.

મહેતાજી—બરાબર, ત્યારે આમાંથી એ પણ શીખવાનુ છે કે, ખોટું કામ કરવાનું જો કોઈ કહે, પછી તે મા હોય, બાપ હોય, રાજા હોય, ગુરુ હોય કે વડીલ હોય, તોપણ તે કરવું નહિ. આજે હવે વખત થઈ ગયો છે એટલે વાત બંધ રાખીશું.

૨૧—સોબત તેવી અસર

સજ્જન કેરો સંગ, અપાવે સર્વે સુખો,
દુર્જન કેરો સંગ, અપાવે સર્વે દુઃખો;

સજ્જન કેરો સંગ, અમૃત ઝાઝું ફેલાવે,
દુર્જન કેરો સંગ, ઝેર રગે રેલાવે;
સજ્જન દુર્જન મિત્રમાં, સજ્જનની તો લાણ છે;
સજ્જન સ્વર્ગનું સુખ છે, દુર્જન નરકની ખાણ છે.

મહેતાજી—ભાઇ, આપણા વર્ગમાં જેઓ બીડી પીતા હોય તે જરા ઉભા થઈ જાઓ. (કોઇ ઉભું ન થવાથી) કોઇ નહિ? વાહ ભાઇ વાહ ! આ વર્ગના છોકરાઓ તો બહુજ સુધરી ગયા લાગે છે? શું **ખોડીદાસ**, તમે કાલે બીડી પીધી ન હતી?

ખોડીદાસ—ના સાહેબ, હું તો હવે બીડી પીતોજ નથી. આપ **અર્જુન**લાલને પૂછી જુઓ.

મહેતાજી—કેમ **અર્જુન**લાલ, તમે તે વિષે શું કહો છો?

અર્જુનલાલ—સાહેબ, હમણાં હું એમને બીડી પીતાં જોતો નથી; છાની માની પીતા હોય તો કોણ જાણે?

મહેતાજી—તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. **ખોડી**દાસ, કાલે સાંજે તમે ફરવા ગયા હતા?

ખોડીદાસ—ના જી, કાલે હું ફરવા ગયો નહોતો.

મહે૦—શું તમે તળાવની પાળે સાંજે નહોતા?

ખોડીદાસ—(જરા ઢોંગ કરીને) હા જી, હું તળાવની પાળે બેઠો હતો, કાંઈ ફરવા ગયો નહોતો.

મહે૦—કેવું ખોટું! કાલે તમારી સાથે બે ભાઇબંધો હતા. એકે કાળો કોટ અને લીલી ટોપી પહેરી હતી; બીજાએ ધોળો કોટ અને કાળી ટોપી પહેરી હતી; અને તમે વચમાં ઉઘાડે માથે બેસી બીડી પીતા હતા. કેમ ખરૂ કે નહિ? સાચું બોલો, હું કાંઈ મારવાનો નથી.

બોડીદાસ—હા જી, હું તો બીડી પીવાનો નહોતો; પ
મારા ભાઇબંધે સોગન દીધા એટલે પરાણે પીવી પડી.

મહે૦—તે સોગન દેત કે તળાવમાં પડો, તો ?

બોડીદાસ—સાહેબ, એમ તે કાંઇ થાય ?

મહે૦—એમ ન થાય, તો પછી બીડી કેમ પીવાય? તમારે બહુજ શરમાવું જોઇએ; નહિ તો પછી તમને નિશાળમાંથ કાઢી મૂકીશું. આ બધાંનું કારણ કહેશો, **ચંદ્ર**કાન્ત ?

ચંદ્રકાન્ત—હાજી, ખરાબ સોબતનુ આ પરિણામ દ

મહે૦—બરાબર. જુઓને આપણામાં કહેવત છે સોબત તેવી અસર. આ ઉપર હું તમને **રામાયણ**માંથી એ વાત કહું તે સાંભળો. **અયોધ્યા**માં **દશરથ** નામે એક રાજ હતા. તેમને **કૈ**શલ્યા, **સુ**મિત્રા અને **કૈ**કેયી નામની ત્ર રાણીઓ હતી. તેમને ચાર પુત્રો હતા. **કૈ**શલ્યાના પુત્રનું ના **રામ**, **સુ**મિત્રાના પુત્રોનું નામ **લક્ષ્મણ** અને **શત્રુઘ્ન**; તથ **કૈ**કેયીના પુત્રનું નામ **ભરત**. હવે **દશરથરાજા** વૃદ્ધ થયા એટ **રામચંદ્રજીને** રાજગાદી સોંપવા તેમણે વિચાર કર્યો. તેમાં પોતાના ભાયાતો, અમલદારો અને પ્રજાનો મત લીધો અ તેઓએ પણ તેમની વાતને ટેકો આપ્યો. પછી **રામ**ને ગાદીએ બેસાડવાને **દશરથરાજા**એ એક શુભ દિવસ નક્કી કર્યો. ગામમાં આ વાતની ખબર પડી એટલે લોકોએ આગલે દિવસે ઠામોઠામ ધ્વજા-પતાકા ગોઠવી દીધાં. સૌએ પોતપોતાના ઘરને રંગ કરાવ્યો, બારણે સુશોભિત તોરણો ટાંગી દીધાં અને મોટા રસ્તા ઉપર સુગંધી પાણી છંટાવા લાગ્યાં. નિશાળના છોકરાઓ પણ આનંદમાં આવી ગયા હતા; કારણ કે તેમને રજા મળશે અને મિઠાઈ મળશે, એવી આશા હતી.

હવે કૈકેયીની દાસી મંથરા આ બધી ધામધૂમ જોઇને તથા **રામ** કાલે ગાદીએ બેસવાના છે તે જાણીને બહુજ દિલગીર થઇ. કૈકેયી પાસે આવીને તે બોલી કેઃ– "હે રાણી, કાલે રાજા તો **રામ**ને ગાદીએ બેસાડવાના છે." રાણીએ રાજી થઇને કહ્યું કેઃ– " હે મંથરા, તેં મને બહુ સારી વધામણી આપી અને તેના બદલામાં હું તને આ મારો મોતીનો હાર ઈનામ આપું છું " આમ કહીને તેને હાર આપ્યો. તે હાર જમીન ઉપર ફેંકી દઇને મંથરા ક્રોધથી બોલીઃ "હે રાણી, તમને શું થઇ ગયું છે? **રામ** ગાદીએ આવે છે તેથી તો તમારૂં નખોદ નીકળી જશે. **રામ**ની માતા કૌશલ્યાનું જોર વધશે અને તમને તે દબાવશે તથા પજવશે." કૈકેયી બોલીઃ "હે મંથરા, હું મારા **ભરત** અને **રામ**માં કાંઇ ભેદ જોતી નથી. વળી **રામ** સૌથી મોટા છે;માટે ગાદી તો તેમનેજ મળવી જોઈએ." મંથરા બોલીઃ "હે કૈકેયી, તમન તમારા દીકરાની પણ દરકાર નથી? **રામ** ગાદીએ આવશે તો **ભરત**ને મારી નખાવશે; અને પછી તમારે કૌશલ્યાની દાસી થઇને રહેવું પડશે. જુઓને, આ તમારો **ભરત** એને મોસાળ ગયો છે, એને કોઇ સંભારે પણ છે?" કૈકેયીએ કહ્યુંઃ "મંથરા, આવું અવળું તને કયાંથી સૂઝ્યું? તું ફોગટનો સંતાપ કર મા." મંથરા ગુસ્સે થઈને બોલીઃ– "રાણીજી, અવળું તે મને સૂઝ્યું છે કે તમને? જરા તો હૈયું ફોડીને જુઓ. પારકું તે પારકું અને પોતાનું તે પોતાનું. પારકાં પોતાનાં થયાં છે તે **રામ** તમારો થશે? મને તો તમારે માટે પેટમાં બળે છે અને મેં તમારૂં અન્ન ખાધું છે, એટલે આ કહું છું." બહુ વિચાર કરીને કૈકેયી બોલીઃ "મંથરા, તારી વાત મને ખરી લાગે છે હો; પણ હવે વખત થોડો છે એટલે

આપણે શું કરી શકીશું ? તને કાંઇ ઉપાય સૂઝે છે?" **મંથરા** રાજી થઇને બોલી: "રાણીજી, તમે મુઝાશો નહિ. હજી કાંઈ બાજી બગડી ગઇ નથી. તમે રાજાસાથે યુદ્ધમાં ગયાં હતાં અને તેમને સહાય કરી હતી, તે વખતે તમને તેમણે બે વચન માગી લેવાનું કહ્યું હતું, તે વાત તમને યાદ છે ને ?" કૈકેયી બોલી:- "હા બહેન, તે વરદાન હજીસુધી મેં રાજા પાસે લેણુંજ રાખ્યાં છે." **મંથરા** બોલી: "હવે તે વરદાન માગી લેજો. રાજા તમારે મહેલે આવે ત્યારે તમે રીસાઇને સૂઈ જજો; અને જબરો ઢોંગ કરીને તેમને છેતરજો. પછી લાગ જોઇને એક વરદાનથી **રામ**ને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ મળે અને બીજા વરદાનથી **ભરત**ને રાજગાદી મળે એમ માગજો. જોજો, ભૂલતાં નહિ હો ! આ લાગ ભૂલ્યાં તો પછી આપણો કાંઈ ઇલાજ નથી." છેવટે **મંથરા**ની ખરાબ સલાહથી રાણી કૈકેયી ભોળવાઇ. તેણે રાજા પાસેથી બે વરદાન માગી લીધાં. આથી **રામ**, **સીતા** તથા **લક્ષ્મણ** સાથે વનમાં ગયા. પછી **દશરથ**રાજા મરણ પામ્યા અને છેવટે **ભરતે** પણ પોતાના મોટાભાઇનું રાજ્ય ન લીધું અને કૈકેયીને બહુજ ઠપકો આપ્યો તથા **મંથરા**ને ખૂબ ધમકાવી. કહો કનૈયાલાલ, તમે આમાંથી શું સાર લીધો ?

કનૈયાલાલ—ખરાબ માણસનો સંગ ન કરવો; કારણ કે તેથી આપણી બુદ્ધિ બગડે અને ખરાબ કામ કરવાનું મન થાય.

મહે૦—બીજું કાંઈ, હરજીવનદાસ ?

હરજીવન—વગર વિચારે કોઇને વચન ન આપવું; કારણ કે તેથી પાછળથી પસ્તાવું પડે છે.

મહે૦—આ વાતમાં કોણે વગર વિચારે વચન આપ્યું હતું, **માધવલાલ** ?

માધવલાલ—દશરથરાજાએ, સાહેબ.

મહે૦—બરાબર. બીજો કાંઇ સાર તમે કહેશો, **ચુનીલાલ** ?

ચુનીલાલ—હા જી, જે કોઈ બીજાનું ભુંડું કરવા જાય તેનુંજ ભુંડું થાય છે.

મહે૦—કોની પેઠે **છોટાલાલ** ?

છોટાલાલ—કૈકેયી અને મંથરાની પેઠે.

મહે૦—બરાબર, ભુંડું કરનારનું ભુંડુંજ થાય છે. તે ઉપર તમે કોઇ કહેવત કહેશો, **કપિલરાય** ?

કપિલરાય—હાજી, ખોદે તે પડે.

મહે૦—હવે કાલે તે ઉપર એક ખરી બનેલી વાત કહીશ.

૨૨—ખોદે તે પડે

પરનું ભુંડું ઈચ્છતાં, નિજનું ભુંડું થાય;
ખાડો ખોદે તે પડે, સંશય નહિ જરાય.

મહેતાજી—કહો હરજીવનદાસ, આજે આપણે કયી વાત કહેવાના છીએ ?

હરજીવન—સાહેબ, આજે આપે "ખોદે તે પડે" તે ઉપર એક ખરી બનેલી વાત કહેવાનું કહ્યું હતું.

મહેતાજી—**રામપ્રસાદ**, કેમ બહુજ હસવું આવે છે? જે હોય તે કહો.

રામપ્રસાદ—સાહેબ, ચાર દિવસ પહેલાં હરજીવનદાસ પોતાની છત્રીવતી **છોટાલાલ**ની છત્રીને ઇજા કરવા દોડયા; તેટલામાં તો તે પોતેજ કાદવમાં પડયા; લૂગડાં બધાં ખરાબ થયાં; તે છત્રી પણ થોડી ફાટી અને લોકો હો હો કરવા મંડયા,

મહેતાજી—કેમ હરજીવનદાસ, તમને તો ખાત્રી થઈને કે ખોદે તે પડે.

હરજીવન—હાજી, મને તો બરાબર ખાત્રી થઇ ચૂકી.

મહેતાજી—હું તમને જે વાત કહેવાનો છું તે વાત મદ્રાસ ઈલાકામાં બનેલી છે. એક વાણીઓ હતો તે ગામડામાં ઉઘરાણીએ ગયો. ત્યાંથી સાંજ પડી ગઇ એટલે તે ઉતાવળો ઉતાવળો મુસાફરી કરીને એક મોટા શહેરમાં પહોંચી ગયો. પોતાની પાસે હજાર રૂપીઆનું જોખમ હતું, તેથી પોતાના એક ઓળખીતા બ્રાહ્મણને ત્યાં ગયો. તે બ્રાહ્મણ બહારગામ ગયો હતો; પણ તેની બે બહેનો હતી. તેમણે પેલા વાણીઆને પોતાને ત્યાં ખુશીથી ઉતરવા દીધો. વાણીઆએ પોતાની પાસે જે જોખમ હતું તે પેલી બહેનોમાં જે મોટી હતી તેને આપ્યું અને કહ્યું કેઃ—"હું સવારે જઇશ ત્યારે તમારી પાસેથી લઈ જઈશ." વાણીઆને તો સારી રીતે જમાડી કારવીને બહાર ફળીઆમાં એક ખાટલો પાથરીને સૂવાડયો. પછી વાણીઆના હજાર રૂપીઆ ઉપર પેલી મોટી બહેનની દાનત બગડી અને તેણે વાણીઆને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેણે આ વિચાર નાની બહેનને કહ્યો અને તેની મદદ માગી. નાની બહેને આવું ઘાતકી કામ કરવા ચોખ્ખી ના પાડી અને મોટી બહેનને ખૂબ ઠપકો આપ્યો.

પછી બન્ને બહેનો ઓરડામાં સૂવા ગઇ. થોડી વારમાં નાની બહેન ઉઠી અને તેને પેલા મુસાફર ઉપર દયા આવી હતી; તેથી તેને ફળીઆમાંથી એકદમ ઉઠાડી એક બીજા ઓરડામાં મથારીમાં સૂવાડયો અને પછી પોતે નિરાંતે સૂઇ ગઇ. હવે તે

બહેનોનો ભાઈ જે બહારગામ ગયો હતો તે આવ્યો. તે થાકયો પાકયો હતો એટલે પેલા વાણીઆના ખાલી પડેલા ખાટલામાં એકદમ સૂઇ ગયો. પછી મોટી બહેન જાગી અને એક છરો લઇને અંધારે અંધારે ખાટલા પાસે ગઇ અને ભર ઉંઘમાં પડેલા માણસને મારી નાખ્યો અને પાસેના એક કૂવામાં મડદું નાખી નીરાંતે સૂઇ ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે પેલો વાણીઓ પોતાનું પોટલું લેવા મોટી બહેન પાસે આવ્યો; એટલે તે તો વિચારમાં પડી ગઇ કે આ શું ? તે કાંઈ ભૂત થઇને આવ્યો કે શું ? અંતે રૂપીઆનુ પોટલું તેને વિલે મોઢે આપવું પડયું. મુસાફર તો તે લઇને રસ્તે પડયો. થોડા વખત પછી કૂવામાં મડદું તરતું જોઈ લોકો ત્યાં ભેગા થયા. પેલી મોટી બહેન પણ સૌના ભેગી ત્યાં જોવા ગઇ. લોકોએ પોલીસની મદદથી મડદું બહાર કાઢયું. તે જોઇને મોટી બહેન તો હેબતજ ખાઈ ગઈ; કારણ કે તે તો પોતાના એકના એક કમાઉ ભાઇનુ મડદું હતું. તે બહુ રોવા અને કૂટવા લાગી, પણ હવે કરે શું ? આથી જીવતાં સુધી તેણે ઘણું દુઃખ વેઠયુ અને હમેશાં પસ્તાવો કરી ત બોલતી કેઃ–" **ખોદે તે પડે** " માટે તમારે પણ આ વાત ઉપરથી એટલું શીખવાનું કે કોઇ દિવસ કોઇનું મનથી, વચનથી કે કર્મથી બુરૂં ન કરવું.

૨૩—યુધિષ્ઠિરની કસોટી

દુઃખ દેખી પારકાનું, દિલથી દુભાઈ વીરા !
ઘટિત જે હોય તે તે, આપી દયા દાખજો;
એની દશા તેવી દશા, આપણી ન આપી તેનું,
સ્મરણ અંતર લાવી, ઈશને સંભારજો.

મહેતાજી—આજે **વિનાયક** અને **સુમંતરાય**ને કેમ ઉભા રાખ્યા છે, **મોનીટર** ?

મોનીટર—સાહેબ, એ બન્ને જણા રાડો પાડતા હતા.

મહેતાજી—કેમ **વિનાયક**, શું હતું ?

વિનાયક—સાહેબ,આજે હું ઘેર પેન્સીલ ભૂલી ગયો એટલે **સુમંતરાય** પાસે માગી, કારણ કે તેની પાસે બે હતી. તેણે કહ્યું કે, હું તને આપવાનો નથી; એટલે મેં કહ્યું કે, હું દાખલા શી રીતે ગણી શકીશ ? ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે, દાખલામાં તારો નંબર છેલ્લો જાય તો બહુ સારૂં. આવી રીતે જરા રાડો પાડતા હતા.

મહેતાજી—કેમ **સુમંતરાય**, સાચી વાત ?

સુમંતરાય—હાજી, મને તે ઘણીવાર કનડે છે, એટલે આજે મેં તેને તેમ કહ્યું.

મહેતાજી—તમે બન્ને સગા ભાઈઓ નજીવી નજીવી બાબતોમાં બાઝો અને એકબીજાનું બુરૂં ઇચ્છો છો એ શું ઠીક કહેવાય ? પાડોશીઓ પણ ખરે વખતે એક બીજાને મદદ કરે છે, ત્યારે તમે સગા ભાઈઓ આમ લડો તે બહુજ ખોટું.

સુમંતરાય અને **વિનાયક**—સાહેબ, હવેથી એવું નહિ કરીએ. આજે અમને માફ કરો.

મહે૦—ભલે, બેસી જાઓ. ફરીથી કદી આવું ન થાય તેની બહુ સંભાળ રાખજો અને હમેશાં સંપ રાખજો. આજે હું તમને યુધિષ્ઠિરની કસોટીની વાત કહું છું. તે ઉપરથી તમે જોઇ શકશો કે, તેમણે એક કૂતરાની ખાતર કેટલો ભોગ આપ્યો! પાંચ **પાંડવો** તથા **દ્રૌપદી** **પરીક્ષિત** રાજાને રાજ્ય સોંપીને હિમાલય તરફ ચાલી નીકળ્યાં. તેઓની પાછળ પાછળ એક કૂતરો ચાલતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં **દ્રૌપદી** ઓચિંતાં જમીનપર પડયાં અને મરણ પામ્યાં. આથી **ભીમે** મોટાભાઇ **યુધિષ્ઠિરને** પૂછયું કે, **દ્રૌપદીની** આવી દશા કેમ થઇ? **યુધિષ્ઠિરે** ઉત્તર આપ્યો કે, તેની પ્રીતિ આપણા સૌ કરતાં **અર્જુન** ઉપર વિશેષ હતી અને તે પક્ષપાતને લીધે આજે તેને આ ફળ મળ્યું. **દ્રૌપદીને** ત્યાં મૂકીને તેઓ સર્વ આગળ ચાલ્યા. ત્યાં **સહદેવ** મરણ પામ્યા. **ભીમે** પૂછયુ કે, **સહદેવની** આવી દશા કેમ થઈ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, તે એમ સમજતો હતો કે દુનિયામાં મારા જેવો બીજો કોઇ ડાહ્યો નથી. તેના આ દોષને લીધે તેની આવી દશા થઈ છે. **સહદેવને** છોડીને તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે **નકુળ** પડયા. **ભીમે** બૂમ પાડી યુધિષ્ઠિરને આ ખબર આપી. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, ભાઇ, તે એમ માનતો હતો કે મારા જેવો બીજો કોઈ રૂપાળો છેજ નહિ; તેથી તેની આવી દશા થઈ. આગળ ચાલતાં **અર્જુન** પડયા, એટલે **ભીમના** પૂછવાથી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે, **અર્જુનને** એવો ગર્વ હતો કે; હું આપણા શત્રુઓને એક દિવસમાં-

બાળી નાખીશ. તેને પોતાના બળ માટે બહુ અહંકાર હતો; પણ તેણે બોલ્યા પ્રમાણે કરી બતાવ્યું નહિ, તેથી તેની આવી દશા થઇ. પછી **ભીમ** પડયા. પડતાં પડતાં તે બોલ્યાઃ 'હે રાજા, હું આ દશાને કેમ પામ્યો છું ? આપ જાણતા હો તો કહો.' યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: 'તું ઘણો આહાર કરતો અને તારા બળનો વારંવાર ગર્વ કરતો. વળી, જમતી વખતે બીજાઓને શું જોઇએ છીએ તેની તું દરકાર રાખતો નહિ; તેથી તારી આવી દશા થઇ છે.' હવે એકલા હિંમત રાખીને રાજા યુધિષ્ઠિર આગળ ચાલ્યા; પણ શું તે એકલા હતા **મથુરદાસ** ?

મથુ૦—હાજી, હવે તો તેઓ એકલાજ રહ્યા.

મહે૦—ના ભાઇ, ના. તમે એક જણને હજી ભૂલી જાઓ છો ? તમે કહેશો **ઘનશ્યામ** ?

ઘન૦—હા જી, તેમના છઠ્ઠા ભાઇ કર્ણ હશે.

મહે૦—ના, ના. તમારી અટકળ ઠીક છે, પણ કર્ણ તો યુદ્ધમાં મરી ગયા હતા અને તેથી આપણે "પાંચ **પાંડવો**" એમ કહ્યુ હતું. તેઓની પછવાડે બીજું કોઈ હતું **વેણીલાલ**?

વેણી૦—હાજી, એક કૂતરો હતો.

મહે૦—શાબાશ. ત્યારે હવે તે અને તેમનો નિમકહલાલ કૂતરો, એ બે હિંમતથી આગળ ચાલ્યા, પણ તેટલામાં ચોમાસામાં જેમ મોટી ગર્જના થાય તેવો એક અવાજ થયો; અને તરતજ એક ઝળહળતા રથમાં બેસીને ઇંદ્ર યુધિષ્ઠિર રાજા પાસે આવ્યા અને તેમને આજ્ઞા કરી કે,આ રથમાં બેસી સ્વર્ગપ્રત્યે ચાલો.

યુધિષ્ઠિર—મારાથી તેમ બનશે નહિ. મારા ભાઇઓ તથા

મારી પ્રિયા દ્રૌપદી માર્ગમાં પડયાં છે. તેમના વિના હું સ્વર્ગમાં આવીશ નહિ.

ઇંદ્ર—તેઓ તો તમારી અગાઉ સ્વર્ગમાં આવ્યાં છે; પણ તમારે તો આ દેહેજ ત્યાં આવવાનું છે.

યુધિષ્ઠિર—હે ઇંદ્રરાય, આ કૂતરાનો મારા ઉપર ઘણો ભાવ છે; માટે તેને પણ સાથે લેવો જોઇએ. આ બિચારા પ્રાણી ઉપર મને બહુ દયા આવે છે.

ઇંદ્ર—હે રાજા, કૂતરાને સ્વર્ગમાં લઇ જવાય નહિ. આજે તમે અમરપણું તથા મારા જેવું પદ, બહોળો વૈભવ, મહાન વિજય અને સ્વર્ગનાં સર્વ સુખ મેળવ્યાં છે; માટે આ કૂતરાનો ત્યાગ કરો. એમ કરવામાં કાંઈ પાપ નથી.

યુધિષ્ઠિર—હે હજાર આંખવાળા, હે નીતિમાન, કોઇપણ આર્ય અયોગ્ય કામ કદી પણ કરે નહિ. મારા ઉપર ભાવ રાખનારને ત્યજીને હું સ્વર્ગનું સુખ મેળવવા ઈચ્છતો નથી.

ઇંદ્ર—કૂતરાને સાથે લાવનારને માટે સ્વર્ગમાં જગ્યા નથી.

યુધિષ્ઠિર—ડાહ્યા પુરુષો કહી ગયા છે કે, ભાવિકનો ત્યાગ કરવો તે ઘોર પાપ છે. બ્રાહ્મણનો વધ કરવાથી જેવું ઘોર પાપ થાય છે તેવું પાપ આથી થાય છે. હે ઇંદ્ર, સ્વર્ગનાં સુખ મેળવવા ખાતર હું કૂતરાનો ત્યાગ નહિ કરૂં.

ઇંદ્ર—તમે તમારા ભાઇઓનો તથા પત્નીનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે આ કૂતરાનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી ?

આ રીતે કસોટીના વખતમાં યુધિષ્ઠિર અડગ રહ્યા. દ્રોણને મરાવવા ખાતર પારકા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેઓ સત્યથી ડગ્યા

હતા; પણ ત્યારપછી જે ધડો તેમણે મેળવ્યો હતો, તે તેમને આ સમયે ઉપયોગી થઈ પડયો. સ્વર્ગનાં સુખ માટે અથવા કોઈના પણ આગ્રહથી ધર્મના માર્ગથી હવે તેઓ ડગે તેમ નહોતા. તેથી તેઓ બોલ્યાઃ–"મરણ પામેલાંઓની સાથે સ્નેહ કે વેર હોય નહિ. મારા ભાઇઓ અને દ્રૌપદી મરણ પામ્યાં તેમ ને જીવતાં કરવાની શક્તિ મારામાં નહોતી; માટે મેં તેમનો ત્યાગ કર્યો. હે ઇંદ્ર, હું ધારૂં છું કે શરણે આવેલાને ત્રાસ પમાડવાથી, સ્ત્રીહત્યા કરવાથી, ભક્ત માણસની વસ્તુ ચોરવાથી તથા મિત્રને દુઃખ દેવાથી જેટલું પાપ થાય; તેટલુંજ પાપ ભાવિક પ્રાણીનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે." યુધિષ્ઠિરનું બોલવું પૂરૂં થયું કે તરતજ તે કૂતરો અલોપ થઈ ગયો અને તેને બદલે યમરાજાની ઝળહળતી મૂર્તિ દેખાઇ. તેણે યુધિષ્ઠિરને આશીર્વાદ આપી કહ્યુંઃ–"હે રાજા, તારી કસોટી કરવાને મારે તે રૂપ લેવું પડયું હતું. તેં તારી રીતભાતથી દયાનો અને ભાવિકપરના દૃઢ ભાવનો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે. કૂતરાનો ભાવ તારી ઉપર છે એમ ધારીને તેનો ત્યાગ નહિ કરતાં તેં ઇંદ્રના રથનો અને સ્વર્ગનાં સુખનો ત્યાગ કર્યો તેથી તને ધન્ય છે, ધન્ય છે! તું અક્ષયસુખના લોકને પામ્યો છે." પછી ઇંદ્ર, યમ અને બીજા દેવો સહિત યુધિષ્ઠિર સ્વર્ગપ્રત્યે ગયા. હવે આજે વખત થઈ ગયો છે, એટલે બાકીની વાત કાલે કહીશું.

૨૪—ભાઈનું હેત

દુઃખે દાઝશે ભાઇનું દીલ જેવું, કદી અન્યનું દીલ દાઝે ન એવું;
સદા કાળ તે સાથ સાચી સગાઈ, ભલે હોય ભૂંડો ભલો તોય ભાઈ.

મહેતાજી—કાલે ક્યાં સુધી વાત થઇ હતી હીરાલાલ?

હીરાલાલ—યુધિષ્ઠિર રાજા સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા ત્યાંસુધી.

મહેતાજી—હા, બરાબર. હવે આપણે આગળ ચાલીએ. ત્યાં ગયા પછી યુધિષ્ઠિરના પ્રેમાળ હૃદયમાં પોતાના ભાઇઓને અને સ્ત્રીને જોવાની ઇચ્છા થઇ. તે બોલ્યા કેઃ–"મને સુખ થાય કે દુઃખ થાય; પરંતુ તેઓ જ્યાં હોય ત્યાંજ જવાની મારી ઇચ્છા છે. મારે બીજે કયાંય જવું નથી." ઇંદ્રે તેમને સમજાવ્યા કે, "મનુષ્યજાતિનો સ્નેહ હવે તજી દો. તમે પ્રાપ્ત કરેલાં સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવો. તમારા ભાઇઓ સુખી છે, પણ તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં તેમને રહેવા દો." યુધિષ્ઠિરે પૂછયું કેઃ–"દ્રૌપદી ક્યાં છે? જ્યાં હોય ત્યાં મારે જવું છે. હે દૈત્યોને જીતનાર, તે સર્વના વિયોગમાં હું કોઇપણ સ્થળે રહી શકીશ નહિ. જ્યાં મારા ભાઇઓ ગયા હોય ત્યાંજ હું જવા ઇચ્છું છું."

આ વાતચીતથી યુધિષ્ઠિરને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓ આતુર થઇને સ્વર્ગમાં પોતાનાં પ્રિયજનોને શોધવા મંડયા; પણ તેઓ કયાંય દેખાયાં નહિ. પછી તેમની દૃષ્ટિ એક એવા માણસ ઉપર પડી કે જેની શોધ તે કરતા નહોતા. તે દુર્યોધન હતો! તેને જોઇને યુધિષ્ઠિર ક્રોધથી બોલી ઉઠયાઃ–"મારે મારા જુના શત્રુનું સુખ પણ જોવું નથી; હું તો જ્યાં મારા ભાઇઓ

હોય ત્યાં જવાને આતુર છું." **નારદે** હસીને કહ્યું કે, સ્વર્ગમાં શત્રુભાવ હોતો નથી; પણ **યુધિષ્ઠિરે** પોતાના ભાઈઓની, **કર્ણની** અને પોતાના પક્ષના મરણ પામેલા યોદ્ધાઓની શોધ જારી રાખી. તેઓ બોલ્યાઃ "હું અહીંઆં રહેવા ઈચ્છતો નથી. હું તમને સાચેસાચું કહું છું. હે શ્રેષ્ઠ દેવો, મારા ભાઈઓ સિવાય સ્વર્ગ મારે શા કામનું ? મારે મન તો જ્યાં મારા ભાઈઓ હોય તેજ સ્વર્ગ. મારે મન આ સ્વર્ગ નથી." ત્યારે દેવોએ સ્વર્ગના એક દૂતને આજ્ઞા કરી કે, **યુધિષ્ઠિરને** રસ્તો બતાવીને જ્યાં તેનાં વહાલાં છે ત્યાં લઈ જા. પછી દૂત તથા **યુધિષ્ઠિર** સ્વર્ગ મૂકીને આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. આગળ ચાલતાં અંધારૂં વધારે પ્રસરતું ગયું. દુર્ગંધવાળી ગંદી ચીજો તથા ભયાનક દેખાવની આકૃતિઓ તેમની આસપાસ વીંટાઇ વળી. રાજાએ આશ્ચર્ય પામીને દૂતને એ વિષે પૂછ્યું. એટલે તે બોલ્યોઃ 'તમને અહીંસુધી લઇ આવવાની મને આજ્ઞા થઇ છે. જો તમે થાકી ગયા હો તો પાછા વળો.' **યુધિષ્ઠિર** ધીમે પગલે પાછા વળ્યા; પણ એવામાં ચારે તરફથી દુઃખની બૂમો સંભળાવા લાગી અને દયામણા સ્વરો તેમને કાને પડયાઃ–"તમે થોડીવાર અહીં અટકો, કારણ કે તમારા અહીં રહેવાથી અમને આનંદ થશે અને અમારાં દુઃખો ઓછાં થશે. માટે થોડીક પળ પણ કૃપા કરીને અહીં રહો." તે સાંભળી દયાળુ રાજા અટકયા અને તેમણે પૂછ્યું કે, તમે કોણ છો ? ત્યારે ચારે તરફથી ગદ્ગદ્ કંઠવાળા અવાજ થયા કે, "હું **કર્ણ** છું, હું **ભીમ** છું, હું **અર્જુન** છું, હું **નકુળ** છું, હું **સહદેવ** છું, હું **ધૃષ્ટદ્યુમ્ન** છું, હું **દ્રૌપદી** છું, અમે **દ્રૌપદીના**

પુત્રો છીએ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ “હે ન્યાયી દેવો, આ શો ગજબ! દુર્યોધન સ્વર્ગમાં અને આ મહારથીઓ નરકમાં?” આથી રાજાને ગભરાટ, ખેદ અને ક્રોધ થયો. તેમણે દૂતને કહ્યું કેઃ–“જેઓએ તને દૂત તરીકે મોકલ્યો છે, તેઓની પાસે તું પાછો જા. મારે તેઓની પાસે આવવું નથી. મારા અહીં રહેવાથી મારા દુઃખી ભાઈઓનુ સાંત્વન થશે, માટે હું અહીંજ રહીશ.” અહાહા! આ કેવું ઉમદા હૃદય! આ કેવી નિષ્કલંક એકનિષ્ઠા! આ કેવી અડગ હિંમત! તરતજ દેવો ઇંદ્રને અગ્રણી કરીને ત્યાં આવ્યા અને તે બીહામણી વસ્તુઓ ભયંકર સ્વપ્નની પેઠે અલોપ થઇ ગઈ. સર્વ તેજોમય થઈ રહ્યું અને શીતળ સુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યો. પછી ઇંદ્રે શોકાતુર યુધિષ્ઠિરની સાંત્વના કરી કહ્યું કે, “હવે મેં રચેલી મોહજાળનો અંત આવ્યો છે. તમે અને તમારા ભાઈઓએ નરક જોયુ, તે મારી માયા હતી. અસત્ય બોલીને તમે દ્રોણ પ્રત્યે કપટથી વર્ત્યા હતા, તેથી તમારે થોડા સમય માટે આ દુઃખ ભોગવવું પડયું છે. તમે હવે સ્વર્ગ પ્રત્યે ચાલો. તમારા ભાઇઓ ત્યાં તમારી રાહ જુએ છે. ત્યાં આવીને આ સઘળી વિટંબણાના બદલામાં સુખરૂપ ફળ ભોગવો.” પછી ધર્મરાજાએ પોતાના ઉત્તમ પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે, “આ સ્વર્ગની ગંગામાં તું સ્નાન કર.” પછી તેમાં સ્નાન કરીને યુધિષ્ઠિરે પોતાના મનુષ્યલોકના શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વર્ગલોકનું શરીર ધારણ કર્યું. હવે ભાઇઓનો અને સગાંસંબંધીઓનો પુનઃ મેળાપ થવાથી ત્યાં આનંદ આનંદ થઇ રહ્યો.

૨૫—સ્વદેશ પ્રેમ

ભલી ભાર્તભૂમિ વિષે રોજ રે'તો,હશે કો બિચારો નથી જેહ કે'તો;
"ભલો દેશ મારો ભલી ભોમમારી,મને પ્રાણથીનિત્ય છે એજપ્યારી"

મહેતાજી—(ટેબલ ઉપરનુ ચપ્પુ હાથમાં લઇને) આ ચપ્પુ અહીંઆં કોનું પડયું છે ?

ચુનીલાલ—સાહેબ, એ મારૂં છે. સ્વદેશી હોવાથી આપને જોવા ત્યાં મૂક્યું હતું.

મહેતાજી—ચપ્પુ તો બહુ સારૂં છે. તમે કયાંથી લાવ્યા ?

ચુનીલાલ—સાહેબ, મારા પિતા મુંબઈ ગયા હતા તે ત્યાંથી લેતા આવ્યા છે. તેમને સ્વદેશી ચીજોનો બહુ શોખ છે.

મહેતાજી—ઠીક, આજે આપણે તે ઉપર વાત કરીએ. કહો હરજીવનદાસ, સ્વદેશ એટલે શું ?

હરજીવનદાસ—સાહેબ, સ્વદેશ એટલે પોતાનો દેશ.

મહેતાજી—તમારો દેશ કયો રતિલાલ ?

રતિલાલ—ભાવનગર.

મહેતાજી—નહિ, એ તો તમારૂં નાનકડું શહેર થયું. દેશ કયો કપિલરાય ?

કપિલરાય—હિંદુસ્થાન.

મહેતાજી—બરાબર, આપણા બધાનો દેશ હિંદુસ્થાન અને તેજ આપણો સ્વદેશ. આપણા દેશ માટે આપણે શું કરવું જોઇએ તે તમે જાણો છો, છોટાલાલ ?

છોટાલાલ—આપણા દેશના માણસો ઉપર આપણે પ્રેમ રાખવો અને બનતાં સુધી આપણા દેશની ચીજો આપણે વાપરવી

મહેતાજી—શાબાશ, છોટાલાલ. દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને

બાળકે સ્વદેશપ્રેમ રાખવો જોઇએ. જેનામાં સ્વદેશપ્રેમ નથી, તે 'માણસ'ના નામનેજ લાયક નથી. પશુપક્ષીઓ પણ પોતાનાં રહેઠાણ માટે કેટલો બધો પ્રેમ રાખે છે, તે ઉપર હું તમને એક વાત કહું તે સાંભળો. કાશીરાજાના રાજ્યમાં એક પારધિ રહેતો હતો. તે પોતાની પાસે ઝેરી બાણો રાખતો હતો. એક વખત તે શિકાર કરવા નીકળ્યો. ઘાડા જંગલમાં તેણે હરણના એક ટોળાને જોયું. પછી એક હરણને બરાબર તાકીને તેણે બાણ છોડયું; પણ હરણને ન વાગતાં તે એક ઝાડમાં પેસી ગયું. તે બાણું ઝેરી હતું તેથી તે ઝાડને ઝેર ચડવા લાગ્યું અને ધીરે ધીરે તે કરમાવા લાગ્યું. તેનાં ફળો ટપોટપ પડવા લાગ્યાં, ફૂલો ખરવા મંડયાં અને પાંદડાં સૂકાવા લાગ્યાં. આથી તે ઝાડમાં રહેતાં પક્ષીઓ બીજે ઠેકાણે રહેવા ગયાં અને તે ઝાડ ખાલી ઠુંઠા જેવું થઇ રહ્યું. તે ઝાડની બખોલમાં ઘણાં વર્ષોથી એક પોપટ રહેતો હતો. તે પોપટ ઝાડ ઉપરના સ્નેહને લઇને ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તે પોતાની ચાંચમાં પાણી ભરી લાવે અને ઝાડના મૂળમાં નાખે. આવી રીતે તેણે બે ત્રણ દિવસ મહેનત કરી, એટલે ઇંદ્રરાજા એક પક્ષીનું રૂપ લઇને તેની પાસે આવ્યા અને બોલ્યાઃ–"હે પોપટ, તું હજી આ ઝાડને કેમ છોડતો નથી અને મફતની મહેનત કેમ કરે છે ? આ ઝાડ પાંદડાં અને ફળવગરનું છે. પક્ષીઓના માળા માટે તે હવે કામનું નથી. આ જંગલમાં બીજાં ઘણાં સુંદર ઝાડો છે, ત્યાં તું જા." આ સાંભળીને પોપટે કહ્યું કે, "હે ભાઈ, હું આ ઝાડમાંજ જન્મ્યો છું, મોટો પણ હું અહીંજ થયો છું અને આ ઝાડેજ મને આશ્રય આપેલો છે, માટે હું અહીંથી ખસવાનો નહિજ. જ્યારે તેના ઉપર લીલાં

પાંદડાંઓ અને ફળો હતાં, ત્યારે તેણે મારૂં પોષણ કરેલું છે અને હવે તેની આ સ્થિતિ થઈ ત્યારે હું તેનો ત્યાગ કેમ કરી શકું ?" આથી ઇંદ્ર બહુ રાજી થયા અને પોતાનું ખરૂં રૂપ બતાવી તેને એક વરદાન માગવા કહ્યું. આથી તે પોપટે પ્રસન્ન થઇ માગી લીધું કે, "આ ઝાડ પાછું હતું તેવું થાય." ઇંદ્રે ઝાડ ઉપર હાથ ફેરવ્યો કે તરતજ તે ઝાડ પાછું હતું તેવું થઇ ગયું. પોપટ ઇંદ્રને પગે લાગ્યો અને ઇંદ્ર ત્યાંથી અદૃશ્ય થયા.

મહેતાજી—કહો મથુરદાસ, તમે આમાંથી શું સાર લેશો

મથુરદાસ—આપણે પેલા પોપટની પેઠે આપણા દેશ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઇએ.

મહેતાજી—બરાબર, આપણા દેશની કીર્તિ પાછી મેળવવા આપણે શું કરવું જોઇએ, **શંકરલાલ** ?

શંકરલાલ—આપણે આપણા ઋષિ-મુનિઓના બોધ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ અને આપણા બાપદાદાઓ જેવું વર્તન રાખતા, તેવું આપણે રાખવું જોઇએ.

મહેતાજી—બરાબર, આપણે આપણી ફરજ બજાવવી જોઇએ. રાજકર્તાઓ અને દેશના કાયદાપ્રત્યે વફાદારીથી વર્તવું જોઇએ. આપણા સમાગમમાં જે કોઈ આવે તેનાપ્રત્યે દયા અને ભલાઈ રાખવી જોઇએ, સત્યવાદી અને પ્રમાણિક થવું જોઇએ, વડીલોની આજ્ઞા પાળવી જોઇએ, ગુરુઓને માન આપવું જોઇએ અને આપણાં પુરાતન પવિત્ર પુસ્તકોનાં બોધદાયક દૃષ્ટાંતોનું અનુકરણ કરવું જોઇએ. છેવટે આપણે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવી જોઇએ કે, અમારા દેશને તેનો અસલનો વૈભવ પાછો આપો અને જગતમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરો.

સમાપ્ત

અનુક્રમણિકા

ઉત્તમ અને સસ્તું સાહિત્ય

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઈંચ	મૂલ્ય
*તુલસીકૃત રામાયણ—૪૦ ચિત્રોસાથે	૧૩૫૦	૬।।।×૧૦	૬)
+મહાભારતનું શાંતિપર્વ	૯૦૦	૬।।।×૧૦	૬)
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૮૪	૫।।।×૯	૨।
અખાની વાણી—મનહરપદ સાથે	૫૦૦	૫×૮	૧।
પ્રીતમદાસની વાણી—સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦	૫×૯	૧।।
છોટમની વાણી—ગ્રંથ ૧ લો	૨૬૪	"	૧)
ધર્મતત્ત્વ—બંકિમચરિત્રસાથે	૨૪૮	૫।।×૮	૦।।।
યોગતત્ત્વ	૩૮૪	"	૧।
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—મોટા બે ભાગમાં	ફરીથી છપાય છે		
×મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ	૬૦૦	"	૨)
શ્રીદાસબોધ—નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	૫।।×૮	૨।।
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫।।।×૯	૨।।।
શ્રીમદ્ભાગવત—ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦	૮×૧૧	૫)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—બંને ભાગ ભેગા	૬૫૦	૫।।×૮	૨।।
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧લો—ભા. ૧ થી ૫	૫૮૦	"	૨)
" " ગ્રંથ ૨ જો ભા. ૬ થી ૯	૬૮૦	૫।।।×૮।	૨।
" " ગ્રંથ ૩ જો ભાગ ૧૦–૧૧	૫૨૮	૫।।×૮	૨)
" " ગ્રંથ ૪ થો ભાગ ૧૨–૧૩	૬૪૦	૫।।।×૮।	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧લો ભા.૧–૨–૩	૫૭૫	૫।।×૮	૨।
" " ગ્રંથ ૨ જો ભાગ ૪–૫	૬૦૦	"	૨।
" " ભાગ ૬ થી ૮ નોખા	૧૦૦૦	૫×૬।।।	૩।

* + આ બંને પુસ્તકો સં. ૧૯૮૨ની દશરાસુધી ખાસ કિફાયતે મળશે

× આની નવી આવૃત્તિવાળી પ્રતના રૂ ૪) છે.

॥ ॥ ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ ચરિત્ર...૭૪૦ ... ૫×૬॥। ૨॥
॥ ॥ ભાગ ૧૦ મો–રાજયોગ ...૩૦૦ ... ॥ ૧।
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત ...૪૦૮ ... ૫×૯ ૧॥
શ્રીભજનસાગર–નવી આવૃત્તિ ......૨૦૦ ... ૫×૮ ૦।=
સ્વર્ગનું વિમાન ... ...૩૮૪ ... ૫×૯ ૧।≈
સ્વર્ગની કુંચી ... ...૩૭૮ ... ॥ ૧।≈
સ્વર્ગનો ખજાનો ... ...૩૨૪ ... ॥ ૧।≈
સ્વર્ગનો પ્રકાશ ... ...૩૩૬ ... ॥ ...૧।≈
ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી ટીકાસહિત ... ... ૦॥
ભગવદ્ગીતા મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત... ... ... ૦।≈
ભગવદ્ગીતા–મૂલમાત્ર–મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦। અને ૦॥
પંચરત્નગીતા–મૂલમાત્ર–નાના, મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦। ૦।≈ ૦॥।

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

શુભસંગ્રહ ... ... ૨૦૦ ... ૫×૬॥। ૦।=
આગળ ધસો ... ... ૪૬૮ ... ૫×૯ ૧॥।
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧ લો ... ૩૩૬ ... ૫॥×૮ ૧)≈
બંકિમનિબંધમાળા–ધર્મતત્ત્વ સાથે ... ૫૯૦ ... ૫॥×૮ ૧॥।
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ (સાદુ પૂંઠું) ... ... ૭૨૦ ... ૫×૬॥। ૧।
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ... ... ૫૫૨ ... ॥ ૧॥=
પ્રભુમયજીવન (સાદું પૂંઠું) ... ... ૨૧૬ ... ૫×૬॥ ૦॥

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ–બે મોટા ગ્રંથોમાં ૧૫૩૦ ૬॥।×૧૦ ૧૦)
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ ... ૭૦૦... ૬॥।×૧૦ ૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન–ગાંધીજીકૃત...૧૪૦... ૫ ×૬॥। ૦।–

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

દાનવીર કાર્નેગી ... ...૨૮૪ ... ૫॥×૮ ૧॥
શ્રીભક્તચરિત્ર ... ...૪૦૮ ... ૫×૯ ૧॥
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર ... ...૬૨૦ ... ૫॥×૮ ૨॥

મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ...	...૮૪૦....	પા×૮	૩)
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા ...	...૬૪૦ ...	"	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	૭૪૦ ...	૫×૬ાા	૨ાા
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	૩૫૦ ...	"	૧ાા
મહાન સમ્રાટ્ અકબર	૩૫૨ ...	પાા×૮ા	૧ાા
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ	૫૨૮ ...	પાાા×૯	૨ાા
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦ ...	પા×૭	ાા
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ગ્રંથ ૧ લો ,, ,, ગ્રંથ ૨ જો ,, ,, ગ્રંથ ૩ જો	૨૧૦૦ ...	પાાા×૮ા	૬)
	છુટક દરેક ભાગના રૂ. ૨ાા		

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા	૬૦૦ ...	૫×૯	૨)
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮, સાંસારિક વાતો	૩૦૪ ...	૫×૬ાાા	૦ાાાઽ
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ ઠ્ઠો-બોધપ્રદ ૨૭ વાતો	૩૬૦ ...	"	૧)
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાતો	૩૫૦ ...	"	૧ાા

બાળકોમાટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્‌ગુણી બાળકો-૬૯ બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮ ...	૫×૭ાા	૦ાઽ
બાળસદ્‌બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨ ...	૫×૬ાાા	૦ાા
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ	૯૬ ...	"	૦ા
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો	૯૦ ...	પાા×૮	૦ા
સુબોધક નીતિકથા	...૧૮૪ ...	પા×૭	૦ાઽ

पुस्तको मंगावनारने खास सूचना

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીષ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂા. ૧૦ સુધીનું રૂા. ૦ા જૂદું લાગે છે. ૨-મંગાવેલામાંના જે જે ન આવે તે ખલાસ સમજવા. ૩-પૂરું મૂલ્ય પ્રથમથીજ મોકલીને દશેક રૂાનાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે ૪-કમમાં કમ ૨૫) નાં લેનારને કમીશન પણ મળશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

ઉત્તમ પુસ્તકો જૂજ કિંમતે પૂરાં પાડનારી, ૧૬ વર્ષથી ચાલતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દરવર્ષે પા।×૮ અને ૫×૯ના કદનાં ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં પૂંઠાં સાથે ૫)માં મળે છે. પો૦માફ.

સંવત ૧૯૮૨માં "દાનવીર કારનેગી" નીકળી ચુકયું છે. બીજાં પુસ્તકો–સ્વગના પુસ્તકોમાથી તેમજ સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ટુંકી વાતોનો નવો ભાગ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેમ્સ એલનના પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, સુબોધ રત્નાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીચરિત્ર, સંતવાણીના પુસ્તકો, મુસલમાન મહાત્માઓ ઇ૦માંથી નીકળશે.

ખાસ સૂચના—આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થાય છે. કોઇ પણ માસમા ગ્રાહક થવા છતાં આખા વર્ષના પુસ્તક મળે છે અને લવાજમ પણ આખા વર્ષનું લેવાય છે.

आ माळाना आगलां वर्षोना हजी मळता सॅट

સં૦ ૧૯૭૬નાં ત્રણ પુસ્તક—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ.૨॥, પાકાંપૂંઠા ૩॥, સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૬–૭, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ, ટુંકીવાર્તાઓ ભાગ ૬ ઠ્ઠો.

સં૦ ૧૯૭૮ નાં ત્રણ પુસ્તક—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩॥, પાકાપૂઠાં ૪॥, સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૯ મો, સ્વર્ગની જીંદગી, જગતનો મહાન પુરુષ.

સં૦ ૧૯૭૯નાં ત્રણ પુસ્તક—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ.૩॥ પાકાં, પૂઠાં ૪॥, ટુંકીવાર્તાઓ ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, સ્વામી વિવેકાનંદના રાજયોગ.

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક—(ઇંચ પા।×૮ નાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૪, પાકાં પૂંઠા ૫)--સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૩ જો ભાગ ૧૦–૧૧, મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, બંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ.

સંવત ૧૯૮૧ નાં ચાર પુસ્તક—(ઇંચ પા।।×૮ના પૃષ્ઠ ૧૬૦૦ મૂલ્ય સાદા પૂઠા ૪, પાકા ૫) સ્વામીરામતીર્થ–ગ્રંથ ૪થો ભાગ ૧૨–૧૩, યોગતત્ત્વ, સ્વર્ગના પ્રકાશ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઇ

દરેક ઘરમાં તીજોરી

આપણા ચોરો હુશિયાર થવા લાગ્યા છે અને તીજોરીઓ ફાડવા માંડી છે, એ સૌ કોઇ જાણે છે. એવા ચોરોની ચાલાકીથી બચવાને **ગોદરેજે** નવી જાતની પોતાની પેટંટ કરેલી શોધની ચોરના હથિયાર તેમજ આગસામે ટકે એવી તીજોરીઓ બનાવવા માંડી છે. એ તીજોરી માપમા ૧૪ ઇંચ ઉંચી, ૧૮ ઇંચ પહોળી અને ૧૫ ઇંચ ઉંડી છે. ચોર તેમજ આગસામે ટકે એવી હોવા છતાં કિંમત ફક્ત રૂ.૯૦) છે. દરેક ઘરમા વપરાય એવા હેતુથી મોટી સખ્યામા બનાવવામા આવી છે અને તે કારણે નાની કિંમતે વેચી શકાય છે. એ તીજોરી કબાટની અંદર રાખી શકાય એવી છે. એ તીજોરીઓ તેમજ **હાલમાં બનાવવા માંડેલી પેટંટ કરેલી શોધની મોટી સાડા છ ફુટ ઉંચી બે દરવાજાની શોભાયમાન લોખંડના કબાટ** જોનાર કોઇકજ એવા હોય છે કે જે ખરીદવાનુ મન કરે નહિ.

ગોદરેજનું કારખાનું { કારખાનું-ગેસ કંપની પાસે-પરેલ-મુંબઇ
દુકાન—વિઠ્ઠલ વાડીના નાકે—કાલબાદેવી

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાબુ

બહુ લાંબા અનુભવ પછી ગોદરેજે આ સાબુ બનાવવા માડચો છે. કિંમતમા સસ્તો હોવા સાથે સારા વિલાયતી સાબુના જેવો છે કે નહિ તેની સમજ વાપરવાથી પડશે દરેક જાણીતા દુકાનદારોને ત્યાં મળશે.

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બેલતેલ

આમા ઘાસલેટ યા બીજું કશુ પણ ભેળવવામા આવતું નથી. એ તેલ દરેક બાબતમા ઉચામા ઉચા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે, છતા કિંમતમા વિલાયતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે. મોટા કંટ્રાકટરો અને ઇજનેરો બહુ ખરીદે છે.

ગોદરેજ ઑઇલ એન્ડ સોપ કું. સુરતી મહોલ્લા, ડંકનરોડ, મુંબઇ

दयाळु माता अने सद्गुणी पुत्री

દયા ધર્મ કા મૂલ હૈ, પાપ મૂલ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડીયે, જબલગ ઘટ મેં પ્રાન.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ–૨

અમદાવાદમા "સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય"માં
ભિક્ષુ–અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

આવૃત્તિ ત્રીજી, પ્રત ૪૩૦૦, સંવત ૧૯૮૩, કુલ પ્રત ૧૪૩૦૦
મૂલ્યઃ ચાર આના–રૂપિયાની પાંચ પ્રત પો૦ જુદું

અનુક્રમણિકા

દયાળુ માતા

સદ્દગુણી પુત્રી

પ્રકાશકનું નિવેદન

(આગલી આવૃત્તિના જરૂરી સારાંશ સાથે)

'વિવિધ ગ્રંથમાળા'દ્વારા અગાઉ નીકળેલા ટુંકી વાર્તાઓના સાતમા ભાગમાથી આ સ્ત્રીઉપયોગી ચાર વાર્તાઓ લીધી છે. એક કાઠિયાવાડનિવાસી સજ્જને પહેલી આવૃત્તિ તેમના સદ્ગત પત્નીના સ્મરણમાં સ્ત્રીવર્ગમા વિનામૂલ્યે ફેલાવવા ખાતે રૂ. ૧૦૦૦)ની રકમ મોકલી હતી.

એ પછી બીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૭૯મા નીકળેલી તે પણ ઉપડી જવાથી આજે આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વહિવટી ખર્ચને ખાતર મૂલ્ય તો આનું પણ ચાર આના રખાયું છે; પરંતુ સામટી પ્રત લેનારમાટે પાચ પ્રતનો રૂપિયો એક, અને સામટી સો રૂપિયાની પ્રતો મફત વહેંચવા માટે લેવા ઇચ્છે, તેને માટે તો છપાઇ–ખર્ચમા પણ કંઇક ખાડો પડવા દઇને રૂપિયાની ૭ પ્રતને હિસાબે છસો પ્રત આપવાનું ઠરાવ્યું છે.

આમાંની 'દયાળુ માતા' તથા 'સદ્ગુણી પુત્રી' આ બે વાર્તાઓ એક સુયોગ્ય બંગાળી લેખકની કૃતિના અનુવાદરૂપે છે. એ મૂળ પુસ્તકો બંગાળામાં પુષ્કળ પંકાયલા હોઇ તેની એક પછી એક આવૃત્તિઓ નીકળતી ચાલે છે. આ વાર્તાઓ કેવી ભાવપૂર્ણ, અસરકારક અને ઉપકારક છે, તે તેના વાચન ઉપરથી સમજાશે. એ પછીની વાર્તા 'દેશભક્ત કૅથેરાઇન' નામે છે. આ વાર્તા કલ્પિત નહિ પરંતુ સાચી જીવનકથા છે. રાજ્ય તરફના મહાન અન્યાયો અને અંતરાયો વચ્ચે દેશભક્તિના મહામંત્રથી પ્રેરાયલી આ રૂશ દેશની વીર સન્નારી કેવી ધીરજથી અને કેવા કેવા કષ્ટો વેઠીને પોતાનું કાર્ય બજાવ્યે જાય છે; તથા સાયબીરિયાના દેશનિકાલના મહાન કષ્ટમાથી લાંબા સમયે છૂટયા પછી પણ પાછી તેના તેજ કાર્યમાં તે કેવા ઉત્સાહ અને ધીરજપૂર્વક મચી પડે છે; તેનું એમા બહુ અસરકારક વર્ણન છે.

છેલ્લી 'સ્વરાજ્યની કિંમત' વાળી વાર્તા દર્શાવે છે કે, સ્વરાજ્યના સાચા ઉપાસકો પ્રાણ જતાસુધી પોતાના ઉદ્દિષ્ટ હેતુને કેવા વળગી રહે છે; અને તે કાર્યમા સ્વદેશભક્તિના મહામંત્રથી પ્રેરિત થયેલી આર્ય સ્ત્રીઓ પત્ની તથા માતાતરીકે કેવું ઉદાત્ત મનોબળ દાખવી શકે છે; તથા કેવું પ્રોત્સાહક આશ્વાસન આપી તથા લઇ શકીને સ્વજનોના વિયોગ અને દેહાતના મર્મભેદી ઘા પણ કેટલા બધા ધૈર્ય તથા વીરત્વપૂર્વક ખમે છે! આપણા દેશમા પણ હવે કેટલેક અંશે આવાજ પ્રકારને મળતા જે અનેક બનાવો બનતા જણાય છે, તે પણ ભારતના ભવ્ય ભાવીને વધારે ને વધારે જોશ તથા ત્વરાથી ખેંચી લાવશે એમા સંશય નથી. અલબત્ત અત્યારના મહાન કહેવાતા દેશ-નેતાઓ કરતા આર્યોની વાસ્તવિક મહત્તા ધરાવનારા અગ્રેસરો દેશને મળવાની જરૂર છે, એ વાત પણ તેટલીજ સંશયરહિત છે.

પુસ્તકના છેવટના ભાગમા સારા ગ્રંથોના સેવનની જરૂર તથા ફાયદા વગેરે આપ્યું છે તે તરફ પણ પ્રત્યેક વાચનાર ભાઇબહેનોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી ૐ **तत् सत्** વૈશાખ માસ, સં. ૧૯૮૩

પ્રત્યેક વાંચનારને વિનતિ

એક પ્રકારનો પરોપકાર તમે સહજમા કરી શકો તેમ છો; અને તે એ કે, આપણી જે ઘણીખરી બ્હેનો તથા માતાઓ વાંચી નથી જાણતી, તેઓને આ પુસ્તક બને ત્યારે ત્યારે વાંચી સંભળાવવું. જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવવાની સાથે તે બીજાઓમાં ફેલાવવો એ જેમ એક ઉત્તમ પરોપકાર છે; તેમ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનઋણમાથી છૂટવા માટેનું આવશ્યક કર્તવ્ય પણ છે. આ કાર્ય તેના કર્તાને આંતરિક આનંદ આપવા સાથે તેના જ્ઞાનને દૃઢ તથા સક્રિય બનાવનારૂં પણ નિવડતુ ચાલે છે, એ લાભ કેવો મોટો છે ! ! નિષ્કામ કર્મરૂપી ઉત્તમ ધર્મનું આવી રીતે પરિપાલન કરવાથી ઉન્નતિના માર્ગમા સહજે આગળ વધી શકાય એની કિંમત હે ભાઇઓ ને બ્હેનો ! તમે જરૂર સમજતાં થજો.

વળી પોતાને ત્યા આવતા પ્રત્યેક સારા માઠા પ્રસંગે પણ પ્રત્યેક સમજુ ભાઈબહેનોએ પોતાના સગાંસંબંધી તથા જ્ઞાતિજનો ઇત્યાદિનો ખાનપાનાદિવડે સત્કાર કરતી વખતે નાના યા મોટા જ્ઞાનચારિત્ર્ય-વર્ધક પુસ્તકોવડે પણ તેમનો સત્કાર કરવો જોઇએ કેમકે જેમ શરીરના ખોરાકમાટે અન્ન છે, તેમ મનના ખોરાક માટે જ્ઞાન છે; માટે શારીરિક ખાનપાનની સાથે માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાનને ભેટ આપવાનું પ્રત્યેક સમજુ મનુષ્યે જરૂરી સમજવું જોઇએ. અન્નનો ખોરાક તો શરીરને માત્ર એકાદ બે ટંકજ કામ આપે છે; પણ જ્ઞાનરૂપી ખોરાક તો તેને જીંદગીસુધી તથા જન્મોજન્મસુધી પણ કામ આપીને સુખ, સંપત્તિ, ધર્મ, નીતિ અને આરોગ્ય વગેરે બાબતમા આગળ ને આગળજ વધાર્યા કરે છે.

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની બનીને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઇકથીજ બને, પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનચારિત્ર્યને વધારનારાં પુસ્તકો તો આ સમયમા સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે તેમ છે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્માઓ આ રસ્તે થોડુંઘણું ધન ખર્ચે પણ

છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં તો આ પ્રકાર સર્વત્ર હજી ઘણી વધારે ઉદારતાપૂર્વક અને ઘણા મોટા પ્રમાણમા ચાલુ થવો જોઇએ અને એક સામાજિક રૂઢિરૂપે બની રહેવો જોઇએ

વળી છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જનો જો ધારે તો એકાદ નાના કે મોટા પણ ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછી રકમ ખર્ચવી હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઇએક ઉત્તમ પુસ્તકની સામટી પ્રત ખરીદીને મહેમાનો, પડોશીઓ, જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમા તેની લહાણી પણ કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારા સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય, તો ભેટ લેનારને તેમાથી પોતાને જે પણ ગમે તે પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ આપી શકે તેમ છે. વળી કોઇને માત્ર પાચદશ રૂપિયાજ આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તો તેટલાવડે પણ તે ગીતાના સર્વસારાંશરૂપ અને ગીતામા સર્વોપરિ-શિખર-ને સ્થાને વિરાજમાન એવા ૧૮ મા અધ્યાયને અથવા બીજી કોઇ ઉપયોગી બસો ચારસો પુસ્તિકાઓ લહાણીરૂપે વહેંચી શકે તેમ છે. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા ઇચ્છનાર પણ ધર્મગ્રંથોમાની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો બસો હસ્તપત્ર વહેંચી શકે.

ઇચ્છા હોય તો 'અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ' કે એવું કાઇ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે રબરસ્ટાપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને પણ તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે લોકોપકારક પુસ્તકો આવી રીતે પ્રત્યેક માનવે નાનામોટા સારામાઠા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય મેળવવું ઉચિત છે.

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઇ

વિધવાની અરજ

રાંકડી વિધવા રૂવે, કોઇ સાંભળો કોઇ સાંભળો;
આંસુ ચોધારે રૂવે, કોઇ પીગળો કોઇ પીગળો. ૧
હું છું તમારી બેનડી, ને આર્યપુત્રી છું ખરે;
હું ગરીબની રોજી ચલવો, ક્રૂર ના થાશો અરે. ૨
અન્ય ધંધામા અરે, અમ આબરૂ લૂંટાય છે;
રેંટીયો ઘરમાં ચલવતા, આબરૂ સચવાય છે. ૩
મુજ બાળકો ભૂખ્યા રૂવે, ખાંડા પડયા છે પેટમા,
આ રેંટીયો ચલવી ભરૂં, હું રોટી તેના પેટમા. ૪
જો શુદ્ધ ખાદી પહેરશો તો, રેંટીયો મુજ ચાલશે;
ને વસ્ત્ર પરદેશી ધરો તો, રેંટીયો અટકી જશે. ૫
એ રેંટીયો જો ચાલશે તો, જીંદગી મારી નભે;
ને રેંટીયો ના ચાલશે તો, જીંદગી મારી તુટે ૬
અન્ન ન મળે, વસ્ત્ર ન મળે, રેંટીયો અટકી જતાં;
અન્ન ને વસ્ત્રો મળે છે, રેંટીયો ચાલુ થતા. ૭
એ એક બે આના તમોને, તુચ્છ વસ્તુરૂપ છે;
પણ એક બે આના કમાયે, જીંદગી મારી નભે. ૮
રેંટીયો ચલવો અમારો, હે દયાળુ બંધુઓ;
ખાદી પહેરી રોજી ચલવો, હે દયાળુ બંધુઓ. ૯
મીલનાં અથવા વિદેશી, વસ્ત્ર પહેરી બ્હેનીઓ;
રાંકપર છુરી ચલાવો, શીદને ઓ દેવીઓ. ૧૦
શેઠીયાઓને ખટવતા, ના પ્રભુ રાજી રહે;
દીન દુખીયાને ખટવતા, નાથ બહુ રાજી રહે ૧૧
રહેમ લાવો રાંકપર, હણશો નહીં નિર્દોષને;
કાંતનારીને બચાવો, પાળજો નિર્દોષને ૧૨

દયાળુ માતા

(અનુવાદક-નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી)

૧-અન્નદાનદ્વારા જીવનદાન

બંગાળામાં " ધલેશ્વરી " નદીને કાંઠે " રાજાપુરનું ભાઠું " એ નામનો એક અતિ વિશાળ અને સુંદર પ્રદેશ આવેલો છે. એ પ્રદેશમાં નદીને કાંઠે રાજાપુર નામનું નાનું ગામ છે. ગામની વસ્તીમાં ઘણાખરા ખેડુત લોકોજ છે; ઇતર જાતિમાં ફક્ત પાંચ ઘર બ્રાહ્મણોનાં એક બાજુએ આવેલાં છે. ગામનો એ ભાગ " બ્રાહ્મણવાડા" ના નામથી ઓળખાય છે. ગામની સ્થિતિ બહુ સારી ન હોવાછતાં ઘણી શાંતિમય હતી. ભાઠામાં પુષ્કળ ધાન્ય પાકતું હતું. નાના મોટા દરેક ગૃહસ્થ પાસે નારિયેળ, કેળ, આંબા ઇત્યાદિ સુમધુર ફળોની એક એક વાડી તથા બટાટા, વેંગણ ઇત્યાદિ શાક તરકારીનાં ખેતર હતાં. નદીમાં સ્વચ્છ જળ ભરપટ્ટે હતું. તાત્પર્ય કે જીવનનિર્વાહ માટે કોઇને પણ ઝાઝું કષ્ટ પડતું નહિ. શરીરે પણ સર્વ લોકો સશક્ત અને નિરોગી હતા. પોતપોતાનાં ખે-

તરોમાં નીપજતાં ધાન્ય,વૃક્ષોનાં ફળ અને નદીના જળથી સર્વે જણ સંતુષ્ટ હતાં; પરંતુ કોણ જાણે કયા પાપના યોગે વિધાતા દેવી રાજાપુરપ્રત્યે રૂઠી. એક વર્ષ નદીમાં પ્રચંડ રેલ આવી. તેણે રાજાપુર ભાઠાની ખેતીવાડીને બહુધા નષ્ટ કરી નાખી. ખેડુતોના હાથમાં માત્ર બે આનીજ ધાન્ય આવ્યું. બધાંયને શિર આફત આવી પડી. લોકો બિચારા થાળી વાટકા ઇત્યાદિ ધાતુપાત્રો વેચી સાટીને કોઇપણ રીતે પ્રાણ બચાવી આવતા વર્ષની રાહ જોવા લાગ્યા.

બીજે વર્ષે પણ રાજાપુરની ભૂમિદેવી અનુકૂળ થઇ નહિ. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિનેલીધે દેશભરમાં દારૂણ દુકાળ પડયો. નદી કિંવા કુવાનાં પાણી સીંચી જે કંઇ થોડુંઘણું વાવ્યું હતું, તે પણ કુદરતી જળના અભાવે સુકાઇ ગયું. રાજાપુરની સીમનાં સુપ્રસિદ્ધ લીલાં છમ જેવાં ખેતરો અને સુશોભિત વાડીઓ મરુભૂમિ જેવાં ઉજજડ દેખાવા લાગ્યાં. દારૂણ અન્નકષ્ટથી આખા ગામમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો.

જે રાજાપુર અન્નના ભંડારરૂપ ગણાતું હતું, જેની ભૂમિના અન્નથી પાંચ હજાર જીવોની જીવનરક્ષા થતી હતી, તેજ રાજાપુરના રહેવાસીઓ આજે અનાજને માટે ટળવળે છે. બાળ, યુવા અને વૃદ્ધ સ્ત્રી–પુરુષોના રુદનધ્વનિથી કાન બહેરા થઇ જાય છે. શાન્તિદેવીનું સદાનું નિવાસસ્થાન રાજાપુર આજે અશાન્તિનું ક્રીડાંગણ બની રહ્યું છે. પ્રત્યેક ઘર નિસ્તેજ અને નિર્ધન થઈ ગયું છે. કોઇની પાસે કંઇજ રહ્યું નથી. અનાજ ભરવાની મોટી મોટી કોઠીઓ અને પાલાં ખાલીખટ પડયાં છે; તેમાં અનાજનો દાણો નથી. ગાયો, ભેંસો બાંધવાની મોટી મોટી કહોડો છે, પણ તેમાં ગાય, ભેંસ કંઇજ નથી. અન્નના દુઃખે એ સઘળું અડધી

કિંમતે–નામની કિંમતે કિંવા વગર કિંમતે અપાઈ ગયું છે. પાણી પીવાને લોટી સરખી કોઈના ઘરમાં રહી નથી; નાળિયેળની કાચલી કિંવા હાથનો ખોબો એજ તેમનું જળપાત્ર છે. વાડીઓમાં શાકભાજીનું નામ સુદ્ધાં નથી. લોકો બિચારાં ભૂખનાં માર્યાં જે કંઇ હાથમાં આવે તે કાચું ને કાચુંજ ખાઇ જઇ જેમ તેમ પ્રાણ ટકાવે છે. સઘળાંજ ભૂખથી તરફડે છે; કોઇ કોઇને મદદ કરી શકે તેમ નથી. દેશમાં ભીખ પણ મળતી નથી; કારણ કે ભીખ આપેજ કોણ ? આખા દેશમાં અનાવૃષ્ટિની આફત આવેલી છે, દેશભરમાં દુકાળ પડયો છે, બધાંય અન્ન અન્ન કરી ટળવળે છે,જેની પાસે કંઈક ધન હોય તે વેચાતું ધાન્ય લઇ જેમ તેમ કરીને પોતાના પ્રાણ બચાવે છે, પણ બીજાઓને આપી શકતાં નથી.

પ્રત્યેક દિવસે કેટલાયે લોકના ભૂખથી પ્રાણ જાય છે. દેશના બીજા ભાગો કરતાં રાજપુરની દશા વધારે શોચનીય છે; કારણકે ત્યાં વસતા લગભગ બધાય લોક ખેતીપર જીવનાર હોઇ ધનહીન છે.જે રાજપુરના રહેવાસીઓ શારીરિક આરોગ્યના વિમલ આનંદથી સર્વદા પ્રફુલ્લ જણાતા, તેજ રાજપુરના લોકો તરફ જોતાં આજે કમકમાટી છુટે છે ! આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ છે, ચહેરા સુકાઇને નિસ્તેજ બન્યા છે, કપાળપર નસો તગતગી રહી છે, શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડી સિવાય બીજું કંઇજ રહ્યું નથી, મુખમાંથી ઉપરાછાપરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નિસરે જાય છે અને પ્રતિપળે મોત પોતાનું જડબું વિકાસીને તેમની પાસે ને પાસે આવતું જાય છે !

અરેરે ! સ્નેહમય માતા–પિતાની નજર આગળ શિશુ સંતા-

નો “ ખાવું છે, ખાવું છે ” કહેતાં દેહ ત્યાગ કરે છે! પતિની દૃષ્ટિ સમીપ પત્ની અનાહારથી કૃતાંત કાળનો કોળીઓ બને છે! ભાઇના ખોળામાં ભગિની ભૂખની પીડાથી તરફડતી મૂર્ચ્છિત થઇ પડે છે! અહો કેવો ક્રૂર દેખાવ!

અરે આમ તો જુઓ! ગામના મધ્યભાગમાં આવેલા આ એક મોટા મકાનમાં કેવો ભયંકર આર્તનાદ થઇ રહ્યો છે! ગામના ખેડુતવર્ગમાં આ ઘરના લોકો સૌ કરતાં વધારે સુખી ગણાતા હતા, એ મકાનનો માલિક ખેડુતોમાં સૌથી માતબર હતો. દુષ્કાળ પહેલાંની એની સારી સ્થિતિનાં અનેક ચિન્હો અત્યારે પણ મોજુદ છે. મોટાં મોટાં ઘરો, મોટા મોટા કોઠારો અને હળ ઇત્યાદિ ખેતીને ઉપયોગી અનેક ઓજારો અત્યારે પણ નજરે પડે છે; પણ એ બધું શા કામનું ? અત્યારે તો એ ઘર સર્વથા હાહાકારમય થઇ રહ્યું છે! જરાવસ્થાથી ખખળી ગયેલો ઘરનો માલિક ભૂખનો માર્યો મરણપથારીએ પડયો છે; પાસેજ તેની વૃદ્ધ પત્ની ક્ષુધાની જ્વાળાથી મૂર્ચ્છિત થઇને પડી છે! એક પૌત્ર અને એક દોહિત્ર તો અનાહારથી મરી પણ ગયો છે! ઘરમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં બાળકો, બાલિકાઓ, કન્યાઓ અને વહુવારૂઓ આર્તનાદે રુદન કરે છે! વૃદ્ધના બે ક્ષીણ શરીરવાળા પુત્રો મૃત્યુશય્યામાં પડેલાં માતા–પિતાના મુખસામે ભાળતા ગુપચૂપ અશ્રુપાત કરે છે! અહાહા! કેવો હૃદયભેદક દેખાવ! યોગ્ય પુત્રોની નજર આગળ વૃદ્ધ માતા–પિતા ભૂખના માર્યા પ્રાણત્યાગ કરે છે! આજ એ બન્ને પુત્રોનાં હૃદયનું રુધિર લઇને પણ જો કોઇ તેમના માતાપિતાને મૂઠી અનાજ આપતું હોય તો તેમ કરવાને પણ તેઓ ઘણી ખુશીની સાથે તૈયાર છે! ઓ! અન્નદાત્રી અન્નપૂર્ણા! ઓ

સર્વ સંપદ્દાયિની મહાદેવી! ભાગ્યહીન રાજાપુરવાસીઓની પ્રત્યે કેમ તમે કૃપાકટાક્ષ કરતાં નથી?

થોડીવારે ત્યાં એક ક્ષીણ શરીરવાળો યુવક એક ફાટલા તૂટલા કકડામાં થોડાક ચોખા લઈને આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંની વારમાં સઘળાં છોકરાંઓ તેની પાસે દોડી આવ્યાં અને બંને હાથવતી ભાતના બુક્કા ભરવા લાગ્યાં. એકબીજાના હાથમાંથી ઝુંટવીને ખાવા લાગ્યાં. આ ભાત લઇ આવનાર યુવક પૂર્વોક્ત વૃદ્ધ પુરુષનો જયેષ્ઠ પુત્ર હતો. પુત્રોએ મહા પ્રયાસે થોડોક ભાત છોકરાંઓના મોમાંથી કઢાવી વૃદ્ધ પિતામાતાને ખવરાવ્યો. એનાથી જો કે કોઇની પણ ભૂખ ચોથા ભાગ જેટલી પણ શાંત થઈ નહિ, તો પણ અનાજ તે અનાજ. થોડીવારે બધાંય જરા ટટાર થયાં. વૃદ્ધે પુત્રને પૂછ્યુંઃ–" બેટા! આ ભાત કયાંથી મળ્યો?"

પુત્રે કહ્યુંઃ–"પિતાજી! જગદીશ્વરે આપણી સામે ફરીને જોયું છે, તેથી લાગે છે કે આપણે હજી કંઇક દિવસ જીવીશું. આપણી એજ પેલી અન્નપૂર્ણારૂપ હેમવતી માતાએ આપણાં જીવનરક્ષણ માટે વિલક્ષણ વ્યવસ્થા કરી છે. એમના સ્વામીએ બ્રહ્મદેશમાંથી ચોખા મંગાવીને અત્રે મોકલાવી આપ્યા છે અને પોતાની જમીન વેચીને આ વેળા તેઓએ ખાસાં નાણાં અદા કર્યાં છે. અહા! આપણે માટે એ દયામયી માતા શું શું નથી કરતી?"

સાંભળતાં સાંભળતાં વૃદ્ધથી રડી દેવાયું. તે બોલ્યોઃ–"અહા! માતાનું નામ હેમવતી છે; હેમવતી તે ખરેખર હેમવતીજ છે! સાક્ષાત અન્નપૂર્ણાદેવી છે! આપણે માટે માએ સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે. માના અંગપર એક પણ અલંકાર બાકી રહ્યો નથી, માને પહેરવાને શરીરપર એક પણ નવું લૂગડું રહ્યું નથી! પોતે પેટ ભરીને આહાર પણ નથી કરતી! માનું શરીર ક્રમે ક્રમે

સુકાતું જાય છે ! છતાં સ્વહસ્તે રાંધીને દરરોજ સેંકડો લોકોને અન્નદાન કરે છે ! ”

પુત્રે કહ્યું:–“તે છતાં પોતાને પરિશ્રમ થયો છે,એવું કોઇ પણ ચિન્હ માના મુખપર જણાતું નથી ! આપણું કષ્ટ જોઇને માનાં નયનોમાંથી સર્વદા પાણી ઝરે છે.આપણને પેટપૂર ખાવાનું આપી શકતાં માને કેટલો બધો આનંદ થાય છે ! બાપા ! એ મનુષ્ય નથી પણ નિશ્ચય દેવતા છે ! ”

વૃદ્ધે કહ્યું:–“ એ જો દેવતા ન કહેવાય તોપછી બીજું કોણ દેવતા હોય ? જે સેંકડો લોકોની જીવનરક્ષા કરે છે, તે યથાર્થ દેવતાજ છે. ખરેખર ! માતા અન્નપૂર્ણા પોતેજ આપણું દુઃખ દેખી અવતાર લઇને આવ્યાં છે. માજીની કૃપાથી રાજાપુરનું રક્ષણ થશે. એની કૃપાવિના અત્યારલગીમાં તો અહીંઆં એક પણ પ્રાણી બચ્યું ન હોત. હવે બીજા પંદર દિવસ કોઈપણ રીતે ચાલ્યા જાય–આ અષાઢ માસ જેમ તેમ કરી નીકળી જાય, તો તોપછી બચવાની આશા રહે ખરી; પણ હું તો હવે જીવવાની ઇચ્છા નથી ધરતો. મારે માટે તો હવે મરણજ મંગળ છે. મારી આંખો આગળ મારાં કોમળ બાળબચ્ચાં અન્ન અન્ન કરતાં મરી ગયાં અને હું શેને માટે જીવું ? હું તો મરીશજ; પણ મરતાં પહેલાં એક વાર મારી અન્નપૂર્ણા માતાનાં દર્શન કરી આવીશ. જીંદગીને છેડે માજીને હું એકવાર નખશિખ નિરખી આવીશ. ”

એમ કહીને લાકડીના ટેકાવડે વૃદ્ધ ઉઠીને ઉભો થયો. બધાંયે એને રોકવા માંડયો, પણ વૃદ્ધે કોઇનું કહેવું કાનપર લીધું નહિ. અન્નના સ્પર્શમાત્રથી ટટાર થયેલો વૃદ્ધ લાકડીને ટેકે ધીરે ધીરે બ્રાહ્મણવાડા તરફ ચાલી નીકળ્યો.

૨-માતા કરૂણામયી

બ્રાહ્મણવાડામાં જે કંઇ થોડાં ઘર બ્રાહ્મણોનાં છે તેમાંના એક નાનાસરખા ઈંટેરી ઘરનાં બારણા આગળ કેટલાક ભીખારીઓ ઉભા છે. સમય સાંજનો છે. " મા! લક્ષ્મી મા ! કંઇ આપો મા ! " કહી ભીખારીઓ આર્તસ્વરે પોકારે છે. ચાકર તેમને થોડાક ચોખા વહેંચી આપી કહે છેઃ–"આજ હવે જાઓ, હવે કંઇજ ખાવાનું છે નહિ. મા ઠાકુરાણી સ્નાન કરવા ગયાં છે. હજી હમણાંજ તેઓ ગયાં છે. હજીસુધી જળનો છાંટોસરખો એમણે મોઢામાં મૂક્યો નથી."

ચાકરની વાત સાંભળીને ભીખારીઓ હતાશ થઇ પાછા ફર્યા. તેઓ જાણતા હતા કે મા ઠાકુરાણી સ્નાન કરવા ગયા પછી બાકી કંઈજ હોતું નથી. બધાજ ભીખારીઓ જતા રહ્યા, કિન્તુ એક કંગાલ વૃદ્ધ પુરુષ કેમે કર્યો દ્વારમાંથી ખસ્યો નહિ. નોકરે તેને ફરી ફરીને ચાલી જવાનું કહ્યું, પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહિ. અત્યંત દીનભાવે તે માત્ર એટલુંજ બોલવા લાગ્યોઃ–" મા ! અન્નપૂર્ણા મા ! એકવાર તારાં ચરણની રજ મને આપ મા ! એકવાર દર્શન દે મા !"

ચાકર કંટાળી જઇને ગાળો દેવા લાગ્યો; તોયે વૃદ્ધ તો દીન ભાવથી એટલુંજ બોલ્યો કેઃ–" ભાઇ મને શામાટે કનડે છે ? મારે બીજું કંઇજ જોઇતું નથી, કરૂણામયી માતાનાં ચરણની પવિત્ર રજ માત્ર મારે જોઇએ છે. મરતાં પહેલાં એકવાર મા અન્નપૂર્ણાનાં દર્શનનો લાભ લેવા દે, ભા ! "

આંખોમાંથી વહેતી અશ્રુધારાએ વૃદ્ધની છાતી-ભીંજાઇ જવા

લાગી. આ માણસ તે પેલો આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલો ભૂખથી પીડાતો વૃદ્ધ પુરુષ છે. દારૂણ ભૂખના કારણે તે મરવા પડેલો છતાં સહસા થોડાક અન્નની પ્રાપ્તિ થતાં તેનું હૃદય સ્વાભાવિક ભક્તિયુક્ત કૃતજ્ઞતાથી ઉભરાઇ ગયું છે. પોતાની જીવનદાત્રીને એકવાર નયનભરી નિરખવી, તેનાં પવિત્ર ચરણની રજ માથે ચઢાવી પોતાની આંતરિક ભક્તિને પ્રકટ કરવી, એજ માત્ર તેના હૃદયની અભિલાષા છે. ભૂખની વેદના જેણે ભોગવી છે, તેજ જાણી શકે કે અન્નનું મૂલ્ય કેટલું છે! ભૂખમરામાં જેને અન્નદાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેજ જાણી શકે કે અન્નદાતાનો મહિમા કેટલો ગહન છે! ચાકરે કાયર થઇ મારવા છતાંયે તે વૃદ્ધ ત્યાંથી કેમે કર્યો ખસ્યો નહિ. મોઢેથી માત્ર એટલુંજ બોલવા લાગ્યો કેઃ–" હું એકવાર માને નિરખીશ. મા! એકવાર દેખા દે મા!"

થોડીવારમાં ભીનાં વસ્ત્ર પહેરેલી એક ચંપકવર્ણી સુંદર સ્ત્રી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. ઉમ્મર પચીસ વર્ષ કરતાં વધુ નહિ હોય; છતાં તેના જેવી કરૂણામયી દૃષ્ટિ, તેના જેવો સ્નેહ ગંભીર સ્થિરભાવ, એંસી વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીની અંદર પણ હોવો સંભવિત નથી. કરૂણાની સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ તે રમણી મધુર કંઠે બોલીઃ "શાંત થાઓ ભાઇ! તમને કંઇ ખાવાનું મળ્યું નથી શું?"

રમણી પાસે આવતાંજ તે વૃદ્ધ તેનાં ચરણોમાં આળોટી પડયો. મોઢેથી એક પણ શબ્દ તે ઉચ્ચારી શકયો નહિ. શોક, ભૂખ તથા મનના આવેશને લીધે તે બેભાન થઇને જમીનપર ગબડી પડયો. સ્નેહમયી જનની પેઠે હેમવતીએ તેને પકડી લીધો. તે જોઇ ચાકર બોલ્યોઃ–" મા! આપ શામાટે અડક્યાં? હું એને પકડું છું ને? હજી હમણાંજ છેક સાંજરે આપ સ્નાન કરીને આવ્યાં છો

અને ફરી પાછાં આને અડકયાં ?"

રમણીએ જવાબ આપ્યોઃ–"રામધન ! મનુષ્ય ક્યારેય પણ દુઃખી મનુષ્યથી અભડાઇ શકે ખરો કે? આવી અવસ્થામાં પણ જો છોટાં મોટાંનો ભેદ રાખીએ તોપછી મનુષ્યતરીકેનું આપણું મનુષ્યત્વ કયાં રહ્યું ? તું વહેલો વહેલો જઇને થોડુંક ઠંડુ પાણી લઇ આવ. ભૂખ ને તરસથી બિચારાના પ્રાણ કંઠે આવ્યા છે. રામધન ! આ પુરુષ મોટો આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતો; આજ ખરાબ સમયને લઇનેજ એની આવી દુર્દશા થઇ છે."

પાણી આવતાં હેમવતીએ જરા જરા તે વૃદ્ધના મુખ પર છાંટવા માંડયું. પ્રિય વાંચકગણ ! આ મહાદેવીનો તમને પરિચય કરાવી હું ક્ષુદ્રલેખક આજે ધન્ય થાઉં છું. એકવાર એને નિહાળી લ્યો–માની મોહનમૂર્તિ એકવાર પ્રેમપૂર્વક અવલોકી લ્યો. જેણે જેણે આ ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્રવાળી, આભૂષણરહિત તથા કિંચિત્ સુકાયેલા શરીરવાળી સ્ત્રીમૂર્તિને નજરે જોઇ છે, તે પ્રત્યેકના જોવામાં આવ્યું છે કે તેનો સર્વાંગમાં કેવી સુકોમળ સ્નેહજયોતિ ઝળહળી રહી છે ! માનાં નયનમાંથી પવિત્ર ગંગાજીના પ્રવાહ જેવી સ્નેહધારા ભોંયપર પડેલા વૃદ્ધના શરીરપર કેવી વર્ષી રહી છે ! કેવા વાત્સલ્યભાવથી મા પોતાના પાલવવડે તે વૃદ્ધને પવન નાખે છે ! રત્નાલંકારથી સજ્જ થયેલી રાજમહાલયમાં વસ્તી સુકુમાર શરીરવાળી રૂપસુંદરી કરતાં આ દીનહીન જનનીનો મહિમા કેવો અગાધ છે ! એનો વિશેષ પરિચય હવે પછી ક્રમેક્રમે થતો જશે.

કેટલીકવારે વૃદ્ધને ચેતન આવ્યું; એટલે હેમવતીના મુખ સામું નિહાળીને ભક્તિયુક્ત ગદ્ગદ્ કંઠે તે બોલ્યોઃ–"મા ! તારી

ચરણરજ આપ મા ! એથી મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે મા !"

હેમવતીએ કંઇપણ બોલ્યા વગર વૃદ્ધને કોમળ હાથે પકડી રાખ્યો. પછી તેને રામધનને સોંપી તે ઘરમાં ગઈ અને થોડીજ વારમાં એક થાળીમાં કંઇક ખાવાનું લઇ આવી તે વૃદ્ધના મોં આગળ મૂક્યું. ખાવાનું જોઈ વૃદ્ધ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યોઃ- " મા ! હું આજ અન્નને માટે આવ્યો નથી. હું મરવા પડયો હતો તે તારો પ્રસાદ ખાઇનેજ ઉઠયો છું; પણ હવે વધુ જીવવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું મરવાનેજ આવ્યો છું. તારાં ચરણકમળનાં દર્શન કરીને, તારી પદરજ માથે ચઢાવીને મરતાં મને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય એટલામાટેજ હું તારી પાસે આવ્યો છું. મને બહુ મોટી ઉમેદ હતી કે અંતકાળે કાશીમાં જઇને મરીશ; પરંતુ મા ! તું સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાનો અવતાર છે. તારાં ચરણની રજમાં કાશી કરતાં પણ વધારે પવિત્રતા છે. "

વૃદ્ધનાં કાતર વાકયો સાંભળી હેમવતીની આંખોમાંથી ડબડબ આંસુ ગરવા લાગ્યાં. છેડાથી આંખો લૂછતી હેમવતી માતાના જેવા વ્હાલથી બોલીઃ-" ભાઇ ! હવે રોશો મા. પ્રભુદયાથી હવે તમે બચી શકશો. મા ભવાની તમારાં દુઃખ દૂર કરશે. સો મણ ભાત મેં મંગાવેલો તે આવે છે.વળી સાંભળ્યા પ્રમાણે સરકારે પણ ભાત વહેંચવા માંડયો છે. હવે ચિંતા શી છે? અત્યારે આ કંઇક ખાઇને શાંત થાઓ. "

વૃદ્ધે જવાબ આપ્યોઃ-"મા! મને અત્યારે એટલી બધી ભૂખ નથી. હમણાંજ મેં તારે ત્યાંથી મળેલો પ્રસાદ ખાધો છે. તેં દિવસભરમાં કંઇજ ખાધું નથી. મા ! મારા મરવાથી કંઇજ નુકશાન થવાનું નથી. મા ! તારા અભાવે હજારો અનાથ પ્રાણીઓના

પ્રાણ જશે. તું ઉપવાસી કેમ રહી શકે મા ?"

"મારે ભૂખ્યા રહેવું નહિ પડે. અત્યારે હું ફરીને ભાત રાંધીને ખાઇશ, તમે ખાઓ" એમ કહી ફરી ફરીને હેમવતીએ વૃદ્ધને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધે ખાવા માંડયું. પુત્રના ભોજનસમયે માતા જેમ સ્નેહભીની આંખે પાસે ઉભી રહે, તેમ હેમવતી પાસે ઉભી રહી: જ્યાંસુધી વૃદ્ધ ખાઇ રહ્યા નહિ, ત્યાંસુધી ઘરમાં જઈને ભીનુ વસ્ત્ર પણ એણે બદલ્યું નહિ.

૩-ભૂખ્યાંઓની તૃપ્તિમાં કરૂણામયીની ક્ષુધાશાન્તિ

હેમવતીના સ્વામીનું નામ રામપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. એમને એક પુત્ર અને એક કન્યા હતાં; પુત્ર મોટો હતો. રાજાપુર ગામના રહેવાસીઓમાં રામબાબુ સૌ કરતાં વધારે સુખી હતા. તે એક મોટા જમીનદારના કારભારી હતા. મહિને દહાડે એમને સો રૂપિયા પગાર મળતો હતો; તે સિવાય ઘેર થોડું ગણું ભોંયભાડું પણ હતું. રામબાબુ ઘણું ખરૂં ઘેર રહેતા નહિ, વરસનો ઘણો ભાગ એમને નોકરીનાજ સ્થળમાં ગાળવો પડતો.તેમણે ધાર્યું હોત તો ઘણું દ્રવ્ય એકઠું કરીને તેઓ મોટા માણસ થઇ શકત; પણ ના તેઓ દયાવતી હેમવતીના યોગ્ય સ્વામી હતા. ધનનો સદુપયોગ કેમ કરવો તે એ યથાર્થ જાણતા હતા. ધન સંઘરીને ધનવાન ગણાવાનો એમને અભખરો નહોતો. વ્રત, નિયમ, દાન, ધ્યાન વગેરેમાં એમની આવક સઘળીજ ખરચાઇ જતી.

દેશભરમાં પડેલા દારૂણ દુષ્કાળથી નિર્ધન રાજાપુર ગામ બિલકુલ લાચાર બની ગયું છે. હેમવતીએ સ્વામીને પત્ર લખી જણાવ્યું કેઃ—"ખેડુતો અનાહારથી માર્યા જાય છે. એમને બચાવવાને શું કરવું ?" ઉત્તરમાં રામબાબુએ લખી મોકલ્યું કેઃ—"ખેડુતોના જીવનરક્ષણ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપીને પણ દુઃખીઓનાં દુઃખ નિવારવા હું મારૂં બનતું સઘળુંજ કરીશ." રામબાબુએ મોટી રકમના ચોખા ખરીદીને મોકલી આપ્યા. અન્નપૂર્ણાસ્વરૂપ હેમવતીએ મુક્ત હસ્તે ક્ષુધાતુરોને દાન આપવા માંડયું. હેમવતીના બાપને હેમવતી સિવાય બીજું સંતાન નહિ હોવાથી તે મૃત્યુકાળે પોતાની પાસેના ચાર હજાર રૂપિયા પોતાની એકની એક પુત્રી હેમવતીને આપી ગયો હતો. હેમવતીએ તે પૈસા સ્વામીને આપવા માગેલા; પણ રામબાબુ સારીપેઠે સમજતો હતો કે ધનનો સદુપયોગ કરવાની બાબતમાં તેના કરતાં હેમવતી વધારે કુશળ હતી. આથી રામબાબુએ ન સ્વીકાર્યાથી તે પૈસા હેમવતીની પાસેજ રહ્યા હતા. દુર્ભિક્ષથી પીડાતા લોકોનાં જીવન બચાવવા પાછળ એ સઘળાજ પૈસા આ વખતે હેમવતીએ ખર્ચી નાખ્યા હતા. રૂપિયાના પૂરા પાંચ શેર ચોખા પણ મળે નહિ, ત્યાં ચાર હજાર રૂપિયા ત્રણસેં માણસોને કેટલા દિવસ ચાલે ? રામબાબુનો પત્ર આવ્યો કેઃ—"હવે હું લાચાર છું, મારી પાસે કોડી સરખી રહી નથી, રાજાપુરવાસીઓની જીવનરક્ષા હવે થઈ શકશે નહિ." આ સમાચારથી હેમવતીને અત્યંત દુઃખ થયુ. માનસિક વ્યથાથી બે ત્રણ દિવસ તો એણે કેવળ રોઇ રોઇનેજ કાઢયા. ચારેગમ અન્નને માટે હાહાકાર વર્તી રહ્યો ? અનાહારથી દરરોજ કેટલા લોક માર્યા જાય છે ! કરૂણામયીના હૃદયમાં એથી અસહ્ય વેદના થવા લાગી. સ્વામીને તેણે પત્ર લખી મોકલ્યો કેઃ—"ત્રણસેં

ઈતર જાતિના લોકો વચ્ચે જગદીશ્વરે આપણને સારી સ્થિતિ અને સુબુદ્ધિ આપીને મોકલ્યાં છે. સારી સ્થિતિવાળાએ પતિતનો ઉદ્ધાર કરવો એવો જગદીશ્વરનો આદેશ છે; તોપછી આપણે આપણા આશરે આવતા લોકોનું રક્ષણ ન કરી શકીએ તો આપણી ઉચ્ચતા અને પ્રભુપ્રત્યે કૃતજ્ઞતા ક્યાં રહી ? દરરોજ સેંકડો ક્ષુધાતુરોના આર્તનાદથી આંગણું ગાજી રહે છે. આવી અવસ્થામાં તો જીવવા કરતાં મરવું બહેતર છે. ”

પત્નીનો પત્ર વાંચતાંજ રામબાબુના પ્રાણ ડહોવાઇ ગયા. તેણે કરજ કરીને બ્રહ્મદેશમાંથી ચોખા મંગાવી મોકલાવી આપ્યા. આજ તે ચોખા આવી પહોંચ્યા છે. પંદર દિવસના કડાકા પછી ક્ષુધાથી પીડાતાં રાજાપુરવાસીઓને આજ અન્નદેવતાનાં દર્શન થયાં છે. પંદર દિવસ પછી આજેજ તેમને અન્ન પ્રાપ્ત થયું છે.

આખો દહાડો ક્ષુધાતુરોને અન્નદાન આપી સાધ્વી હેમવતીએ સંધ્યાકાળે સ્નાન કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘરમાં જઇ તેણે હજી કંઈજ ખાધું નથી, તોપણ તેના મુખમંડળઉપર ઉપવાસનું લેશ પણ ચિહ્ન જણાતું નથી. તેણીએ આજ અનેકક્ષુધાતુરોની ક્ષુધાનું નિવારણ કર્યું છે; આજે કોઇપણ યાચક તેની પાસેથી નિરાશ થઇને ગયો નથી. તેના સ્વામીએ ચોખા મોકલ્યા છે, તેનાવડે બીજા પંદર દહાડાસુધી સો ભૂખ્યાંઓના પ્રાણ રક્ષી શકાશે, એના આનંદમાં તે પોતે પોતાની ભૂખ તરસને ભૂલી ગઈ છે. જે પારકાંની ક્ષુધા ટાળી શકે છે તેની ક્ષુધા વગરખાધે પણ શાંત થઇ જાય છે.

આખો દહાડો એમને એમ કાઢયા પછી છેક સાંજરે પોતાને માટે હેમવતીએ બે મૂઠી ભાત રાંધ્યો. બાળક પુત્ર-કન્યા બંને પાસે આવીને બેઠાં. પરમ આદરસહિત હેમવતીએ તેમનાં મુખ ચૂમ્યાં.

આખા દિવસમાં એકવાર પણ માતાનો આદર તેઓ પામી શક્યાં નહોતાં.તેમની માતા આજ જગતજનની બનીને હજારો સંતાનના પ્રતિપાલનમાં ગુંથાઈ હતી માતાના પ્રેમભર્યા ચુંબનથી પરમ આનંદિત થઇને ભાઇબહેન માતાની પડખે બેસી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યાં.

એવે સમયે એક વૃદ્ધ સ્રી ઘરમાં દાખલ થઇ. તે સ્રી રામબાબુની ફોઇ હતી. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણી વિધવા બની હતી અને ત્યારથી અત્યારસુધી તે રામબાબુના કુટુંબમાંજ રહેતી આવી હતી. ડોસીએ આવીને કહ્યું:-"વહુ માડી,હજીએ શું તેં બે કોળીઆ અન્ન પેટમાં નાખ્યું નથી ? મુખ કેવું લેવાઇ ગયું છે! ધર્મને માટે સઘળુંજ આપી દીધું છે, હવે પ્રાણ પણ અર્પવા વિચાર છે કે શું!"

હેમવતીએ અતિ વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો:-"ફોઈ મા! એક દિવસના ઉપવાસથી તે કંઇ મરી જવાતું હશે ? વ્રત-નિયમમાં લોકો બબ્બે દહાડા પણ ભૂખ્યાં રહે છે. સાત આઠ દહાડાથી જેઓ ભૂખ્યાં છે, તેમને કેટલું બધું કષ્ટ થતું હશે, મા ! પ્રભુ હજી ક્યારે કૃપા કરશે ?"

ડોસીએ ઝટપટ ચૂલો સળગાવી ભાત તૈયાર કરી દીધો. ભાતની સંગાથે ખાવાનું બીજું કંઇપણ ન જોઇ ડોસી બોલી:-"આખા દિવસના કડાકા પછી આ એકલો ભાત તે શી રીતે ખવાય ? આમ ને આમ કરશો તો પ્રાણ કેમ ટકશે ?"

હેમવતીએ જવાબ આપ્યો:-"એમજ હોય મા ! આવા વખતમાં તો બે કોળીયા ભાત મળે તેય બહુ છે. કેટલા બધા લોકો ભૂખના માર્યા ઘાસ ખાઇને પ્રાણ ટકાવે છે ? કેટલા બધા લોકો ભૂખની જવાળાથી તરફડતા પ્રાણ ત્યાગ કરે છે ? આહા ! સાધુ ઘોષની સોનાની પુતળી જેવી છોકરી ખાધા વગર મરી ગઇ ! રાખાલદાસનો

સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરનો ભણેલો ગણેલો દીકરો અનાહારથી માર્યો ગયો. અરેરે! કેવો ગજબ!"

હેમવતીએ ભોજન કરવા માંડયું. ભાતની સાથે માત્ર મીઠુંજ હતું. પુત્ર-કન્યા પણ સાથે બેઠાં હતાં. તેમણે બેએક કોળીયા ખાઇને એક કોળીયો પાસે બેઠેલી બિલાડીને નાખ્યો. તે જોઈને ડોશીમા શારદા ઠાકુરાણી બબડયાં. "હં! જોયાં કે આ પુત્ર-કન્યાનાં લક્ષણ! પોતાને પેટપૂર ખાવાને મળતું નથી, ત્યાં વળી બિલાડાંને આપે છે! કેટલાં બધાં મનુષ્યો ભૂખે પેટે તરફડે છે, તેનું કંઇ એમને ભાન છે?"

હેમવતી બોલીઃ–"ફોઇ મા! એમને એમ કરતાં રોકો નહિ. બિલાડાંને પણ આજકાલ પેટપૂર આહાર મળતો નથી. જુઓને કેવું ઝટપટ તે ખાઇ જાય છે! બાળકબાળિકા કોઇને કશું આપતા જણાય તો તેમને વારવાં નહિ. એવી રીતે વારવાથી એમને નાનપણથી એવી આદત પડી જાય છે કે પછી તેઓના હાથે કોઇને કાંઇ પણ આપી શકાતું નથી. હા, કોઈ ચીજનો નિરર્થક વ્યય કરતાં જણાય તો અવશ્ય તેમને યોગ્ય સમજણ આપવી જોઇએ."

શારદા ઠાકુરાણી તો આ સાંભળીને ભોંઠાંજ પડી ગયાં અને બોલ્યાંઃ–"સમજી માડી, સમજી. એ તો જેવી તું છે, તેવાંજ તારાં પુત્ર-કન્યા માડી! તું તો સતયુગની દેવી છે. મોટા રાજ્યની રાણી થાય તોપણ તારી દાનવૃત્તિ સંતોષાય તેમ નથી. પરમેશ્વર કરે ને મારો રામ રાજા થાય અને તું રાજરાણી બની ખૂબ દાન-ધર્મ કરે!"

૪—દુષ્કાળનો દુર્ગોત્સવ

આષાઢ માસના અંતે રાજાપુરનું અન્ન–કષ્ટ ઘણે દરજ્જે દૂર થયું. શિયાળુ ધાન્ય આશા મુજબ પાકયું. લોકો બે ટંક પેટપૂર ખાઇને જીવી શકે તેમ થયું. કિંતુ દુર્દશા હજી દૂર થઇ નહિ: બે વરસના લાગટ દુષ્કાળથી ખેડુતો બિલકુલ દરિદ્ર બની ગયા હતા. ઉદરનિર્વાહનું કંઇક સાધન થયું ખરૂં, પણ ખાવાપીવાને માટે જરૂરી વાસણો, પહેરવાને વસ્ત્રો અને સૂવાને બિછાનાં કયાં? કેટલાકને તો ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ નથી. રોગ, પીડા, શોક અને દુ:ખથી હજીપણ ગામ હાહાકારમય છે!

દયામયી હેમવતીના જીવને ટાઢક વળી છે. હવે એને ક્ષુધાતુરોના આર્તનાદ સાંભળવા પડતા નથી. હેમવતીના જીવને તેથી શાંતિ છે; છતાં એ દારુણ સમયમાં લોકોને બચાવવાના પોતાના જીવતોડ પ્રયત્ન છતાં જે બે ચાર ભાગ્યહીન મનુષ્યો અનાહારને કારણે મરી ગયાં છે, તે યાદ આવતાં દેવીને અનેકવાર માનસિક વેદના થઇ આવે છે.

દુર્ગાપૂજાના થોડાક દિવસો અગાઉ રામબાબુ ઘેર આવ્યા. સ્વામીના દર્શનથી અત્યંત પ્રસન્ન થઇ હેમવતીએ ગયા દુષ્કાળની હાડમારીનું વર્ણન તેમના આગળ કરી બતાવ્યું. સ્વામીની સર્વ સંપત્તિ પોતે ખલાસ કરી નાખી છે, એ વિચારથી તેણીને બહુ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. તેના પોતાના અંગપર એકાદું ઘરેણું પણ નથી રહ્યું, કેવળ હાથમાં સૌભાગ્યસૂચક બે ચૂડીઓજ માત્ર રહી છે.

વિવિધ વાર્તાલાપને અંતે રામબાબુએ હસીને કહ્યું:–"અહો!

અત્યારે તું કેવી સુંદર લાગે છે! ખરેખર! જાણે સ્મશાનવાસી મહાદેવની ગૃહલક્ષ્મી ભીખારિણી અન્નપૂર્ણા!"

હેમવતીએ લજ્જીત થઇને નીચું જોયું. નીચું જોઇ તે બોલીઃ—

"મેં આપની સર્વ મિલ્કત ખર્ચી નાખી છે—મારે લીધે આપને ભીખારી થવું પડ્યું છે; પણ હજારો ક્ષુધાતુરોને આપના અન્નથી જીવનદાન મળ્યું છે, એ પુણ્યથી આપને સ્વર્ગનું ઇંદ્રાસન મળશે."

રામઃ—દાન તેં કર્યું છે; તો પુણ્ય પણ તારૂંજ હોય. તું સ્વર્ગની ઇંદ્રાણી થઇશ; હું તારી રાજસભામાં એકાદી નોકરી બજાવીશ.

હેમઃ—આપનું આ કથન ગેરવ્યાજબી છે. હું કોણ? આપની ચરણરજ દાસી માત્ર. સંસારના એક પણ તણખલા ઉપર પણ મારો અધિકાર નથી, મેં દાસીરૂપે આપની આજ્ઞાનુસાર આપનું નાણું વાપર્યું છે. રાજા મહારાજાઓ હોય છે તેઓ પોતાને હાથે કંઇ કોઇને દાન આપતા નથી, તેમનાં દાસદાસીઓજ આપે છે; તો એ પુણ્ય શું દાસદાસીનું કહેવાય?

રામઃ—વારૂ, ત્યારે એ પુણ્ય મારૂં, તને એમાં જરાએ ભાગ નહિ મળે. મને ઇંદ્રપદ મળશે, ત્યાં પછી તારો કંઇજ અધિકાર રહેશે નહિ.

હેમઃ—એમ તે કંઇ હોય? હું આપની દાસી છું. સ્વર્ગમાં પણ આપની ચરણસેવાનો મને અધિકાર છે.

રામબાબુ વિશેષ કાંઇ બોલ્યા નહિ. જાણે પત્ની પાસે પરાજિત થયા હોય એમ થોડીવાર મૂગા રહીને તેમણે કહ્યું:—"જો, પૂજાના દિવસ પાસે આવ્યા છે; પણ આ વખતે ઉત્સવ ઉજવવાનું આપણે માટે સંભવિત નથી."

હેમઃ–ત્યારેપછી લાચારીએ વાર્ષિક ઉત્સવ બંધ રાખવો પડશે. મા ભગવતી જ્યારે અનુકૂળતા આપશે ત્યારે થશે.

રામઃ–ત્રણેક હજારનું કરજ થયું છે. મારા હાથમાં અત્યારે પચાસ સાઠ રૂપિયા છે ખરા, પણ પહેરવાનાં કપડાં સરખાં નથી. ઓછામાં ઓછા દશ બાર રૂપિયા કપડાંમાં જોઇએ. કંઇ જણસભાવ પણ કરાવ્યા વગર ચાલશે ? તારા હાથમાં રૂપાની બે બંગડીઓ સરખી પણ નથી.

હેમઃ–આપની ઇચ્છા થાય તો પચાસ રૂપિયામાં પણ પૂજા થઇ શકે. આપ પોતાને વાસ્તે સાધારણ ખપપૂરતાં થોડાં કપડાં ખરીદો; કોઇ પણ રીતે વાર્ષિક ઉત્સવ કરી શકાય તો સારૂં. દારૂણ અન્નકષ્ટથી દેશના લોકો સાવ દુર્બળ થઇ ગયા છે; મા દશભુજાની પધરામણીથી કંઈક સ્ફુર્તિ કરાવી શકાશે. આ વર્ષની આખરે માનું મુખ જોવાનો લાભ તેમને નહિ મળે તો બિચારાં વધારે નિરૂત્સાહ થશે, માટે ગમે તેમ કરીને પણ પૂજા થાય તેમ કરો. આ સાલ વિશેષ ઠાઠમાઠ કે આનંદ ઉલ્લાસથી ઉત્સવ નહિ કરીએ. માને માત્ર–અક્ષત અને ફુલ–જળથીજ રીઝાવીશું.

હેમવતીની યુક્તિનો રામબાબુએ વિરોધ કર્યો નહિ; એટલે કે દુર્ગોત્સવ કરવાનું નક્કી ઠર્યું.

જોતજોતાંમાં નોરતાંના દિવસ આવી પહોંચ્યા. સુકાળ હોય કે દુકાળ હોય; પણ આનંદમયી મા દુર્ગામાનો ઉત્સવ આવતાં બંગદેશ ઉલ્લાસથી નાચી ઉઠે છે. માના મુખદર્શનથી બંગવાસીઓ હજારો દુઃખ ભૂલી જાય છે. માની પધરામણી જાહેર કરનારાં વાજીંત્રો સાંભળી રાજાપુરવાસી ખેડુતોનાં હૃદય પણ આનંદથી પુલકિત થયાં; પણ આ વાર તેમની પાસે આનંદ માણવાનું કંઇજ સા-

ધન નથી. સૂવાને નથી બિછાનું કે પહેરવાને નથી લૂગડાંલત્તાં. ભોજનને માટે થાળી વાટકો નથી કે પીવાને માટે લોટી પવાલું નથી. વહાલાં પુત્ર-કન્યાને માટે એકાદું સારૂં કપડું ખરીદી આપવા જેટલું પણ સામર્થ્ય બિચારામાં છે નહિ; તોપછી મા આનંદમયીના ઉત્સવમાં તેઓ કેવી રીતે આનંદ માણે? પ્રતિવર્ષ જે ઘેર તેમને માનાં સુખદર્શન કરવાનો લાભ મળે છે,તે ઘેર આજે નિરાનંદમાંજ સઘળાં રામબાબુને ત્યાં મા દુર્ગાદેવીને પ્રણામ કરવા આવ્યાં.

હેમવતી આ વખતે ઘરની બહાર નીકળ્યાં નહિ. મેલાં ગંદાં મુખવાળાં ખેડુતબાળો-કોઈ તદ્દન નાગાં તો કોઈ ચિંથરેહાલ સ્થિતિમાં મા દુર્ગાનાં દર્શને આવ્યાં છે.આ વખતે હેમવતી આ દુઃખી સંતાનોને એકાદું વસ્ત્ર પણ આપી શકતી નથી, કોઇના હાથમાં એકાદ જળપાત્ર પણ દઇ શકતી નથી, એ દુઃખથી દયામયી હેમવતી ઘર બહાર કોઇને પણ દેખા દેતી નથી;પરંતુ તેનાં દર્શન કર્યા વગર કોઈ પણ ઘેર પાછા જવાનું મન કરતું નથી. લોકો વસ્તુતઃ દેવી દશભુજાનાં દર્શને આવ્યાં નથી, પણ તેમની જીવનદાત્રી જનનીનાં પવિત્ર ચરણોમાંજ મસ્તક નમાવવા આવ્યાં છે. આમ હોવાથી હેમવતીને આખરે બહાર આવવાની ફરજ પડી. બહાર આવીને પોતે જાણે કંઇ અપરાધ કર્યો હોય તેમ બોલી.-"બાપુ! આ સાલનો આપણો ઉત્સવ દુ:ખનો છે.મા જગદંબાની પ્રાર્થના કરો કે તે સારો દહાડો આપે અને આપણે ફરીને બહુ રૂડા પ્રકારથી આનંદોત્સવ ઉજવીએ !"

સઘળાંએ હેમવતીના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને પછી મા ભગવતીની પાસે મંગળ કામના યાચી વિદાય થયાં.

૫—સારી માતાનાં સારાં સંતાન

પરિવર્તનશીલ સંસારમાં સુખ કે દુઃખ કંઈ સદાકાળ ટકતાં નથી. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ. પ્રકાશ પછી અંધકાર અને અંધકાર પછી પ્રકાશ,એ તો જગતનો સદાનો નિયમજ છે. જે કાળને વશ થઈ રાજાપુરને ભીષણ સ્મશાનવત્ થવું પડયું, તેજ કાળને પ્રતાપે ફરીને તે આનંદ કલ્લોલ કરતું પણ થયું. ભૂમિમાતા પ્રસન્ન થઈ, શિયાળુ પાક સારો-ઉતર્યો. રાજાપુરનાં ખેતરો ફરીથી લીલાંછમ બનીને પવનની મીઠી લહરીઓમાં આનંદથી ડોલવા લાગ્યાં. ખેડુતોનાં હૃદયો ઉલ્લાસથી ઉભરાવા લાગ્યાં. પત્નીઓ સ્વામી પાસે આનંદ અને પ્રેમથી રૂપાની વાળીઓ અને કડલાં માગવા લાગી. ગોપબાળકો ફરીને હવે પ્રફુલ્લચિત્તે બંસરીના નાદથી દિશાઓ ગજવવા લાગ્યા.

હેમવતીના આનંદનો પાર નથી.તેના દીઠામાં આવે છે કે ખેડુતો ભક્તિનાં ભજન ગાતા ગાતા પરમાનંદપૂર્વક ખેતરોમાં જાય છે. જમીનદારનું ઋણ અદ્યાપિ અપાઈ ગયું નથી; પણ દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ છે તેના આનંદથી સ્નેહમયી હેમવતીને હૈડે આજ શાંતિ છે. બાળક પુત્ર–કન્યાની સંગે તે પરમસુખમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. હેમવતી જેવી માતા કેવી રીતે સંતાનનું પ્રતિપાલન કરે છે, તેનો પણ કંઈક પરિચય અહીં આપીશું.

પારકાં સંતાનો પ્રતિ જે આટલો બધો સ્નેહ રાખી શકે છે, તેનો પોતાનાં પેટનાં સંતાનો પ્રત્યેનો સ્નેહ કેટલો બધો હશે તે તો તમે સહજ સમજી શકશો; પરંતુ બુદ્ધિમતી હેમવતી અનુ-

ચિત સ્નેહને વશ થઈ પુત્ર કન્યાની સ્વચ્છંદતા વા વિલાસિતાને જરાપણ સાંખતી નહિ.

રાજાપુરના ભાઠામાં મકરસંક્રાંતિને દહાડે વાસ્તુદેવનો મેળો ભરાતો હતો. રાજાપુરનો જમીનદાર આ મેળો ભરાવતો હતો. હેમવતીનો પુત્ર હરિદાસ નોકર રામધનની સાથે એકવાર આ મેળો જોવા ગયો હતો. ત્યાં તેના દીઠામાં આવ્યું કે તે ગામના જમીનદાર મહાશયનો એક નાનો પુત્ર સાટીનનો સુંદર ડગલો પહેરીને મેળો જોવા આવ્યો છે. બાળક હરિદાસને પણ એવો ડગલો પહેરવાનો ભાવ થઇ આવ્યો. ઘેર આવીને માની પાસે એવો ડગલો કરાવી આપવાની એણે માગણી કરી. તે પર હેમવતીએ કહ્યું:– “હરિદાસ! તારી કને હાલ જેટલા ડગલા છે તે બધાયે જો આજ મને આપી દે, તો કાલે તને એવી જાતનો એક ડગલો લઇ આપું.”

હરિદાસે માની શરત કબૂલ રાખી. શરીર પરથી ડગલો ઉતારીને માને સ્વાધીન કર્યો અને બીજાં લૂગડાં પણ આપી દીધાં. માએ લઇને હરિદાસનાં બધાં લૂગડાં પેટીમાં મૂકી દીધાં. રાત પડી; પોષમાસની કકડતી ઠંડી એટલે પછી, પૂછવુંજ શું? હરિદાસના શરીર પર ડગલો, પહેરણ કંઈજ નથી. શરૂઆતમાં તો તેણે કંઇ ગણકાર્યું નહિ, પણ પછી તો ટાઢ સહન ન થઇ શકવાથી માની આગળ થઈ કહ્યું:–“મા! બહુ ટાઢ વાય છે; આજનો દહાડો મને મારૂ બદન પહેરવાને આપ, કાલે તું મને નવો ડગલો લઇ આપીશ એટલે હું તે બધાં તને પાછાં આપી દઇશ.”

હેમ:—કેમ બાપુ! આવતી કાલે તો તને સાટીનનો ડગલો મળવાનો છે, આજ ટાઢ કેવી?

હરિ:—ના, મા! બહુ ટાઢ વાય છે.

હેમઃ—તને રોજ ગરમ કપડાં પહેરવાનાં મળે છે તોયે આજ ટાઢ વાય છે; તોપછી જેમની પાસે પહેરવાનું મુદ્દલે નથી તેમની શી દશા થતી હશે ? બોલ જોઉં, આ વખતે પેલાં નિમાઇ બાવાનાં છોકરાંની શી હાલત હશે ? તે દહાડે તેં દીઠું તો હતું કે તેમની પાસે માત્ર એક ફાટલો કકડોજ કમ્મરે વિંટાળેલો હતો !

હરિઃ—હા, બા ! એમને બહુ કષ્ટ થતું હશે. આવી ટાઢમાં ઉઘાડા શરીરે તે કેમ કરી રહેવાય ?

હેમઃ—ઠીક, ત્યારે કહે જોઉં, તારે સાટીનના ડગલાની વધારે જરૂર છે કે એ લોકને એક મોટી ચાદર અપાવવાની વધારે જરૂર છે?

હરિઃ—આવે વખતે તેમને એક મોટી ચાદર મળે તો તે કેટલાં સુખીઆં થાય !

હેમઃ—તું જો સાટીનનો ડગલો ન પહેરે તો તેથી શું તને ટાઢનું દુઃખ સહેવું પડશે ?

હરિઃ—ના, મા ! મને ટાઢથી સહેવું પડે તેમ નથી. મારાં જે ડગલાડોટી છે, તેનાથીએ મારી ટાઢ તો રોકાય છે.

હેમઃ—તો પછી તને સાટીનનો ડગલો પહેરાવવા કરતાં એ લોકને બે એક મોટી ચાદર લઇ આપવી એજ વધારે સારૂં અને કલ્યાણકારી નથી ?

હરિઃ—ખરૂં કહે છે બા, એ લોકને બે ચાદર લઇ આપવાથી એમને બહુ સુખ થશે. મારે સાટીનનો ડગલો નથી જોઈતો; એમને તું બે ચાદર લઇ આપ, બા !

આનંદથી હેમવતીએ પુત્રનું મુખ ચુમ્યું અને પેટી ખોલી તેનો ડગલો કાઢી આપ્યો. સાથે સાથે બે રૂપિયા પણ તેના હાથમાં મૂકયા અને કહ્યુંઃ–“ આ બે રૂપિયા લઇને કાલે રામધન સાથે મે-

ળામાં જજે અને ત્યાંથી બે ચાદર ખરીદીને નિમાઇ ખાવાનાં છોક રાંને આપી આવજે."

સર્વ કોઇએ આવી રીતે પુત્ર કન્યાને હાથે દાન કરાવવું એ બહુજ સારૂં છે; કેમકે એથી કરીને તેઓ પણ દાન કરતાં શીખે છે અને મોટાં થયા પછી એ સ્વભાવ તેમને બહુજ લાભકારક થાય છે.

એક દહાડો હેમવતીએ કન્યા વિરજાને પૌંઆ લેવાને એક પૈસો આપ્યો. પાંચ વરસની નાની વિરજાથી તે પૈસો ક્યાંક ખોવાઇ ગયો; તેથી તેણે માની પાસે આવીને બીજો પૈસો માગ્યો.માએ તેને તે દિવસે કંઇજ આપ્યું નહિ અને કહ્યું કેઃ–" જ્યાંસુધી એ પૈસો નહિ ખોળી લાવે ત્યાંસુધી કંઇજ મળનાર નથી."

વિરજા રડતી રડતી મા શારદા ઠાકુરાણી પાસે ગઇ; એટલે શારદા ઠાકુરાણીએ હેમવતીને ઠપકો આપતાં કહ્યું:–" વહુ ! છોકરાં છે તે પૈસો ખોઇ પણ નાખે, છોકરીને બીજો એક પૈસો આપ. તારી વસ્તુઓ પણ કેટલી વાર ખોવાઈ જાય છે ? "

હેમઃ---મા ! એ તો છોકરાંઓની બેકાળજીને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે. એક પૈસો તો જાણે તુચ્છ વસ્તુ છે; પણ એ રીતે પાઇ પૈસો ગુમાવતાં ગુમાવતાં એમને એવી ટેવ પડી જાય અને પૈસાની કિમ્મત એમને રહે નહિ.

બીજો પૈસો તો હેમવતીએ નજ આપ્યો. જે પૈસો ખોઇ નાખ્યો હતો તેજ ખોળી લાવીને વિરજાને પાછો આપ્યો.

પુત્ર કન્યા કયારેય પણ વાર્તા સાંભળવાની ઇચ્છા કરતાં ત્યારે તે રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, લક્ષ્મણની બંધુભક્તિ, સીતાદમયંતીની પતિભક્તિ, હરિશ્ચંદ્રરાજાની સત્યનિષ્ઠા ઇત્યાદિ વિષેની પુરાણો-

માંની સુંદર સુંદર વાતો કહીને તેમને રીઝવતી. પોતાના આનંદ કે વિનોદની ખાતર પણ પુત્ર કન્યા આગળ મિથ્યા ભાષણ કરતી નહિ; કારણ રખેને તેથી છોકરાંને જુઠું બોલવાની ટેવ પડે!

શારદાઠાકુરાણીને ફુલ ચુંટી આપવાનું કામ હેમવતીએ પુત્ર કન્યાના માથાપર નાખ્યું હતું અને કહ્યું હતું કેઃ—“સૂર્યોદય પછી ચુંટાયેલાં ફુલો પૂજામાં કામ નહિ આવે.” બાળકો સવારમાં વહેલાં ઉઠતાં શીખે એજ એનો એમ કરવામાં ઉદ્દેશ હતો. નાનપણથીજ પુત્ર—કન્યા ઇશ્વરની ભક્તિ કરતાં શીખે એ હેતુથી એણે રાત્રે સૂતી વખતે અને સવારે ઉઠતી વખતે ગાવાના બે ઈશ્વર—મહિમાના શ્લોક બાળકોને શીખવાડયા હતા. હરિદાસ અને વિરજા બંને જણ એકસુરથી સાથે સાથે ગાતાં ત્યારે બહુજ મધુર લાગતું.

સાધ્વીજનનીના શિક્ષણના પરિણામે બંને બાળકો કેવાં કેળવાયાં છે, તે જુઓ. એક દહાડો વિરજા કેટલાંએક આડોશી પાડોશીનાં છોકરાંઓ ભેગી રમત રમતી હતી; એમાં દોડતાં દોડતાં વિરજાની અડફટથી તેના જેવડી ઉમ્મરનું એક બાળક પડી ગયું. બાળકને પડી જવાથી વાગ્યું અને તેથી તે રડી ઉઠયું. વિરજાએ પણ તેની સાથે રડવાનું શરૂ કર્યું. તેમનું રડવું સાંભળી હેમવતી ઘરમાંથી બહાર દોડી આવી અને પડી ગયેલા બાળકને ખોળામાં ઉંચકી લઇ તેના મુખપર સ્નેહથી ચુંબન કર્યું. બાળક રડતું બંધ થઇ ગયું. પછી હેમવતીએ વિરજાને પૂછ્યું:—“ વિરજા! તું કેમ રડી ? ”

વિરજાએ ડુસકાં ભરતાં જવાબ આપ્યોઃ—“બા ! મેં બિપિનને પાડી નાખ્યો, એને બહુ વાગ્યું છે. બિપિન ! ભાઈ ! મેં તને જોયો નહોતો; મારા પર રીસ ના કરીશ. ”

હેમવતીએ હર્ષથી કન્યાને છાતીસરસી ચાંપી અને ચુંબન કરતી બોલીઃ–" વિરજા ! મોટી થાય ત્યારે પણ એવીજ સાચી અને કોમળ રહેજે."

૬–વિપત્તિમાં કસોટી

જગદીશ્વરની લીલા અટપટી છે. કર્મની ગતિ ગહન છે. લોકો કહે છે કેઃ–" ધર્મીને ત્યાં ધાડ ને અધર્મીને લાડ"; પણ ઉંડી સમજણને અભાવેજ એમ કહેવામાં આવે છે. જૂદી જૂદી જાતનાં ઝાડ જૂદે જૂદે કાળે ફળ આપે છે. એક ઝાડ વાવ્યા પછી એક વરસમાંજ ફળે છે, તો બીજી જાતનું ઝાડ દશ વરસે ફળ આપી શકે છે. કર્મફળનું પણ એમજ છે. કેટલાંક કર્મનું ફળ તરતજ મળી જાય છે, તો કેટલાંક કર્મનો પરિપાક થઇ તેનું ફળ વરસો પછી મળે છે અને કેટલાંક કર્મ એવાં હોય છે કે તે બીજા જન્મ સોંશંજ પાકીને ફળ આપે છે. માણસ ગમે તેટલો સમજુ અને સદ્ગુણી થાય, પણ પૂર્વે અણસમજુપણામાં કાંઇપણ બીજાને દુઃખ થાય તેવું અથવા અયોગ્ય કાર્ય થયું હોય તેનું ફળ તેને જ્યારે તે કર્મ પાકે ત્યારે ભોગવવુંજ પડે છે. ફેર એટલોજ કે સમજદાર માણસો પોતાની સમજણના બળને લીધે કર્મના તે ફળને પણ નાશવંત સમજે છે અને તે ભોગવ્યેજ છુટકો માનીને ધીરજથી ભોગવે છે તથા તેવા વખતમાં ગમે તેવી આપત્તિ આવે તોપણ પોતાના સદ્ગુણને અને ધર્મને ચૂકતા નથી. દુઃખનો તે સમય વહી જતાં આવાં મનુષ્યો પછી જગતમાં સુખી અને માન-

પાત્ર બને છે.

જગતમાં સુખ કે દુઃખ કોઇને સદાયે એકસરખું રહેતું નથી. હેમવતી પણ વધારે દહાડા સુખમાં રહી શકી નહિ. તેના આ અલ્પ સ્વલ્પ આનંદના સમયે પૂર્વ જન્મના કોઈ કર્મના કારણથી એક અણચિંતવી આપત્તિ આવી પડી.

વસંતકાળમાં એક દહાડો સાંજે પુત્રકન્યાની જોડે હેમવતી તેના પોતાના બનાવેલા નાનકડા બગીચામાં ફરતી હતી. હેમવતી પુત્રકન્યાની સંગે કોઇ ઝાડને પાણી સીંચે છે, કોઈ છોડના મૂળ પાસે ઉગેલા નકામા તૃણ-ઘાસ ઉખેડી લે છે, કોઇના મૂળમાં મટોડું પૂરે છે, કોઇ વૃક્ષપરથી પાકાં ફળ ઉતારી લે છે, કોઈનાં સુકાં ડાળડાંખળાં ભાગી નાખે છે, તો વળી કોઇવાર નિષ્ફળ જણાતા કોઈ છોડને સમૂળાં ઉખેડી નાખે છે. જગત બધું શાંતિમય છે. કિંતુ હેમવતીના અંતરમાં આજ એટલી શાંતિ નથી. દશ બાર દિવસપર રામબાબુનો એક પત્ર આવ્યો હતો; તેમાં લખ્યું હતું કે:-"મને તાવ આવે છે." ત્યારપછી અત્યારસુધીમાં કંઇજ સમાચાર આવ્યા નથી, તેથી પતિપરાયણ હેમવતીના અંતરમાં બહુજ ચિંતા થાય છે. ચિંતે છે કે કદાચ એમની માંદગી વધી હશે, નહિ તો આરોગ્યસમાચાર કેમ ના લખી મોકલે? હેમવતીનું શરીર બગીચાનું કામ કર્યે જાય છે, પણ તેનું મન તો પતિદેવની ચિંતામાંજ વ્યગ્ર બન્યું છે. મનની અસ્વસ્થ દશાને લઇને તેનાથી ભૂલમાં ને ભૂલમાં કોઇવાર ઘાસ કચરો ઉપાડવા જતાં રોપોજ ખેંચી કઢાય છે, તો કોઇવાર ફળ તોડવા જતાં ફુલ ચુંટાઈ જાય છે. પ્રત્યેક પળે કોઇ ભયંકર વિપત્તિની આશંકાથી તેનાં મનઃપ્રાણ જાણે દબાતાં જાય છે.

શૂન્યચિત્તે હેમવતી ચારે દિશામાં દૃષ્ટિ ફેંકે છે; એવામાં એની નજરે આઘે રસ્તાપર ચાર ભોઈઓ એક પાલખી લઇને તેના મકાન ભણી આવતા જણાયા. પાલખી જોઇને હેમવતી ચમકી ઉઠી. તે ચુપચૂપ અનિમિષ નેત્રે પાલખીતરફ તાકી રહી. ભોઇઓ છેક પાસે આવી પહોંચતાં તે જોઇ શકી કે પાલખીની પૂઠે તેના સ્વામીનો નોકર ઉતાવળો ચાલ્યો આવે છે. તે જોતાંજ હેમવતીનું હૃદય થડકી ઉઠયું! શું કરે અને શું કહે? કંઇ પણ ગમ ન પડવાથી હેમવતી વ્યાકુલ ચિત્તે જયાંની ત્યાં ખડી થઇ રહી.

જોતજોતામાં તો ભોઇઓ પાલખી લઇને ઘરની અંદર પેઠા. નોકરે હાક મારી "બા, આમ આવજો."

હેમવતી ઉતાવળી આવીને જુએ છે તો તેનો સ્વામી લેવાચેલે શરીરે લગભગ અચેત અવસ્થામાં પાલખીની અંદર પોઢેલો છે. હેમવતીથી હવે ઉભા રહી શકાયું નહિ; એકદમ ઢગલો થઇને તે નીચે બેસી ગઈ. તેનું સર્વ શરીર કંપવા લાગ્યું, સર્વાંગે એને શીત છુટયા. નોકરે દિલાસો આપતાં કહ્યું.—"મા! ચિંતા કરવા જેવું કંઇજ નથી, પથારી જલદી પાથરો."

રોતાં રોતાં હેમવતીએ પથારી તૈયાર કરી; એટલે નોકરે રામબાબુને ઉંચકી લઇ પથારીમાં સુવાડયા.

રામબાબુની માંદગી ભારે છે, એમ જોઇને હેમવતીએ વૈદ્યને તેડું મોકલ્યું.

પાસેના ગામના એક સાધારણ દેશી વૈદ્યને હાથે રામબાબુની દવા થવા લાગી.

પત્નીની જીવતોડ સારવારથી રામબાબુની જીંદગી તો બચી ગઇ, પણ શરીરનાં પ્રધાન અંગ જે બે નેત્રો તે બંને જતાં રહ્યાં.

સાધ્વી હેમવતીના દુઃખની સીમા રહી નહિ. સ્વામીની નેત્ર-ચિકિત્સા માટે એણે અનેકાનેક પ્રયત્ન કર્યા. લોંયભાકું, લૂગડાં-ઘરેણાં વગેરે વેચી સાટીને એક વરસપર્યંત કલકત્તાના કુશળ ડૉકટર પાસે સ્વામીનાં નેત્રોના ઉપચાર કરાવ્યા. કેટલાંએ દેવદેવીઓની બાધા આખડીઓ રાખી, પરંતુ કોઇપણ રીતે ફાયદો થયો નહિ.

હાય ! ધર્મનો પુરસ્કાર શું આવોજ ? દયામયી હેમવતીના અન્નદાનનું ફળ શું સ્વામીનું અંધત્વ ? અમને ડર લાગે છે કે પતિપ્રાણા હેમવતી પણ રડી રડીને આંધળી થઈ જશે કે શું? પરંતુ કર્મના કાયદા વિષે અમે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાંજ કેટલોક ખુલાસો આપેલો હોવાથી આશા છે કે સમજુ પાઠકો આવા ઉંધા વિચારે નહિજ ચઢે.

૭–વિપદ્માં ધૈર્ય

રામબાબુનો સુખી સંસાર દુઃખમાં ફેરવાઇ ગયો. જાતે અંધ, એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાય નહિ. તેનું પૂર્વસંચિત જે કંઇક ધન હતું તે છેલ્લા દુર્ભિક્ષમાં સઘળું ખરચાઇ જવા ઉપરાંત માથે કંઇક દેવું છે. તે પછી જે કંઇ થોડુંઘણું બચાવ્યું હતું તે પણ વૈદ ડૉકટરમાં વપરાઇ ગયું છે. જમીન જાગીર થોડી ઘણી હતી તે દેવા પેટે શાહુકારને ત્યાં સાનમાં મૂકાઇ ગઇ છે–અર્થાત્ કે રામબાબુની અવસ્થા અત્યારે બિલકુલ લાચાર બની ગઇ છે. જેણે અઢળક અન્નદાન કરી સેંકડો લોકોના જીવ બચાવ્યા છે, તેને આજ અન્નના વાખા પડે છે ! તથાપિ રાજાપુરવાસી ખેડુતો કંઇ નગુણા નહો-

તા. તેઓ પોતાની અન્નપૂર્ણા માતા હેમવતીને પોતાથી બનતી સઘળી સહાય કરવામાં ત્રુટિ રાખતા નથી; પ્રયોજન વખતે સઘળાં હેમવતીને દ્રવ્યાદિથી સહાય કરે છે, તેથી કરી રામબાબુના બાળકબાળકીને અન્નનું કષ્ટ પડતું નથી. હરકોઇ પ્રકારે બે ટંક આહારની વ્યવસ્થા થઇ રહે છે. જેણે એકવાર છુટે હાથે દાન કર્યું છે, તેજ આજ ભિખારી ! સમયનાં પરિવર્તન સમજવાં કઠિન છે. સમય ! તારી પણ બલિહારી છે !

પણ આ પ્રમાણે તે કેટલા દહાડા ચાલે ? પારકાં તે કેટલો વખત સહાય કર્યા કરે ? કુટુંબ પણ કંઇ નાનુંસુનું નહોતું. બે છોકરાં, વૃદ્ધ ફોઇબા, પોતે બે જણ અને એક નોકર એમ છ જણ રોજ ખાનારાં; એટલે પછી વખત જતાં કષ્ટ પડવા લાગ્યું. એક દિવસ હેમવતીએ સ્વામી સાથે મસલત કરીને નોકર રામધનને બોલાવીને કહ્યું:—" રામધન ! તું હવે અહીંઆં રહીને શા સારૂ કષ્ટ વેઠે છે ? પગાર વગેરે મળવાની તો આશા છે નહિ, બે ટંક પેટપૂર ખાવાનું મળવાના પણ સાંસા છે, તું હવે બીજે કંઇ ખોળી લે ભાઇ ! "

રામધન બહુ જૂનો નોકર હતો, હેમવતીપર તેનો માતા કરતાં અદકો ભાવ હતો, હરિદાસ અને વિરજાને સહોદર ભાંડુના કરતાં અધિક ચહાતો હતો. હેમવતીની વાત સાંભળીને તે બોલ્યો:—"બા ! મેં તમારૂં ઘણું લૂણ ખાધું છે, ચાકરની રીતે હું તમારે ત્યાં રહેતો નથી, પણ મારા પોતાને ઘેર માની આગળ રહેતો હોઉં તેમ એક પુત્ર મિશાલ રહું છું, તમારા આવા સમયમાં જો હું તમને ત્યજી જાઉં, તોપછી મારા ધર્મને લાંછન ન લાગે ? તમારૂં હાટબજારનું કામ અને હરિદાસ વિરજાને સંભાળવાનું કામ શેઠ બાબુ-

ની આવી અવસ્થામાં તો મારે જરૂરજ બજાવવું જોઇએ. બા મારે હવે કશાની જરૂર નથી, તમારી જે વલે તે મારી; પણ હું તો માં ક્યાંય પણ જનાર નથી. મને પગારની ગરજ નથી. ”

રામધનનો જવાબ સાંભળી હેમવતી ગળગળી થઇ ગઇ અને કંઇ પણ બોલી શકી નહિ

હેમવતી ભાગ્યવાનપિતાની પુત્રી અને ભાગ્યવાન પતિની પત્ની હતી.તંગી કે દુઃખ તેણે કદાપિ જાણ્યાં નહોતાં;તથાપિ તે કદી પણ વિલાસપ્રિય થઇ કે મહેનતથી કંટાળી આળસુ બની બેસતી નહિ. સ્થિતિ સારી હતી ત્યારે પણ ઘરનું સઘળું કામકાજ તે પોતાને હાથેજ કરતી. કામ કરવાના આવા મહાવરાને લઇને તેના શરીરમાં સામર્થ્ય પણ સારૂં હતું, એટલે અત્યારે ખરાબ હાલતમાં આવી પડતાં તે મહેનતથી કંટાળતી નથી. તે સારી પેઠે સમજે છે કે તેના અંધ સ્વામી, વૃદ્ધ ફોઇસાસુ કે બચ્ચાંઓ વગેરે સઘળાંના પોષણનો ભાર તેનાજ શિરપર છે. વિપદ્‌વેળા અધીર બની હાય અફસોસ કરવાં એ તેને પરવડે તેમ નથી. ઘરમાં એને કામ પણ પુષ્કળ અને વિવિધ છે. અંધ પતિની સેવા બરદાસ કરવાની હોય છે,તેમને સ્નાન ભોજન કરાવવાનું હોય છે, જરૂર પડે હાથ ઝાલીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે તેમને લઇ જવા લાવવા પડે છે, વૃદ્ધ શારદા ઠાકુરાણી પણ હવે સાવ અપંગ જેવાં થઇ ગયાં છે, તેમની પણ યથોચિત બરદાસ રાખવી પડે છે, બાળક સંતાનોના લાલન પાલનપ્રતિ પણ ધ્યાન આપવાનું હોય છે, તેમજ ઘરમાં જોઇતી કરતી ચીજની ચિંતા પણ એનેજ કરવાની હોય છે.

આજકાલ વળી એક બીજું કારણ એની અશાંતિનું ઉભું થયું

કે. શારદા ઠાકુરાણી પહેલાં તો બહુ હેતાળ માણસ હતાં. હેમવતી-ને તેઓ પેટની દીકરી પેઠે ચહાતાં હતાં;પણ અતિ બુઢ્ઢાપાને લઈને તેમજ તરેહવાર માનસિક વેદનાને લીધે તેમનો સ્વભાવ હવે અત્યંત ચીડીયો થઇ ગયો છે.તેમની સેવા બરદાસમાં જરાયે ભૂલ કે ઢીલ થતાં તો તેઓ કંઈનું કંઇ સંભળાવી નાખે છે.હેમવતી નીચે મસ્તકે એ સઘળું ચુપચૂપ સહન કરી લે છે. શારદા ઠાકુરાણીના આવી જાતના કઠોર વ્યવહારથી કાયર થઇ જઇને એક દહાડો રામબાબુએ કહ્યું:—" બાફોઇ! તમારૂ આવી રીતનુ વર્તન કેવળ ગેરવ્યાજબી છે. જુઓ તો છો કે ઘરમાં એ બિચારી એકલીનેજ માથે બધો ભાર છે, તેમાં વળી આવી જાતનું દુઃખ તે એ શી રીતે સહે? કંઇક જરા વિચાર કરીને બોલતાં જાઓ તો સારૂં. " પતિમુખથી આમ સાંભળી હેમવતીએ સ્વામીને કરગરતાં કહ્યું:—"ફોઇમાને એ પ્રમાણે કંઇ કહેશો નહિ. ઘડપણની અવસ્થાજ એવી છે;એમાં એમનો શો દોષ?"

સમસ્ત કામકાજથી પરવારતાં હેમવતીને જે થોડીઘણી ફુરસદ મળતી તેમાં તે ગુંથવા ભરવાનું કામ કરતી અને તેમાંથી કંઈક મેળવતી. બગીચામાં થતાં શાકભાજીમાંથી ખપપૂરતાં ઘરમાં રાખી બાકીનાં રામધનદ્વારા બજારમાં વેચાવી તેના પૈસાવડે તેલ, મીઠું વગેરેનો ખર્ચ કાઢતી. આ બધી કડાકૂટને અંતે પણ તેના મનમાં ગ્લાનિ કે વિષાદની છાયા સરખી જણાતી નહિ."**અવસ્થા જોઇને વ્યવસ્થા** "કરવાનો મહામંત્ર એણે બરાબર આચારમાં મૂક્યો હતો.

એક દિવસે હેમવતી ઘરના સઘળા કામકાજથી પરવારી રાત્રે મોજાં ગુંથતી બેઠી છે, રાત બે પહોર વહી ગઇ છે; એવામાં કોઇ કારણથી શારદા ઠાકુરાણીની આંખ ઉઘડી ગઇ. ઠાકુરાણીએ દીઠું કે

આટલી મોડી રાત્રે પણ હેમવતી સૂતી નથી ? તે જોઈ ઠાકુરાણી બોલ્યાં:–" વહુ ! બેટા ! હજી પણ તું સૂતી નથી, આમ કરીશ તો કેટલા દહાડા જીવાશે ?"

હેમઃ—તો શું કરૂં મા ? ઘરમાં તેલ, મીઠું થઇ રહ્યાં છે. આજ મોજાંની જોડ તૈયાર થાય તો કાલે પૈસા હાથમાં આવે.

શારદાઃ—આહ ! કપીંણ વિધાતા ! જેના અન્નથી સેંકડો લોકોની પ્રાણરક્ષા થઇ છે, તેનીજ પાસે આજ તેલ–મીઠાને વાસ્તે પૈસા ન મળે ! વહુ ! તે દહાડે પેલા કચેરીના કામદારે તમારૂં કષ્ટ જોઇને પૈસા મોકલાવી આપ્યા હતા-તે લીધા હોત તો કેવું સારૂં ? આવે વખતે તે વળી માન અભિમાન કેવાં ?

હેમઃ—મેં માન કે અભિમાનના કારણે એ મદદ સ્વીકારી નહિ એવું કંઇ નથી.કામદાર બાબુ આપણાં દુઃખની દાઝ જાણીને મદદ કરે છે એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ ન-બેઠો. એ લોકની એવી પ્રકૃતિ નથી હોતી. જુઓને ! ચરણદાસની દીકરી બિચારી માલિનીને એવી રીતે મહીંમહીંથી પૈસાટકા ને લૂગડાંલત્તાની મદદ મોકલી આપીને આખરે એ હતભાગીનીનું સર્વનાશ કરી નાખ્યું ! ગરીબ બિચારો ચરણદાસ પણ જાતથી માર્યો ગયો ! મા ! સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ કાચના જેવો છે. એક ટકોરો લાગતાંમાં તડ દઇને તૂટી જાય. ભૂખથી મરણ નીપજે તો બહેતર;પણ કુટીલ જનની સહાય તો નજ સ્વીકારવી. માણસ પાસે કંઇપણ ન રહે તો ભલે, પણ ધર્મરૂપી ધન તો તેણે પ્રાણ આપીને પણ બચાવવુંજ જોઇએ. દીનાનાથ પ્રભુ ઉપરજ મારો સર્વ ભરોસો છે.

શારદાઃ—કોણ જાણે મા ! ધર્મ બર્મમાં મને તો કંઇજ સમજણ નથી પડતી. કળિયુગમાં ધર્મ કર્મ જેવું કંઇજ રહ્યું નથી.

વિધાતા મુઇને વિચારજ ક્યાં છે ? જો એને ધર્મકર્મનો વિચાર હોત, તોપછી તારે આવડું બધું કષ્ટ ભોગવવાનું હોય ખરૂં ? પૂળો મૂકો ધર્મના નામ પર! આગ ઉઠો એ વિધાતાના કપાળમાં!

હેમઃ—એમાં વિધાતાનો દોષ નથી મા ! મારા અદષ્ટનોજ દોષ છે. પૂર્વજન્મમાં કોણ જાણે શુંયે મહાપાપ કર્યું હશે, તેનું ફળ અત્યારે ભોગવવું પડે છે. મા ! જગતમાં કોઇપણ સદાકાળ સુખી રહી શકતું નથી, તો હું તે શી વિસાતમાં ! સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી જેવી રાજપુત્રીઓ તથા દેવકન્યાઓ,કે જેમનાં નામ-સ્મરણથી પણ પાપ છૂટી જાય છે, તેવીઓને પણ કેટકેટલાં કષ્ટ ભોગવવાં પડયાં હતાં ! વિપત્તિથીજ મનુષ્યની ખરી પરીક્ષા થાય છે. જે મનુષ્ય વિપત્તિમાં પણ ધર્મનો ત્યાગ નથી કરતો, તેજ ખરો મનુષ્ય છે; અને તેજ ઇશ્વરની કૃપા સંપાદન કરી શકે છે તથા તેજ પ્રભુનો લાડીલો બને છે. જે સોનું અગ્નિમાં તપીને શુદ્ધ થયેલું હોય છે, તેજ ખરૂં સોનું છે. લોકો તેનોજ આદરસ-ત્કાર કરે છે.

વાતો કરતાં શારદા ઠાકુરાણી ઉંઘી ગયાં અને રાત ઘણી વીતેલી જોઇને હેમવતી પણ શયન કરી ગઈ.

આ પ્રમાણે દુઃખે-કષ્ટે દહાડા જવા લાગ્યા.હેમવતીના દુઃખ-ના દહાડા હજીયે પૂરા થયા નહિ.રામબાબુની અવસ્થા દિનપ્રતિ-દિન વધારે શોચનીય બનતી ચાલી. પંડે અંધ, ઘરની આવી દુર્દ-શા, પ્રાણપ્રિય પત્ની હેમવતીને આવડું અસીમ દુઃખ, પ્રાણાધિક પુત્ર-કન્યાને પણ કષ્ટ;એ બધી ચિંતામાં ને ચિંતામાં રામબાબુનું શરીર કેવળ હાડપિંજર બની ગયું.

પુત્ર હરિદાસની ઉંમર પણ ધીમે ધીમે મોટી થવા આવી.

હેમવતીએ પંડેજ પુત્ર-કન્યાને અભ્યાસ કરાવી થોડું થોડું લખતાંવાંચતાં શીખવ્યું; પણ વધારે શિક્ષણને માટે કાંઇપણ ગોઠવણ કરવાની જરૂર હતી.

૮—સંકટમાં પણ સાધુજનોની સાધુતા અટલ રહે છે.

રાજાપુરનું ગામડું નાનું હોવા છતાં તેનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઘણું મનોહર હોવાથી દૂર દૂરથી કેટલાક મોટા લોકો તેની શોભા નિરખવા અહીં આવતા હતા. તે મુજબ કલકત્તાનો એક શ્રીમંત યુવક વસંતઋતુમાં રાજાપુર તરફ ફરવા નીકળી આવ્યો. દૈવની દુર્ઘટનાથી રાજાપુરમાં આવતાંજ તે ભયંકર વિષૂચિકા રોગથી (કૉલેરાથી) પટકાઇ પડયો. સંગમાં એકમાત્ર નોકરજ હતો, તે આ રોગ ચેપી છે એમ જાણી તુરતજ પલાયન કરી ગયો. એક તો પરદેશ,તેમાં વળી કોઇ માણસ પાસે ન મળે, તેથી યુવકે બિચારાએ ગામમાં અનેકને ઘેર જઇ દીનભાવે આશ્રયમાટે યાચના કરી; પરંતુ એક તો કૉલેરાનો રોગ અને વળી અભણ ખેડુતોના વહેમ ! તેથી કોઇએ પણ એ લાચાર ગૃહસ્થને આશ્રય આપ્યો નહિ. રોગની દારુણ વેદનાથી યુવક ક્રમે ક્રમે અશક્ત થઇ પડયો. તેનામાં હાલવાચાલવાની શક્તિ રહી નહિ.જીંદગીથી નિરાશ બનીને નિરાધાર સ્થિતિમાં રસ્તાપર પડયો પડયો તે મૃત્યુની વાટ જોવા

લાગ્યો. રસ્તે થઈને જે કોઇ જતું તે તેની આગળ થઇને ન જતાં ફંટાઈને જતું. અસહ્ય તરસથી પીડાતો યુવક રસ્તે જનારાઓ કને જળમાટે કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. તેનું કષ્ટ જોઇ તથા દીન વાણી સાંભળીને અનેક જણના મનમાં દયાનો સંચાર થયો ખરો, પણ તેની નજદીક જઇને થોડુંક પાણી આપી આવવાની કોઇની છાતી ચાલી નહિ. **પોતાનાં ધન અને જીવનની મમતા હોય છે, ત્યાંસુધી બીજાઓને સાચી સહાય નથીજ કરી શકાતી.** જે રસ્તાપર મરણદશામાં પડ્યો પડયો એ ગૃહસ્થ યુવક અસહ્ય યંત્રણાથી તરફડતો હતો,તેજ રસ્તે થઇને કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા નીકળી. હેમવતી પણ તેમાં હતી. હેમવતી ચાલતી હતી, પણ તેનું મન તો ચિંતાથી વ્યાકુળજ હતું. હરિદાસને એક પંડયા પાસે ગામની શાળામાં મૂકેલો, પણ એક ઓળખીતા બ્રાહ્મણ પાસે કરગરીને તેને ઉપવીત કરાવ્યું ત્યારે પણ પંડયાજીને જમણ કે દક્ષિણા કશું મળી શક્યું નહિ; એટલે પંડયાએ હરિદાસને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકયો હતો. "હવે તેના વિદ્યાભ્યાસનું કેમ થશે ? છોકરો હમેશને માટે મૂર્ખ રહી જશે. જીંદગીભર એને દુઃખી થવું પડશે." એવા એવા વિચારોને લીધે હેમવતીનું ચિત્ત બીજી કશી વાતમાં લાગતું નહોતું. એવે વખતે સાથમાંની એક સ્ત્રી બોલી ઉઠીઃ—"મોટી બહેન ! એ રસ્તે જવાય તેમ નથી. જુઓ, ત્યાં તો પેલો કૉલેરાના રોગથી મરવા પડેલો છે. ચાલો, આપણે બીજે રસ્તે થઇને જઈએ."

આથી હેમવતીના વિચારમાં ખલેલ પડી. જુએ છે તો થોડે દૂર ભોંયપર એક યુવક તરફડતો પડયો છે અને તે અતિશય ક્ષીણ સ્વરે બબડે છે કેઃ—"ટીપું પાણી કોઈ પાઓ. મા ! મને બચાવો, મા !"

કરુણામયીનો કરુણાસિંધુ ઉલટી આવ્યો. વ્યાકુળચિત્તે તે

પાણીનો ઘડો ભરી લાવી અને રોગીના મુખમાં રેડવા દોડી. સાથમાંની સ્ત્રીઓ નાખુશી બતાવતી કહેવા લાગી કે:–"બાઈ! હાથે કરીનેતે મોત શીદ માગો છો? કૉલેરાના રોગીને તે વળી કોઇ અડકે ખરૂ?" હેમવતીએ જવાબ આપ્યો:–"મનુષ્ય જો આવી અવસ્થામાં પણ મનુષ્યનો પરિત્યાગ કરે, તોપછી તેનું મનુષ્યત્વ ક્યાં રહ્યું? અહા! બિચારાને કેટલું કષ્ટ થતું હશે?"

રોગી યુવકે તેની જીંદગીમાં આવાં મધુર સ્નેહમય વાક્યો કદીએ સાંભળ્યાં નહોતાં. હેમવતીનાં વચનોથી તેના અસહ્ય રોગની વેદના જાણે અડધી ઓછી થઇ ગઇ; મનના ઉભરાથી તે રડતો રડતો બોલ્યો:–"મા! તમે કોણ છો? મને બીજું થોડુંક પાણી પાઓ મા!"

હેમવતીએ ફરીને રોગીના મુખમાં પાણી રેડયું. અસહ્ય તરસની પીડા દૂર થઇ જતાં યુવકમાં કંઇક હુશિયારી આવી. હેમવતી તેના મુખપર પોતાના પાલવવડે પવન નાખતી નાખતી વાત્સલ્યપૂર્ણ મધુર કંઠે બોલી:–"ભાઇ! તમે બિલકુલ અશક્ત થઇ ગયા છો; હું બાઇ માણસ કેવી રીતે મારે ઘેર તેડી જાઉં?"

યુવકે ધાર્યા કરતાં વધારે સબળ કંઠે જવાબ આપ્યો:–"મા! પાણી પીવાથી મારામાં થોડુંક ચાલવા જેટલી શક્તિ આવી છે; પણ હું હવે ક્યાંય જવા માગતો નથી.હું જે રોગથી ઝલાયો છું, તેમાંથી બચું તેમ નથી. મારે મરવાનું તો છેજ, તોપછી શા સારૂ હું કોઇને ઘેર જઇને તેને પણ મારા સંસર્ગથી જોખમમાં નાખું? મા! આપ ગમે તે હો, છતાં એટલું તો જોઉં છું કે, આપ સાક્ષાત્ દેવી છો! પોતાના પ્રાણની પરવા ન કરતાં બીજાને સહાય કરે એવાં માણસ આ જગતમાં કોઇકજ હોય છે.હું આપને ઘેર નહિ આવું.મારે લીધે આપના ઘરનાં માણસોનું અને આપનું અમંગળ થવાનો સંભવ છે.

તમે પોતે પણ મા ! હવે વધારે વખત મારી પાસે ન બેસો. એક ઘડામાં મારે વાસ્તે થોડુંક પાણી રાખીને આપ ઘેર પધારો."

રોગીના મુખેથી આવાં નિરાશાપૂર્ણ વાક્યો સાંભળી હેમવતીની આંખોમાંથી ખળખળ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. અતિકરુણ સ્વરે તે બોલી:–"મારૂં અમંગળ થશે એવા તુચ્છ ભયથી એક નિરાધાર રોગીને તેની જીવંત દશામાંજ હું મૃત્યુના મુખમાં નાખી જાઉં ? પ્રભુ મને એવી કુમતિ કદી ન આપે ! મારા પેટના સંતાનનેજ જો આવો રોગ થાય, તો શું હું એનો ત્યાગ કરૂં ? તો પછી જેની સંભાળ લેનાર કોઇજ નથી,તેની જો હું સંભાળ–સારવાર ન કરૂં તો મારા સ્નેહ–મમતાદિ ગુણો શા કામના ? મહાશય ! પ્રભુની ઇચ્છા નહિ હોય તો મારૂં કંઇજ અમંગળ થનાર નથી અને જો તેની એવી મરજીજ હશે તોપછી મારી ગમે તેટલી નામરજી છતાં પણ તે થયાવગર રહેનાર નથી. મારાથી આપને આવી નિરાધાર હાલતમાં રસ્તાપર રહેવા દઈને જવાશે નહિ. આપ મારી ખાંધનો-ટેકો લઇને ધીરે ધીરે ચાલો.જો કે હું એક અપરિચિત સ્ત્રી માણસ છું, તથાપિ અત્યારે લજ્જા કે ભય ધરવાનો સમય નથી."

તથાપિ યુવકે જવાની વાત સ્વીકારી નહિ અને કહ્યું:–"આપ સ્ત્રી માણસ છો. આપ મને ઘેર લઇ જાઓ, પણ આપના ઘરનાં બીજાં માણસો મને આવા રોગમાં સપડાયેલો જાણતાંજ દુઃખી થશે અને આપને પણ તેથી મારે લીધે દુઃખી થવું પડશે."

હેમઃ—તેને માટે આપ બેફિકર રહો. હું જેની દાસી છું તે સજ્જન, પારકાંના જીવનરક્ષણ કાજે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપતાં પણ પાછી પાની કરે તેવા નથી.

એમ કહીને હેમવતીએ દરદી યુવકના હાથ પકડી તેને ઉઠાડયો;

એટલે પછી દુર્બળ બની ગયેલો એ રોગી મુસાફર હેમવતીના ખભે ટેકો દઇ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. રસ્તામાં તેનાથી હેમવતીના અંગપર ઉલટી થઇ ગઇ; પણ હેમવતીએ તેથી જરાયે નારાજ ન થતાં અકુંઠિત ચિત્તે તે પોતાને હાથે સાફ કરી નાખી.

થોડીજ વારમાં હેમવતીએ તે રોગી મુસાફરને ઘરમાં લાવી બિછાનાપર સૂવાડયો અને તત્કાળ નોકર રામધનને વૈદને તેડવા મોકલી દીધો. વૈદને આવતાં જેટલી વાર લાગી તેટલામાં તો હેમવતી પોતે જે કંઈ ઉપચાર જાણતી હતી તે અજમાવવા મંડી પડી. વૈદ મહાશય આવ્યા ખરા, પણ રોગીને સ્પર્શ કરવાની મરજી દેખાડી નહિ; કારણ કે એમને એમાં ખાસ લાભ થવાની કંઇજ આશા નહોતી. દરિદ્ર રમણી હેમવતી એને યોગ્ય બદલો આપી શકે તેમ નથી, તોપછી નિરર્થક શામાટે આવા ભયંકર રોગીને વૈદ મહાશય સ્પર્શ કરે ? પરંતુ રોગી પોતે શ્રીમંત હતો. તેણે ખપપૂરતું જે દ્રવ્ય આણેલું હતું તે બધુંજ તેણે હેમવતીને સોંપી દીધું. હેમવતીએ તે લઇને તેમાંથી યોગ્ય રકમ વૈદ મહાશય આગળ ધરી દીધી; એટલે લાગલાજ વૈદબાવાએ બડા આદર સાથે રોગીની ચિકિત્સાનો ભાર માથે લીધો. તેમણે નાના પ્રકારનાં ઓસડો અજમાવવા માંડયાં, પણ ઉલટો વખત જતાં રોગ વધતો જણાયો. દિવસ આથમી ગયો અને રાત્રિ પડી; રોગીની સ્થિતિ ધીરે ધીરે વધારે મંદ થતી ચાલી.

ગંભીર રજનીમાં હેમવતી એકલી મૃત્યુમુખમાં સપડાયેલા અતિથિની પથારી પાસે બેસી ચૂપચાપ આંસુ સારી રહી છે. જાણે કેમ મૃત્યુમુખમાં પડેલા પુત્રની પડખે સ્નેહાળ માતા શંકાથી વ્યાકુળ થતી બેઠી હોય ! જાણે સાક્ષાત્ કરુણાદેવી ! પ્રત્યેક પળે કૃતાન્ત કાળ ધીમે પગલે રોગીની પાસે આવતો જાય છે. કેમ જાણે

સાધ્વી હેમવતીના ડરથી બ્હીને તે ધીરે પગલે ગુપચૂપ આવતો હોય! કલાકે કલાકે હેમવતી રોગીને ઓસડ પાય છે અને વિચારે છે:–"આહા! આ યુવકની જનની કેવી ભાગ્યહીન! એ અભાગિની જ્યારે સાંભળશે કે, તેનો આશાનો ભંડાર, તેના સર્વસ્વરૂપ એનો વહાલો પુત્ર પરદેશમાં બંધુ-બાંધવહીન દશામાં કૃતાંત કાળનો કોળીઓ થઇ ગયો છે, ત્યારે તે બિચારીનું અંતર કેવું ભેદાઇ જશે? તેના હેતાળ હૈયા ઉપર કેવો ઘા લાગશે? તેના આવડા આદરના ધનને–તેના સોનાના ચાંદને વિના સારવારે અને વિના ઉપચારે પરદેશમાં પ્રાણ ત્યાગવા પડયા છે, એનો જ્યારે એને ખ્યાલ આવશે ત્યારે તે બિચારીના પ્રાણ કેમ કરી ટકશે? આ યુવકના મનમાં પણ અત્યારે કેવું થતું હશે? એને મા છે, ભાઇ છે, સગાંવહાલાં છે, ધનઐશ્વર્ય છે; એ બધું હોવા છતાં એ બિચારાને આવી રીતે અંતરિયાળ મુસાફરી દરમિયાન નિરાધાર સ્થિતિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરતાં કેટલું કષ્ટ થતું હશે! હે **દીનબંધો! હે જગદીશ્વર! એને બદલે મારા પોતાના જીવનને લઇને પણ તું આ યુવકની પ્રાણરક્ષા કરી શકે તેમ નથી શું?"**

હેમવતીની આ સાચા દિલની પ્રાર્થના જગદીશ્વરે ખરેખર સાંભળી! સહસા રોગીને ચેતન આવ્યું અને તેણે આંખો ખોલીને ક્ષીણ કંઠે "મા! જળ" કહી પાણી માગ્યું.

હેમવતીને આથી કંઇક હિંમત આવી અને તરતજ તેણે યુવકના મુખમાં પાણી રેડયું તથા ફરી એકવાર દવા પણ પાઇ. ત્યારપછી રોગીની સ્થિતિ ધીરે ધીરે સુધરતી ચાલી. સવારે વૈદ મહાશયે આવી નાડી જોઇને કહ્યું:–"હવે દરદીના જાનને કોઇ જાતનું જોખમ નથી."

પોતાના આવરદાના બળથી હોય અથવા તો સાધ્વી હેમવતી પુણ્યબળથી હોય, પણ તે યુવક આ ભીષણ રોગમાંથી—રે ! સાક્ષ મૃત્યુમુખમાંથી બચી જવા પામ્યો. હેમવતીના આનંદનો આ પાર રહ્યો નહિ. જેણે જીંદગીના જોખમે પારકાંને બચાવ્યાં હો તેનાથીજ આ આનંદનું રહસ્ય યથાર્થ સમજી શકાય !

હેમવતીની કૃપાથી જે યુવકના પ્રાણ બચ્યા, તે યુવકનું ના ગિરિજાનાથ બંદોપાધ્યાય હતું. તે કલકત્તાના એક ધનવાનનો પુ હોઈ બહુ સમજુ અને સંસ્કારી માણસ હતો. સાધ્વી બ્રાહ્મણપત્ની આવી અયાચિત દયાથીજ પોતે મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી શકયે એ વિચારથી તેણે આંતરિક ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પોતાની જાત હેમવતીનાં ચરણોમાં સમર્પી દીધી. પોતાને તે હેમવતીનો ખરીદે દાસ લેખવા લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં તે વિચારે છે કેઃ—"ખ ખર ! તે સાક્ષાત્ દેવીજ છે. નહિ તો મનુષ્યના હૃદયમાં તે વળ આટલી બધી દયા કયાંથી સંભવે ? એના પુણ્યબળથકીજ માર જીંદગી બચી છે, નહિ તો વળી એ ભીષણ રોગમાંથી અને તે પણ રોગ છેલ્લે પાટલે ગયા પછી તે વળી કોઇ બચી શકે ? પણ હવે કયી રીતે હું આ કદી ન ફેડી શકાય તેવા ઋણમાંથી થોડોઘણો પણ છૂટી શકું ? એ સાવ દરિદ્રાવસ્થામાં હોઇ અત્યંત કષ્ટ ભોગવે છે, સ્વામી અંધ છે, પુત્ર-કન્યા બંને નાદાન છે. જગદીશ્વરે આવી સુશીલ દયામૂર્તિને આવી દુરવસ્થામાં રાખી છે, એ શું તેનું ડહાપણ કહેવાય ?"

રફતે રફતે ગિરિજાબાબુ જાણી શકયો કે, પુત્રના વિદ્યાભ્યાસ-સંબંધી હેમવતીના દિલમાં બહુ ખટકે છે. ગિરિજાબાબુએ મનમાં ને મનમાં વિચારી લીધું કે—"આ તકનો લાભ લઇ હું મારી જીવન-

દાત્રીના અનહદ ઉપકારનો કંઈક બદલો વાળી શકું ખરો.” એમ વિચારીને હેમવતીને એણે કહ્યું:-“મા! મારી એક ખાસ ઇચ્છા છે કે, હરિદાસને હું મારી સંગાથે લઈ જાઉં. મારે ઘેર રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં એને કંઇજ તકલીફ નહિ પડે.”

પુત્રના શિક્ષણની ખરી જરૂર હતી, તેવામાંજ એને આવો સુંદર સુયોગ પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ હેમવતીએ વિચાર્યું કે:-“મેં આ અપરિચિત યુવકને મંદવાડના સમયમાં આશ્રય આપ્યો એ તો મારો ધર્મ હતો. એમાં મેં વિશેષ કંઇજ કર્યું નથી; છતાં આ યુવક પોતાના ઉપર મારો ઉપકાર થયો છે, એમ માની હરિદાસના શિક્ષણનો મોટો બોજો ઉપાડી લેવાને તૈયાર થયો છે. એક સામાન્ય ઉપકારનો આવો મોટો બદલો સ્વીકારવો એ શું ઉચિત કહેવાય? દુર્દશામાં આવી પડતાં દ્વારે દ્વારે ભટકી ભીખ માગવામાં દોષ નથી, પણ ઉપકૃત જન પાસેથી ઉપકારનો બદલો લેવો એ તો ઉચિત નજ હોઇ શકે.” એવા એવા વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરવાથી હેમવતી કંઇજ ઉત્તર વાળી શકી નહિ.

તેને શાંત બેઠેલી જોઇને ગિરિજાબાબુ બોલ્યો:-“આપનાથી એમાં જરાયે વાંધો લઇ શકાશે નહિ. આપની ‘હા-ના’ એમાં હું જરાયે નહિ ચાલવા દઉં. મને પોતાને આપનો પુત્રજ સમજજો. જેવો હરિદાસ તેવોજ આપને હું છું. મારે બીજો કોઇ સહોદર ભાઇ નથી, તેથી હરિદાસને મારી સાથે લઇ જઇ ભ્રાતૃ-સ્નેહમાટેની મારી તરસ હું છીપાવીશ. પ્રભુદયાથી મને કોઇ વાતની કમી નથી. હરિદાસને હું ખૂબ ભણાવીશ. આપ એનાંવિષે કોઇ જાતની ચિંતા ના કરશો. આપ જ્યારે પણ બોલાવશો ત્યારે હું તરતજ એને આપની પાસે મળવા સારૂ લઇ આવીશ.”

સુખદુઃખની ભેગી લાગણીથી હેમવતીની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં. સુખ એ કે તેના હરિદાસના વિદ્યાભ્યાસની સારી ગોઠવણ થશે; અને દુઃખ એ કે તેના પ્રાણાધિક પુત્રને પારકે ઘેર કાઢવો પડશે. પાલવથી આંખો લૂછતી હેમવતી બોલીઃ—"ભાઇ! ઇશ્વરે મારા અદૃષ્ટમાં જે દુઃખ લખેલું છે, તે હું કેવળ આ બાળક—બાળકીનાં સુખ જોઈનેજ સહી શકું છું. જગતમાં હવે મને બીજા કશાય સુખની લાલસા નથી. જગદીશ્વરની પાસે હાથ જોડીને હું માત્ર એટલુંજ માગું છું કે,મારો આ અજ્ઞાન બાળક મનુષ્ય થાય. મારાથી એનું પૂરૂં પોષણ પણ થઇ શકતું નથી. આપની કૃપાથી મારો આ અનાથ બાળક જો મનુષ્ય થઈ શકે તો મારા ઉપર આપનો મોટામાં મોટો ઉપકાર થાય."

ગિરિજાબાબુએ નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યોઃ—"એક ભાઇ ભાઇને ચહાય તથા તેને ભણાવે—ગણાવે એ શું ઉપકાર કર્યો કહેવાય, મા ? હું તો મારૂં સદ્‌ભાગ્ય સમજું છું કે, હું આ પરદેશમાં આવીને માંદો પડયો કે જેથી મને આપના જેવી હેતાળ માતા અને હરિદાસ જેવા ભાઇનો લાભ થયો.ઈશ્વરની પાસે હું પ્રાર્થના કરૂં છું કે, આ જીવનપર્યંત હું આપની ચરણસેવા કરી શકું.મારી ખાલની મોજડીઓ આપના પગે પહેરાવું તોય આપના ઉપકારનો જરા સરખો બદલો વળે તેમ નથી."

બીજે દહાડે હેમવતીએ સ્વામીની અનુમતિ મેળવી હરિદાસને ગિરિજાબાબુના હાથમાં સોંપી દીધો. ચુપચૂપ આંસુ સારતાં સારતાં સ્નેહમયી જનેતાએ પ્રાણાધિક બાલપુત્રને દૂર દેશે વિદાય કર્યો. તેના મનમાં આવ્યું કે, ગિરિજાબાબુ માણસ તો બહુ ભલા ને સુવિચારશીલ છે; પરંતુ એ મરદ માણસ છોકરાંના લાલનપાલનની

વાત શું સમજે ? એમના ઘરનાં બીજાં માણસો કદાચ છોકરાને કનડગત કરશે તો? આવી આવી અનેક ચિંતાઓ હેમવતીના ચિત્ત-ને વિહ્વળ કરવા લાગી. અંતે ન રહેવાયું ત્યારે સજળ નયને હાથ ઉંચા કરીને તેણે જગદંબાની પ્રાર્થના કરી કેઃ—"મા મંગળદાયિનિ! મા દયામયિ ! આજે આ દુઃખિણીનું જીવનસર્વસ્વ–હૃદયરત્ન તારાં ચરણોમાં સોંપ્યું છે. કંગાળ જાણી કૃપાદૃષ્ટિ કરજે મા !"

જનનીનો સ્નેહસાગર ઉછળી આવ્યો. આંખોમાંથી અનર્ગળ અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એવે સમયે એક પાડોશણ બાઇએ આવી કહ્યુંઃ—" હવે રડે શું વળે મા? મેં તો તેજ વખતે કહ્યું હતું કે,આ-ટલા નાદાન છોકરાને પારકે ઘેર ના મોકલો, પણ કોણ જાણે તમારૂં હૈયું કયી જાતનું છે? "

આંખો લૂછતાં લૂછતાં હેમવતીએ જવાબ આપ્યોઃ—" ત્યારે શું કરૂં મા ? સ્નેહવશ થઇને અભણ દશામાંજ એને હું ઘેર રાખી મૂકું તો પરિણામ શું આવે ? આમ કરતાંયે મારો દીકરો ભણી-ગણીને હુશિયાર થઇ આવશે તો હું મારાં બધાંય વીતક વિસરી જ-ઇશ.**સ્નેહવશ થઇને જે માબાપો સંતાનને મૂર્ખ રાખે છે, તે માબાપો સંતાનનાં પરમ શત્રુજ સમજવાં!** મેં તો માતા જગદીશ્વરીને શરણ એને મૂક્યો છે; માજીની મરજી હશે તેમ થશે. "

કલકત્તે સુખરૂપ પહોંચ્યાના હરિદાસ તથા ગિરિજાબાબુના હાથના કાગળ આવ્યા. હેમવતીને એથી કંઇક સંતોષ વળ્યો.

હરિદાસ કલકત્તે રહી સુખપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. અઠવા-ડિયે અઠવાડિયે માતાપર કાગળ લખી મોકલે છે. દરેક કાગળમાં લખી જણાવે છે કેઃ—" ગિરિજાબાબુ મારાપર સહોદર કરતાં પણ

વધારે પ્યાર રાખે છે. ગિરિજાબાબુની માતુશ્રી પણ સદા જનેતા જેવો સ્નેહ રાખે છે. ગિરિજાબાબુને કમળા નામની બે વર્ષની એક બહેન છે. તે મને બહુજ હળી ગઇ છે.” અર્થાત્ કે હેમવતીને હરિદાસના સંબંધમાં વિશેષ ચિંતા કરવાનું કારણ હવે રહ્યું નથી. તેની મુખ્ય ચિંતા હવે સ્વામીની અંધતાવિષે હતી. એ બાબતમાં એણે અનેક ચિંતાઓ કરી છે તથા અનેક આંસુઓ વહેવડાવ્યાં છે. સમયના વહેવા સાથે સર્વ દુઃખ હલકાં થાય છે, તે મુજબ હેમવતીની આ ચિંતા પણ કંઈક હલકી પડી છે.

હેમવતીને ઘરસંસાર ચલાવવામાં પણ આજકાલ ઝાઝું કષ્ટ પડતું નથી. પરિવાર પહેલાંના કરતાં કમી થઈ ગયો છે. હરિદાસ ઘેર નથી, શારદા ઠાકુરાણી સ્વધામ સીધાવી ગયાં છે, રામધન પણ માંદો પડવાથી ના કહેવા છતાં કાલાંવાલા કરીને દેશમાં ચાલ્યો ગયો છે. ઘરમાં હવે ફક્ત પતિ—પત્ની અને બાળકન્યા વિરજા એટલાં છે. કૃતજ્ઞ ખેડુતો હજી પણ હેમવતીને યથેષ્ટ સહાય કરે છે. ગુંથવા-ભરવાનું કામ કરીને પણ હેમવતી દરમાસે બે ત્રણ રૂપિયા પેદા કરેછે,એટલે જાડુંપાતળુ ખાઇપી તથા આછુંપાતળું ઓઢીપહેરી તે પોતાનો સંસાર સુખ-સરળતાથી ચલાવી શકે છે.

ગિરિજાબાબુએ એક બે વાર મદદરૂપે કેટલીક રકમ હેમવતીને મોકલી આપી હતી. હેમવતીએ તે ઉપરથી તેને લખી દીધું કેઃ- “ આપની મોકલેલી દ્રવ્ય-સહાય મળી છે, પરમ સંતોષ થયો; પણ હવેથી આવી રીતે મોકલતા નહિ.”

આમ કરતાં ત્રણ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. હરિદાસના વિદ્યાભ્યાસની ક્રમે ક્રમે ઉન્નતિ થતી જોઇને માતાના અંતરનું દુઃખ કેટલુંક દૂર થયુ; પણ ઘરબારની સ્થિતિ દિવસે દિવસે શોચનીય થતી

ચાલી. સાત–આઠ વરસસુધી કંઇ સમારકામ ન થઇ શકયાથી અગાશીનું ધાબું, મેડી વગેરે સાવ પડી ગયાં છે. ભીંતોના પણ ઠેકાણે ઠેકાણે દાંતા ખરી ગયા છે.કોઇ ઠેકાણે બે–ચાર ઇંટો ખસી ગઇ છે, તો કોઇ ઠેકાણે દરવાજો ભાંગી પડયો છે.આવી દુર્દશા ઘરની થઇ ગઈ છે અને પાંચ–સાત વરસ બીજાં જો એમજ ચાલ્યા કરે તો તો પછી રામબાબુને માથું મૂકવાનું પણ સ્થાન ન રહે. રામબાબુને આ બધી દુર્દશા પોતાની આંખે દેખાતી નથી.હેમવતી પણ ઘરસંસારની આવી સ્થિતિ તેને જણાવી તેની માનસિક વેદનામાં વધારો કરતી નથી; પણ રામબાબુ બધું સમજે છે અને માનસિક યાતના ન ખમાતાં રોજ મૃત્યુની ઈચ્છા કરે છે. મૃત્યુ પણ જાણેં એની વિનતિ કાને ધરી એને લેવા ધીરે ધીરે પાસે આવતું જાય છે. એમનું શરીર છેકજ દુર્બળ થઇ ગયું છે.

આ સિવાય બીજી પણ એક ચિંતા હેમવતીને હતી. કાળે કરીને વિરજા ઉંમરમાં આવી છે. કોઇ સત્પાત્રને જોઇ એને વરાવવી જોઈએ; પણ રામબાબુ જેવા કુલીન બ્રાહ્મણની કન્યાને વરાવવા પાછળ તો મોટો ગાંસડો જોઈએ ! તેણે અનેકવાર વિચાર્યું હતું કે, ગિરિજાબાબુની મારફત કોઇ સત્પાત્ર મળી આવશે; કિન્તુ અદ્યાપિપર્યંત એણે એ બાબતમાં ગિરિજાબાબુ આગળ વાત કાઢી નહોતી.

સર્વ કોઇ કહે છે કે, રાત્રિ પછી દિવસ અને દુઃખ પછી સુખ; પણ શું એ ખરૂં છે ? સાધ્વી હેમવતીની દુઃખી દશા તો ઉલટી દિવસે દિવસે વધારે ગાઢ થતી જતી હતી. દેશમાં ફરીને દુકાળ પડયો છે.આખા બંગાળામાં માત્ર આઠ આનીજ અનાજ પાકયું છે.

નિર્ધન હેમવતીને ફરી પાછા વાખા પડવા માંડયા. રાજાપુર·

ના ખેડુતોને આ વખત માત્ર ચારજ આની ફસલ થઈ છે,તેટલા-માં તેમને પોતપોતાના પરિવારનું પોષણ કરવાનુંજ કઠણ થઈ પડયું છે; તોપછી એ બિચારા હેમવતીને સહાય કરે કેવી રીતે? જનોઇઓ વણીને તથા ગુંથણ–સીવણ કરીને હેમવતી જે કંઇ મેળવે છે, તેટલાથી હવે નભતું નથી. કુલ–વધૂથી ભિક્ષા તો મંગાય નહિ.વળી અધુરામાં પૂરી કલકત્તેથી પણ એવી ખબર આવી છે કે, ગિરિજાબાબુ ત્રણ ચારેક માસથી કઠણ રોગથી પીડાતા પથારીવશ છે; તેથી એવે વખતે તેની આગળ પોતાના દુઃખ–કષ્ટની વાત લખી મોકલવાનું હેમવતીને ઠીક લાગ્યું નહિ. હરિદાસને પણ એણે આ બાબતમાં કંઇજ ન લખતાં, પોતે સ્વામી અને કન્યાના ભરણપોષણમાટે જીવતોડ પારશ્રમ કરવા લાગી. હેમવતીના દિવસો લગભગ ભૂખમાં અને ઉજાગરામાં પસાર થતા હતા;છતાં અત્યાર લગી સ્વામી અને કન્યાને કોઇપણ દહાડો ઉપવાસી રહેવું પડયું નહોતું. હવે તેવો વખત પણ આવ્યો. ઘરમાં હવે મુઠ્ઠી પણ અનાજ નથી. આડોશીપાડોશી પાસેથી ઉછીઉધાર પણ હવે મળે તેમ નથી. બિચારો એક ભલો પાડોશી એક પપૈયું અને એક મૂળો પોતાનાં છોકરાંઓનાં મોંમાંથી કાઢીને વિરજાને આપી ગયો છે. તેનાવડે વિરજાની ભૂખનુ કંઇક અંશે નિવારણ થયું છે.

આખો દહાડો તો જેમ તેમ કરતાંય ચાલ્યો ગયો; પણ રાત ખૂટી ખૂટતી નથી. દુઃખની રાતો પણ લાંબી હોય છે.ભૂખની પીડા-માં ફડફડતી વિરજા ઉંઘી ગઈ છે. રાત્રિના ત્રીજા પહોરનો સમય છે. દુર્ભાગ્ય દંપતીને હજી નિદ્રા આવી નથી. રામબાબુ ચુપચૂપ પ્રશાન્ત ભાવે બેઠેલા છે,પડખેજ હેમવતી ચુપચૂપ આંસુ વહેવડાવી રહી છે. ઘરમાં દીવો પણ નથી. ભાંગેલી બારીવાટે ચંદ્રનાં કિરણ

ઘરમાં આવે છે; તેની મદદથી હેમવતી સ્વામીના ભૂખથી ચીમળાઈ ગયેલા સ્થિર મુખમંડળનું નિરીક્ષણ કરે છે અને કાળની પાસે મોતની ભિક્ષા માગે છે. જઠરાગ્નિની જ્વાળાથી પુત્રીનું મુખ પણ ઝાંખું અને શુષ્ક થઈ રહ્યું છે ! અંધ અશક્ત સ્વામી અનાહારથી જીર્ણશીર્ણ બની ગયા છે ! અહા મોત ! કેમ, હજી પણ તને આ અભાગિનીની યાદ નથી આવતી ?

આમ ને આમ રાત જેમ તેમ પૂરી થઇ.ઉષાના મંદ મનોહર પ્રકાશથી પૂર્વદિશા ઝગઝગવા લાગી. માળામાંથી નીકળી ઝાડની ડાળો અને ઘરની અટારીઓપર બેસી પક્ષિગણોએ કલરવ કરવા માંડયો. પ્રભાતકાળનો ઠંડો પવન મંદ મંદ વાવા લાગ્યો.હેમવતીને ચેતન આવ્યું; ધીરે ધીરે ઉઠીને બેઠી થઇ. તેના મુખમંડળપર અવનવો ભાવ પ્રકાશવા લાગ્યો; મુખપર શોક–કલેશની ગંભીર છાયા હવે નથી રહી; જાણે કેમ સહસા આશાનો પ્રદીપ પ્રકટયો ના હોય ! મંદ સ્વરે હેમવતી બોલી:–"નાથ ! હવે કશીજ ચિંતા નથી. આપણા આ દહાડા હવે નહિ રહે. પાછલી રાત્રે ઉંઘનું ઝોકું આવ્યા પછી મેં એક સ્વપ્ન દીઠું;તેમાં જાણે કોઇ દેવપુરુષે મને કહ્યું કે, 'બચ્ચા ! અધીરી થા નહિ. એ દહાડા હવે નહિ રહે.' "

બોલતાં બોલતાંમાં તો હેમવતીના ક્ષીણ શરીરમાં જાણે અપૂર્વ બળનો સંચાર થઈ ગયો. તે વિલક્ષણ ભાવપૂર્વક કોઇ સશક્ત માણસની પેઠે ઝડપથી ઘરની બહાર નીકળી; એટલામાંજ સામેથી એક પાડોશી બે મૂઠી ચોખા લઇ આવી પહોંચ્યો. તે જોઈને હેમવતીને કંઈક ધૈર્ય આવ્યું. ઝડપટ એ બે મૂઠી ચોખા રાંધી હેમવતીએ સ્વામી તથા કન્યાની ભૂખનું કેટલેક અંશે નિવારણ કર્યું.

૯-દુઃખ પણ સદાય ટકતું નથી.

સ્વામી તથા કન્યાને આહાર કરાવી હેમવતી બહાર એકાન્ત માં બેઠી બેઠી પોતાના અદૃષ્ટપર વિચાર કરી રહી છે. જઠરમાં અ-વિરામ ક્ષુધાગ્નિ ભભૂકે છે; એવે સમયે ટપાલવાળાએ આવી કહ્યું:-
" બાબુના નામનો મનીઑર્ડર છે. "

સંતુષ્ટ હૃદયે હેમવતી ટપાલવાળાને લઇ ઘરમાં આવી. ટપાલીએ એક પત્ર તથા એક સો રૂપિયા બહાર કાઢયા. સ્વામીના નામની સહી કરી આપી હેમવતીએ રૂપિયા ગણી લીધા. પત્ર ફોડીને વાંચતાં જણાયું કે, હરિદાસે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં ઇનામ મેળવી આ સો રૂપિયા મોકલાવી આપ્યા છે અને દર મહીને બીજા પણ વીસ વીસ રૂપિયા મળતા રહેશે.

આનંદાવેશથી હેમવતીનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. અનાહારથી પ્રાણ હોઠે આવેલા, તેવે વખતે સો રૂપિયાની પ્રાપ્તિ અને તે વળી પ્રિયતમ પુત્રે પરીક્ષામાં મેળવેલા ઇનામના ! એ આનંદનું માપ કોણ કાઢી શકે ? મનવડે પ્રભુનો આભાર માનતાં માનતાં હેમવતીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.રામબાબુની પણ એજ દશા થઇ.

એજ ઘડીએ બહાર એક ભિક્ષુ આવીને " ભિક્ષા દે મૈયા ! " કહી ઉભો. હેમવતી શી ભિક્ષા આપે ? ઘરમાં ચપટી પણ અનાજ નથી. હરિદાસના ઇનામના રૂપિયામાંથી સૌ પહેલાં ભિક્ષુકનેજ દાન આપું, એમ વિચારી એક રૂપિયો હાથમાં લઇ હેમવતી બારણાપર આવી ઉભી. બારણા આગળ આવતાંજ હેમવતી ચમકી. જોયું તો લાંબી જટાજૂટવાળો, આખે દિલે ભસ્મ ચોળેલો, ભગવાં

વસ્ત્ર પહેરેલો એક પ્રશાંતમૂર્તિ સંન્યાસી બહાર ઉભો છે. હેમવતીને લાગ્યું કે, ગઈ રાત્રે પોતે એજ મૂર્તિને સ્વપ્નામાં દીઠી હતી. ભક્તિપૂર્ણ ચિત્તે સંન્યાસીના પગો આગળ રૂપિયો મૂકી હેમવતીએ પ્રણામ કર્યા. સંન્યાસીએ મધુર કંઠે કહ્યુંઃ–" આ શું મા ? અમે અન્નનીજ ભિક્ષાના અધિકારી. રૂપિયાનું અમારે કામ નહિ."

દીનભાવે હેમવતી બોલીઃ–" અભાગણીના ઘરમાં મૂઠી ચોખા પણ નથી."

સંન્યાસીઃ–" એ શું મા ! તું અભાગણી ! જે મૂઠી અન્ન ઇચ્છતા ભિક્ષુકને એક રૂપિયાનું દાન કરી શકે તે જો અભાગણી કહેવાય તોપછી ભાગ્યવતી કોણ ? મા ! આ શું ? તારાં નયનોમાં આંસુની ધારા ! શા દુઃખે રડે છે મૈયા ?"

હેમવતીએ પોતાનું દુઃખ ટુંકમાં સંન્યાસીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી લઇ સંન્યાસી બોલ્યોઃ–"તારા સ્વામીને એકવાર મને બતાવીશ ? નેત્રરોગનો ઉપચાર હું કંઈક જાણું છું."

અત્યંત આદરપૂર્વક સંન્યાસીને લઇ હેમવતી ઘરમાં આવી. સંન્યાસીએ રામબાબુની આંખો તપાસીને કહ્યુંઃ–"પરમાત્માની કૃપાથી આ રોગ સારો થઇ શકશે."

પછી સંન્યાસીએ એક સૂકું મૂળીયુ હેમવતીના હાથમાં આપતાં કહ્યુંઃ–"દરરોજ આને મધની સંગાથે ઘસીને આંખોએ તથા તાળવે લેપ કરજો. એક અઠવાડિયાની અંદરજ ફેર પડેલો જણાશે, પણ એક પખવાડીઆસુધી ઉપચાર ચાલુ રાખવો." આમ કહી સંન્યાસીએ ચાલ્યા જવાની વૃત્તિ દર્શાવી. હેમવતીએ સંન્યાસીનો ગદ્ગદ્ કંઠે ઉપકાર માની પ્રાર્થના કરી કે, થોડા વખતમાં ભોજન તૈયાર થઇ જશે, માટે ત્યાંસુધી થોભવા કૃપા કરો; પણ સંન્યાસીએ કહ્યુંઃ–

"ગાય દોહોવાય તે કરતાં વધુવખત ખોટી થવાનો અમારો ધર્મ નથી." હેમવતીએ કહ્યું:–"અમો રંકજનો ઉપર આટલો ઉપકાર કરનારની કંઇ પણ સેવા કરી શકીએ એટલું પણ હજી અમારા નસીબમાં નથી ?" આમ કહેતાં કહેતાંમાં હેમવતીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું અને આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

સંન્યાસીએ કહ્યું:–"મૈયા ! દિલગીર ન થાઓ. તમારૂ નસીબ હવે ઉઘડી ચૂક્યું છે. પૂર્વના કોઇ પાપને લઇને તમારેમાટે વિધવાપણું સરજાયેલું હતું; પણ તમો દંપતીનાં અત્યંત પરોપકારી પુણ્યકર્મોથી શૂળીનો ઘા સોયે સરી ગયો છે અને એજ પુણ્યના યોગે પ્રભુએ મને નિમિત્ત બનાવીને આ ઔષધિ તમને પહોંચાડી છે. આવા નિમિત્તરૂપે મારી જાતને વાપરીને તે પ્રભુએ મારાપર મોટી દયાજ કરી છે. તમારે પણ કરુણાનિધિનોજ આભાર માનવાનો છે અને તેની વધારે ને વધારે કૃપા મેળવીને તેના પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવાને સારૂ દીનદુઃખી મનુષ્યોરૂપી તેનાં સંતાનોને પોતાનાં નાનાં ભાઈ–બહેન સમજીને તેમની સેવા કરવાની છે; તથા પ્રભુનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માનીને તેને પરાયણ થયેલા પ્રભુના જનોને પોતાના વડીલ બંધુઓ સમજીને અત્યંત નમ્રભાવે તેમની પણ સેવા કરવાની છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તમારૂ શ્રેય અને પ્રેય બન્ને ઉત્તમ પ્રકારે પ્રભુકૃપાથી સિદ્ધ થશે." આમ કહીને તે સંન્યાસી ચાલી નીકળ્યા.

ઉપલો પ્રસંગ સ્વપ્નની પેઠે, વહી ગયો અને સંન્યાસીને વેશે સાક્ષાત્ પ્રભુજ આવી ગયા હોય એમ પતિપત્નીને લાગ્યું.

સંન્યાસીના જવા પછી તરતજ હેમવતીએ મધ આણી સ્વામીનાં નેત્રોમાં ઔષધ ચોપડયું.સંન્યાસીના આપેલા ઔષધથી અણ-

ધાર્યું ફળ મળ્યું. ત્રણ દિવસમાં તો રામબાબુની આંખો પ્રકાશનો અનુભવ કરવા લાગી. ચોથે દહાડે તેઓ ઝાંખું ઝાંખું જોવા પામ્યા અને સાતમે દહાડે તો લોકોને ઓળખતા થયા.

સાત વરસે રામબાબુ સંસારને ફરી જોવા પામ્યા. સાત વરસે પ્રિયતમા હેમવતીનું મુખ નિહાળવા મળ્યું. હેમવતીનું હાસ્યમય મુખ દીર્ઘકાળનાં દુઃખ અને પરિતાપથી ચીમળાઇને સૂકાઇ ગયું છે. હર્ષ-શોકની ભેગી લાગણીથી રામબાબુ બોલ્યાઃ-"હેમ! આજ સાત વરસ પછી તારૂં મુખકમળ તો જોવા મળ્યું; પણ લાગે છે કે તેનીચે પહેલાંની નિર્મળ કાંતિ ફરીથી જોવા નહિ મળે! ફરીને તે એવું પ્રફુલ્લિત થશે કે કેમ તેની શંકાજ છે!"

આનંદાશ્રુ વરસાવતી હેમવતી બોલીઃ-"ભગવાને હવે કૃપા કરી છે. આપના અને મારા દુઃખની રાત્રિ પૂર્ણ કરીને હવે આપણને સુખનો દહાડો આવ્યો છે, એટલે હવે પાછો હસવાનો વારો પણ આવ્યો છેજ! જય જગદીશ્વર!"

ઇશ્વરે હેમવતીનાં સઘળાંજ દુઃખ દૂર કર્યાં. રામબાબુ પહેલાં જેવા દેખતા થયા. માનસિક કષ્ટની શાંતિ થતાં તેમનું શરીર પણ ધીરે ધીરે સશક્ત થઇ આવ્યું. ફરીને તેઓ પોતાની નોકરીના સ્થળે જવા તૈયાર થયા. હેમવતીએ કહ્યું-"પારકાનું દાસત્વ કરવાનું હવે પ્રયોજન નથી. દેવે ઉંચું ભાળી જોયું છે, જાડું પાતળું ખાવાનું અને આછું-પાતળું પહેરવાનું સરળ રીતે મળી રહે છે. ઘેર બેઠાં કાયિક પરિશ્રમથી જે કંઇ મળે તે સોનાનું. હવે દૂર દેશાવર જવાની અગત્ય નથી." પણ રામબાબુએ તે વાત કાને ના ધરી. વિરજાના લગ્નમાટે ખર્ચ જોઇએ; ચાકરી ન કરે તો તે ક્યાંથી આવે?

થોડા દહાડામાં એક કુલિન અને સુપાત્ર યુવકની જોડે વિરજા-

નાં લગ્ન થઇ ગયાં. હરિદાસનો વિદ્યાભ્યાસ પણ ક્રમે ક્રમે વધતો ચાલ્યો અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં પણ તે માનસહિત પાસ થયો. તેની આવી અસામાન્ય યોગ્યતા જોઇને રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકતરીકે તેને નીમવામાં આવ્યો. જનક–જનનીના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

હવે તો જૂદે જૂદે સ્થળેથી, સારા સારા શ્રીમંતોને ત્યાંનાં હરિદાસને માટે માગાં આવવા માંડયાં! તેમાં એક સુપ્રતિષ્ઠિત જમીનદારે તો પોતાની એકની એક પુત્રીને રામબાબુની પુત્રવધૂ બનાવવા-માટે સવિશેષ આગ્રહ કર્યો હતો. આ સંબંધથી આગળ જતાં આ પુત્ર શ્વસુરની જમીનદારી પણ હરિદાસને મળવાનો સંભવ હતો; અને ખરે! આ સંબંધ સૌ કરતાં વધુ લાભપ્રદ હતો. સમાજમાં પણ એના યોગે સવિશેષ સન્માન થાય તેમ હતું–અર્થાત્ રામ બાબુની તો એ વાતમાં સોળે સોળ આના મરજી હતી! હેમવતીને પણ ખાસ વાંધો નહોતો;પણ "આવા મોટા લોકો સાથેના સંબંધમાં સ્થિતિના અસમાનપણાને લઇને પોતાના સ્વમાનને ધોકો પહોંચે તો? અથવા પિતાની ધનસંપત્તિના છાકમાં વહુ અધિક પ્રમાણમાં ગર્વિષ્ઠ અને વિલાસિની નીકળી તો? ગમે તેમ પણ, હરિદાસના લગ્નની બાબતમાં ગિરિજાબાબુનો અભિપ્રાય અવશ્ય લેવાવો જોઇએ. હરિદાસના સકળ સૌભાગ્યનુ આદિકારણ એજ છે." આમ વિચારી હેમવતીએ એ વિષયમાં ગિરિજાબાબુને લખવાનું ઠરાવ્યું.

એવામાંજ ગિરિજાબાબુની માતાનો એક પત્ર હેમવતીપર આવ્યો. એમનીવચ્ચે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર તો આ પૂર્વે પણ યથા-નિયમિત ચાલતોજ હતો; પણ આ પત્રમાં ગિરિજાબાબુની માતાએ લખ્યું હતું કેઃ–"બહેન! બહુ દહાડા થયાં તમને એક વાત કહું

કરતાં મેં કહી નથી. મારા શરીરની અવસ્થા આવી છે. ઘડી પછી શું થશે તેનો ભરોસો નહિ; તેથી મારા મનની વાત તમને અત્યારે-જ કહી નાખવી ઉચિત ધારૂં છું."

"મારી કમળાને અત્યારે અગિયારસું વરસ જાય છે; તમારા હરિદાસને વીસમું. એ બંનેની વચ્ચે પરસ્પર જે સ્નેહ બંધાયો છે, તે જોઇને હું બહુ આનંદિત થાઉં છું. કમળાની ઉંમર બે વરસની હતી ત્યારથી તે અત્યારસુધી હરિદાસવગર કમળાનું ભોજન નથી થતું કે હરિદાસવગર સ્નાન નથી થતું. હરિદાસ પાસે હોયા વગર તેનો વિદ્યાભ્યાસ પણ થતો નથી. ભોગજોગે કોઈ વાંક સારૂ કમળાને અમે વઢીએ તો લાગલી હરિદાસ પાસે જઇ ફરિયાદ કરે છે. હરિદાસ જો કોઈ દહાડો એને ઉંચે સ્વરે કંઇ કહે છે, તો તે દહાડે એ નહાતી નથી કે ખાતી નથી. હરિદાસ આવીને જોર કરી ખોળામાં ન લે ત્યાંસુધી એની રીસ ઉતરતી નથી. હરિદાસ કોઇવાર તમારી પાસે આવ્યો હોય છે, ત્યારે રોજ દહાડામાં પાંચ છ વાર પૂછે કેઃ—"હરિદાસ કયારે આવશે ?" હરિદાસને પણ કમળા એક-બે કલાક ન દેખાતાં ચેન પડતું નથી. અત્યારે તેઓ બંનેય મોટાં થયાં છે; છતાં પૂર્વના ભાવમાં જરાપણ ફેર પડયો નથી."

"મારી તેથી ઘણા દિવસથી ઇચ્છા છે કે,એ બંનેનો હાથેવાળો કરી આપી આંખોને ઠારૂં; પણ હવે હું વધારે વખત કાઢું તેમ નથી. બહેન ! કમળાપર મારો અત્યંત પ્યાર છે. કમળા મારી આદરની વસ્તુ છે. એને એક વરસની લઈને હું ખૂણે બેઠી હતી. મારૂં આવડું આદરનું ધન તમને સોંપી જવાની મારી ઇચ્છા છે. તમે પારકું ધન સંભાળવામાં બહુ ચતુર છો. મારો ગિરિજો તો તમારોજ છે, તો

પછી કમળા તમારીજ શામાટે ન થાય ? એમ રખે માનતાં કે તમારા હરિદાસનાં લગ્ન થવાથી તેના અભ્યાસમાં કોઇ જાતની ઉણપ આવે! હરિદાસ જેવા છોકરાની કોઇપણ રીતે અવનતિ થાયજ નહિ. બહેના! તમે ખરેખર રત્ન–ગર્ભા છો. તમારા હરિદાસના જેવું રત્ન મેં આ રાજનગરમાં (કલકત્તામાં) બીજું દીઠું નથી.”

“મારા ગિરિજાની આર્થિક અવસ્થા આજકાલ સારી નથી. કાબૂલી વેપારીઓ સામે મુકર્દમા લઢવામાં એને માથે કરજ થઇ ગયું છે–અર્થાત્ કે તેથી કરી તમારા સ્વામી મારી કમળાને વધૂતરીકે સ્વીકારવાની હા પાડશે કે કેમ તેની મને આશંકા રહે છે. અધિક શું લખું ? તમારા સ્વામીની સાથે મસલત કરી યોગ્ય નિર્ણય મને સત્વર લખી જણાવશો. હરિદાસ, ગિરિજાનાથ વગેરે સૌ જણ સારાંછે.”

પત્ર વાંચી હેમવતીએ સ્વામીને દેખાડયો. રામબાબુ પત્ર વાંચી થોડીવારે માથું ખંજવાળતા બોલ્યાઃ–“હરિદાસને આવડી મોટી જમીનદારી મળવાના તાકડે આ એક ભારે ચિંતા ઉભી થઇ.”

હેમવતી બોલીઃ–“રાજત્વનો ત્યાગ કરીને પણ ગિરિજાનાથની બહેનનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે. જે કન્યાનો ભાઇ ગિરિજાનાથ જેવો, તે કન્યા અવશ્ય સુશીલા હોય એમાં તો સંદેહજ નહિ. **રત્નાલંકારથી મઢેલી મોટા ઘરની દીકરીને વહુ કરવાનો મને અભરખો નથી.** મારે તો ગરીબ માબાપની પણ ગુણવતી કન્યા જોઇએ. વળી ગિરિજાબાબુ પણ સાવ ગરીબ ઓછાજ છે ?”

રામબાબુએ કહ્યુંઃ–“શહેરની કન્યાને ગામડા ગામમાં ગરીબ ઘેર આવતાં ગોઠશે નહિ. તેની રીતભાત જૂદી, આપણી જૂદી.”

હેમવતી બોલીઃ–“તેનો ભાર મારે માથે. છોકરી ગમે તેવી હશે, તેને હું બે દિવસમાંજ આપણા ઘરલાયક બનાવી શકીશ; પણ ગિ-

રિજાબાણુની માતાને વૃદ્ધ અવસ્થામાં માનભંગ કરી શકાશે નહિ."

આખરે રામબાણુ સંમત થયા. હેમવતીએ ગિરિજાબાણુની માતાને તે મુજબ જવાબ લખી વાળ્યો.

સુખની હકીકત ટુંકમાંજ પતાવવી સારી. વાજતેગાજતે હરિદાસ નવવધૂ સાથે ઘેર આવ્યો. ઉમળકાથી હેમવતીએ વહુને ખોળામાં લઇ ચુંબન કરતાં પૂછ્યું:—"કહે જોઉં, હું તારી કોણ થાઉં ?"

વહુએ શરમાઇ જઇ જવાબ ન આપ્યો. હેમવતીએ વારંવાર એનું એ પૂછ્યા કર્યું. છેવટે નિરૂપાય બની વહુ શરમની મારી મોઢું છુપાવતી બોલી:—"મા."

હેમવતીએ કહ્યું:—"અને તું પણ મારી મા."

પડખામાં આંખની પૂતળી જેવા પુત્રને કેડમાં ઘાલી વિરજા ઉભી હતી, તેના તરફ ફરી હેમવતી હસતી હસતી બોલી:—"તમારી બેઉની હું મા, તમે મારી બે માવડીઓ!"

વિરજાએ કહ્યું:—"હજારો માતાઓ અમારી એક માવડીની તોલે નહિ આવે."

પ્રિય પાઠક! બસ, અમે પણ હવે પરમાનંદપૂર્વક દયામૂર્તિ મા હેમવતીનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરી તારી વિદાય લઇશું.

સદ્‌ગુણી પુત્રી

(અનુવાદક.–નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડયા)

૧—બંધુસ્નેહ

ભૈરવનદીને કિનારે આવેલા વિશાળ પ્રદેશમાં એક ઠેકાણે રસાળ અને સુશોભિત ખેતરોની બાજુમાં લક્ષ્મીપુર નામનું એક સાધારણ ગામડું છે. ગામમાં બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થની વસ્તી વિશેષ છે. ધોબી, હજામ તથા બીજી વર્ણનાં પણ એકાદ બે કુટુંબો છે. ગામમાં કોઈ ખાસ જાણીતો કે શ્રીમંત માણસ નથી. હવેલીઓ, બંગલા, બગીચા, તળાવ એવી મોટા લોકોની વિલાસિતાની અને સ્વાર્થપરાયણતાની નિશાનીઓ ત્યાં જોવામાં આવતી નથી.હમણાં હમણાંજ માત્ર એકાદ બે ઘર પતરાનાં છાપરાં અને ઇંટની ભીંતો-વાળાં જોવામાં આવે છે, બાકી તો મોટેભાગે વાંસ અને ઘાસનાં બનાવેલાં ઝુપડાંજ છે. આમ છતાં એકંદરે ગામનાં ઘણાંખરાં કુટુંબો સુખી અને સંતોષી છે. ખાવાને પેટપૂરતું અન્ન અને પહેરવાને જાડાંપાતળાં લુગડાંનો તેમને ટોટો નથી.

ગામ ઘણું જૂનું છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ એજ ગામમાં ઘણા જૂના વખતથી રહેતા આવ્યા છે. ઘણા જૂના પીપળા અને જીર્ણ-દશામાં આવી પડેલાં મંદિરો ગામની પુરાતનતાની સાબીતિ આપે છે. દંતકથા પ્રમાણે એકવાર વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે મર્ત્યલોકમાં આવીને આ ઠેકાણે રહ્યા હતા, તે ઉપરથી ગામનું નામ લક્ષ્મીપુર પડયું. ગામમાં એક સરકારી નિશાળ અને ટપાલ ઑફિસ પણ થઇ છે.

જેઠ મહિનાની સાંજે ગામના એક ક્ષુદ્ર ઝુંપડાના આંગણામાં એક બાર વર્ષની છોકરી બેઠી છે; તેની બાજુમાં તેનો પાંચ વર્ષનો નાનો ભાઇ રમત કરી રહ્યો છે. બાલિકા શરીરે સુંદર અને ગૌર વર્ણની છે: તેનાં નેત્રો તેજસ્વી, મુખ આનંદી અને સ્વભાવ સરળ છે. સાધારણ રીતે બાર વર્ષની બાલિકા જેટલી ચંચળ અને રમ-તિયાળ હોવી જોઇએ તેવી તે નથી.વયમાં બાળક છતાં પણ ગૃહિ-ણીના જેવું શાણપણ અને ઠરેલ બુદ્ધિ તેની રીતભાતમાં દેખાઇ આવે છે. તેના નાનાભાઇમાં બાળપણની સ્વાભાવિક ચપળતા અને થનગનાટ હોવાને લીધે તે પોતાની બહેનના હાથમાંથી છૂટો થઈને ગમે તેમ દોડતો ફરે છે. બાલિકા તેને વારંવાર બોલાવી લઇ અનેક પ્રકારના મીઠા શબ્દો કહીને તેને પોતાની પાસે બેસાડે છે. કોઇ કોઇવાર મૂળાક્ષરની ચોપડી લઇને તેને " ક, ખ " બો-લતાં શીખવે છે; પણ એકાદ બે અક્ષર વાંચીને રમતિયાળ છોકરો પાછો નાસી જવાની વૃત્તિ કરે છે. તેની બહેન તેને સમજાવે છે:—" શ્યામ ! ભાઇ ! જરાક શીખ તો ખરો. તું ભણીશ નહિ તો પછી મોટો માણસ શી રીતે થઇશ ?" શ્યામ હસતો હસતો ચો-પડી ફેંકી દે છે અને બહેનને કહે છે કેઃ—" મારે મોટો માણસ

થવુંજ નથી. મારે એવો થઇને શું કામ છે ?"

ભોંયપર પડેલી ચોપડીને તે બાલિકા ઉપાડી લે છે અને ભાઇને પ્રેમથી કહે છે કે:–"ભાઈ ! તું મોટો થઈશ તો મોટું ઘર બંધાવીશ. સારાં સારાં કપડાં પહેરવા મળશે. ગરીબ દુઃખી માણસોનું ભલું કરી શકીશ. ભૂખે મરતાં દુઃખીઆરાં માણસોને ખાવા પહેરવાનું આપી શકીશ."

શ્યામ એમાંનું કશું સમજ્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું:–"પછી બીજું શું શું થશે ?"

બાલિકા:–"વળી એક રૂપાળી વહુ લાવીશ."

શ્યામ:–"કેવડી મોટી વહુ ?"

બાલિકા હસી પડી. ભાઇને ગાલે બચ્ચી કરીને જરાક મજાક કરવા બોલી:–"પેલા ઘોષ બાબુની દાદીમાના જેવડી.કેમ શ્યામ? તને એવી વહુ ગમશે ને ?"

શ્યામ:–"ના, એ તો બહુ ઘરડી ! મારે તો તારાજ જેવડી વહુ જોઇએ. ડોસી માએ તે દહાડે મને એવુંજ કહ્યું હતું."

"મૂર્ખા, અક્કલના દુશ્મન" કહીને બાલિકાએ આડું જોયું. આ લાગ મળતાંજ ચંચળ શ્યામ નાઠો.આંગણામાં આથમતા સૂર્યના તડકામાં કેટલાંક રંગબેરંગી પતંગિયાં ઉડાઉડ કરતાં હતાં,તે જોઇને તેણે જીદ લીધી કે "બહેન!મને એક પતંગિયું પકડી આપ."

તેની બહેને તેને ઘણોએ સમજાવ્યો કે,"ભાઇ ! પતંગિયું ન પકડાય પકડીએ તો આપણને પાપ લાગે. વખતે હાથપર મૂતરે તો હાથ પાકી ઉઠે. એ પતંગિયાં તો બહુ ઝેરી હોય છે;" પણ રમતિયાળ શ્યામ એમાંનું કાંઇ સમજ્યોજ નહિ. તેણે તો બસ એકજ હઠ લીધી: "બસ, મને પતંગિયું પકડી આપ ને પકડી

આપ. તે દહાડે પેલા ઘરવાળાં માસીએ પકડી આપ્યું હતું. બસ, મને પકડી આપવુંજ પડશે. નહિ આપું કહીશ તે નહિ ચાલે." આમ કહીને રડતો ગયો અને ભોંયપર આળોટવા લાગ્યો.

ભાઇને છાનો રાખવા માટે બાલિકાએ પતંગિયું પકડવાનો ઢોંગ કર્યો અને પકડવાને બહાને ઓઢણીના છેડાવડે તેને ઉડાડી મૂકવા લાગી. એક નિરપરાધી પ્રાણીને પકડીને તેને વિનાકારણ દુઃખ દેતાં તેનું દયાળુ હૃદય દુખાતું હતું;તેથી એવી રીતે ઓઢણીની ઝાપટથી તેણે બધાં પતંગિયાંને ઉડાડી મૂકયાં અને ભાઇને કહ્યું:– "ભાઇ ! મારાથી પકડાય નહિ તેને શું કરૂં ? એ તુંજ કહે."

ત્યારે શ્યામે બીજી જીદ લીધી. તેણે કહ્યુઃ–" પતંગિયું ન આપે તો કેળું આપ. અભરાઇ ઉપર આટલાં બધાં પડયાં છે, તે-માંથી મને એક ઉતારી આપ."

બાલિકાએ જરા ક્રોધ કરીને કહ્યું:–"કેળાં વળી કયાંથી લાવું? તારે તો બસ મનમાં આવ્યું તે જોઇએ.બહુ લાડકો થઈ ગયો છો"

શ્યામે ફરી રડવા માંડયુ અને ભોંયપર આળોટવા લાગ્યો. રડતો જાય અને આળોટીઆં ખાતો જાય. "બસ,મને કેળું આપ, આપ ને આપ ! નહિ આપે તો તારી ચોપડી, સોય, દોરા બધું રસ્તામાં ફેંકી દઇશ."

બાલિકા વિમાસણમાં પડી. ઘરમાં કેળાં તો હતાંજ, પણ શ્યામે હમણાંજ ખાધું હતું. ઉપરાઉપરી ખાય તો માંદો પડે તેની તેને ફિકર હતી.તેણે ભાઇને ઘણોએ સમજાવ્યો અને પટાવ્યો કે, "ભાઇ! હમણાં તો ધાણી ખાધી છે અને પાછો કેળું ખાય તો તું માંદો પડે." પણ શ્યામે તેની શિખામણ કાને ધરી નહિ. તે તો "બા" "બા" કહીને મોટે સાદે રડવા લાગ્યો.

ભાઇના મોંમાંથી "બા" "બા" શબ્દ સાંભળીને બાલિકાની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. થોડાજ સમયપર દૈવકોપથી તેઓ બેઉ ભાઇબહેન માવગરનાં થઇ ગયાં હતાં. નમાયો ભાઇ તો "બા" "બા" કહીને રડતો હતો; તે સાંભળતાંજ માતાવિહોણી બાલિકાના હૃદયમાં દબાઇ રહેલો શોકાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. તે આંસુ લૂછતી લૂછતી ઘરમાં ગઇ અને ભાઈને એક કેળું આપીને તેને તો રડતો છાનો રાખ્યો.

કેળું મળતાંજ શ્યામ રડતો રહી ગયો અને આનંદમાં આવી જઇને ગાવા લાગ્યો. એક કવિતા તેનો પિતા હમેશાં ગાતો હતો; તે વારંવાર તેના કાનપર પડવાથી તેમાંની બે લીટી તેને યાદ રહી ગઇ હતી. તે લીટીઓ રાગ કાઢીને ગાવા લાગ્યો:—

'જઈ બેસીશું માને ખોળે, માડી મીઠો વાયુ ઢોળે.'

નાના નમાયા ભાઇના મુખમાંથી આ કવિતા સાંભળીને શોકથી વિહ્વળ થયેલી બાલિકાને માતાના મરણનો શોક તાજો થયો. આંખમાંથી મોતીના દાણા જેવાં અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. તેણે ગદ્‌ગદ્‌ સ્વરે ભાઇને કહ્યું:—"શ્યામ! મારો ભાઇ નહિ? તું એ ગીત ના ગા."

પણ બાળકબુદ્ધિવાળો શ્યામ બહેનનો ભાવાર્થ શી રીતે સમજી શકે? નાનપણથી માવગરનો થવાથી પિતાના અને બહેનના લાડમાં તે ઉછર્યો હતો, તેથી કરીને તે ઘણો લાડકો અને હઠીલો બની ગયો હતો. કોઇ તેને કહે આ કામ ન કરાય ત્યારે તો તે ચાહીને કરે. બહેને કવિતા બોલતાં વાર્યો એટલે તો તે ઉલટો હસતો ગયો અને વધારે મોટેથી ગાવા લાગ્યો.

બાલિકાએ ફરીથી રીસ ચઢાવી ધીમેથી તેના ગાલપર એક

આંગળી મારીને કહ્યું:–" આટલું આટલું ના કહું છું, તોએ તને લાજ નથી આવતી !"

શ્યામ હસતો હસતો જમીનપર ગબડવા લાગ્યો.બ્હેન ચીઢાતી હતી તેમાં તેને ઓર મઝા પડતી હતી. તે હસતો હસતો કાલા કાલા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યો:–"માર ! તારા મારથી કોણ ડરે છે ? મને તો જરાએ વાગ્યું નથી. હમણાં ઘેર બાપાએ નથી અને માસ્તરે નથી."

બાળકના બોલ સાંભળીને માતાના વિયોગથી રડતી બાળાથી હસી દેવાયું. કેટલીકવાર વરસાદની ઝડી પડયા પછી જેમ આકાશ ધીરે ધીરે ખુલ્લું થતું જાય છે, તેમ ભાઇના શબ્દોથી બ્હેનનું શોકથી કરમાઇ ગયેલું મુખ ધીરે ધીરે પ્રફુલ્લ થવા લાગ્યું. તેણે ભાઇને વહાલથી પૂછ્યું:–" શ્યામ ! તને બાપા અને માસ્તર બહુ માર મારે છે ?"

શ્યામ:–"બાપા તો બહુ મારતા નથી, પણ માસ્તર ખૂબ મારે છે. કાલે હું નિશાળે ગયો હતો ત્યાં જરા હું હસ્યો એટલે માસ્તરે મને સડાક લઇને એક સોટી ચમકાવી કાઢી."

બાલિકા:–"અરરર ! માસ્તર કેવા નિર્દય હશે ! નાનું છોકરૂં જરા હસે એમાં તેને મરાય ? પણ ભાઇ શ્યામ ! માસ્તરનો માર ન ખાઇએ તો વિદ્યા ન આવડે અને મોટા માણસ ન થવાય. તું વહેલો વહેલો ભણી જા, એટલે તું પણ તારા માસ્તરના જેવો થઇ જાય."

શ્યામ:–"પછી તો હું બધાં છોકરાંને એવો માર મારૂં !"

બાલિકા:–"ના, મરાય નહિ. તને તારા માસ્તર મારે છે તે તને ગમતું નથી; ત્યારે તારાથી બીજાને કેમ મરાય ? તને જેવું

દુઃખ થાય છે તેવું બીજાને ન થાય કે ?"

એવામાં સાંજ પડવા આવી. તે જોઇને બાલિકા બોલીઃ- "ચાલ, ભાઈ! હવે આપણા ઘરમાં જઇને તારા ધૂળવાળા પગ ધોઉં અને જોડીઓ પહેરાવું. તું ડાહ્યો થઈને ઘરમાં રમીશને? બાપા હમણાં ઘેર આવશે. ચાલ તો, હું ઝટ ઝટ ખાવાનું કરી નાખું."

આ વાત થતી હતી તેવામાં લાલ રંગની હૃષ્ટપુષ્ટ ગાય અને તેનું વાછરડું ચરીને "હમ્મા હમ્મા" કરતાં કરતાં ઘરની નજીક આવવા લાગ્યાં. શ્યામ કહે, "બહેન! આપણી મંગળા આવી; તેને માટે ખાવાનું લઇ આવ." શ્યામે આમ કહેતામાં ગાય આવી અને બેઉ બાળકના મોં સામે જોતી ઉભી રહી.

શ્યામ વાછરડાને રમાડવા લાગ્યો અને તેની બહેન ઘરમાં જઇ મંગળાને માટે રાખેલી કુશકી અને શાકનાં છોડાં એક ટોપલીમાં લઇ આવી. ગાય તેને ખુશી થતી થતી ખાવા લાગી. ખાતી જાય અને ફરી ફરીને બેઉ ભાઈ બહેનના સામે વહાલભરી નજરથી જોતી જાય. છોકરીએ ગાયને હેતથી પંપાળી અને ગાયે તેના હાથ ચાટયા. ત્યારપછી તે ગાયને લઇ જઇને ગૌશાળામાં બાંધી આવી તે દરરોજ ગૌશાળાને ખૂબ કાળજીથી વાળીઝાડીને ચોખ્ખી ચંદની જેવી રાખતી હતી. ગાય પણ આપણી માતા છે અને ગૌમાતાની સેવા કરવી એ મોટો ધર્મ છે. એવું તે પોતાની મા પાસેથી શીખી હતી.

૨-પિતાની સેવા

હમણાં આપણે જે ઝુંપડાની વાત કરી ગયા તેમાં કૈલાસચંદ્ર દત્ત નામે કુલીન કાયસ્થ ગૃહસ્થ રહેતો હતો અને પેલી બાલિકા અને છોકરો એ બેઉ તેનાં સંતાન હતાં. લક્ષ્મીપુરની નજીકના એક શહેરની કચેરીમાં તે કારકુન હતો.રોજ સવારમાં તે ઘેરથી કચેરીમાં ચાલીને જતો અને સાંજે પાછો ઘેર આવતો. અગાઉ જ્યારે તેની પત્ની હયાત હતી, ત્યારે તે રોજ ઘેર આવતો ન હતો; પણ એક વર્ષ ઉપર તેની પત્ની મરણ પામી ત્યારથી પુત્ર અને પુત્રીની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી તેને માથે આવી પડી હતી, તેથી દરરોજ સવારસાંજ પાંચ પાંચ માઇલ ચાલીને તેને જવું આવવું પડતું.

આજે અંધારૂં થવા છતાં કૈલાસબાબુ ઘેર નહિ આવવાથી અને રાત અંધારી હોવાથી બાલિકાને ચિંતા થવા લાગી.

થોડીવાર પછી શ્યામચંદ્રને ઝોકાં આવવા લાગ્યાં, તેથી તેણે શ્યામની આંખો ધોઇને તેને જાગ્રત કર્યો અને રસોડામાં તેડી જઈને બપોરનો ભાત તથા દૂધ આપી ખાવા બેસાડયો; પરંતુ તેની ચિંતા કમી થઇ નહિ. તે મનની વાત પોતાના બાળક ભાઈને કહીને હૈયાનો ભાર હલકો કરવા લાગી. તેણે કહ્યું:–"જોને, હજી બાપા કેમ ઘેર ન આવ્યા ? રાત પડયાને પણ ઘણો વખત થઇ ગયો. એ બિચારા અંધારી રાતે આટલું બધુ ચાલીને શી રીતે આવશે ? આપણે માટે એમને કેટલું બધું દુ:ખ વેઠવું પડે છે ? શ્યામ! તું જ્યારે મોટો થઈશ ત્યારે બાપાને જરા નિરાંત થશે !" તે આ પ્રમાણે બોલતી ગઇ અને આંસુ લૂછતી ગઈ.

પહોરેક રાત ગયા પછી તે ઘરમાં એક મધ્યમ આકૃતિનો યુવક દાખલ થયો. ઉંમરે યુવાન છતાં તેના પોશાક અને દેખાવમાં જુવાનીની લેશમાત્ર પણ નિશાની જણાતી ન હતી. કોઇ ચોક્કસ પ્રકારના સંતાપથી તેનું શરીર તવાઇ ગયું હતું.

તે બારણા આગળ થોડીવાર સુધી ઉભો રહ્યો. ચાલવાથી તેને ઘણો થાક લાગ્યો હતો. ઘરમાં નજર કરતાં તેના મુખમાંથી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. તે ધીમે પગલે ઘરમાં દાખલ થયો અને ધીમા અવાજે બોલ્યોઃ–" ઇન્દુ !"

ઇન્દુમતી તે વખતે રસોડામાં ભાઇને જમાડતી હતી. પવનના ઝપાટાવડે આકાશમાંનાં વાદળાં વીખેરાઈ જાય તેમ પિતાનો સાદ સાંભળીને તેના હૃદય ઉપરથી ચિંતાનો બોજો ઓછો થઇ ગયો. શ્યામ પણ " બાપા " " બાપા " કરતો કરતો બહાર દોડી આવ્યો. ઇન્દુમતી તરતજ પિતાને સારૂ હાથ મોં ધોવાને પાણીનો લોટો લઈ આવી અને તેની આગળ મૂકતાં બોલીઃ–" રાત અંધારી હતી તેથી મને બહુ ફિકર થતી હતી."

"આજે કચેરીમાં ઘણું કામ હોવાથી મોડું થઇ ગયું" એમ કહી કૈલાસબાબુએ કપડાં ઉતાર્યાં, હાથમોં ધોળાં અને શ્યામને ખોળામાં લઇને બેઠો. ઇંદુમતીએ રસોડામાં જઇ ધડધડાટ ચૂલો ચેતાવ્યો અને ચૂલા તથા હોલા ઉપર ભાત અને શાકની તપેલીઓ ચઢાવી દીધી. પિતા થાકી ગયેલા છે અને ભૂખ પણ તેમને ખૂબ લાગી હશે, એવા વિચારથી પછી તેણે વહેલી વહેલી બહાર આવીને એક રકાબીમાં ધાણીની ગોળપાપડી લાવીને તેમને ખાવા આપી. કૈલાસબાબુએ આ ચીજ જોતાં પુત્રીના મુખ તરફ અત્યંત સ્નેહભરી નજર કરીને કહ્યુંઃ–" બેટા ઇંદુ ! તું તો નાની ઉંમર-

માંજ મોટી બની ગઇ ! તને ગોળપાપડી બનાવતાં કેમ કરીને આવડયું ? હું બહાર જાઉં છું, એટલે તું આખો દિવસ કાંઇ ને કાંઇ કામ કર્યાજ કરે છે. જો બાપુ, બહુ કામ કરીશ તો માંદી પડીશ."

ઇંદુમતી નીચું જોઇને ધીમેથી બોલી:–" બાપાજી ! હું કાંઈ આખો દિવસ ઘરકામ નથી કરતી. સાધારણ રોજનું કામકાજ કરૂ તેમાં શું ? મને તો નવરાશનો ઘણો વખત મળે છે. ઘરમાં ધાણી હતી, ગોળ હતો, ચૂલાપર મને તેની ગોળપાપડી બનાવતાં આવડે છે. આવું કાંઇ બનાવી ન રાખું તો શ્યામ બિચારો શું ખાય ? એને સારૂ ચાર લાડુ બનાવી રાખ્યા હતા; તેમાંથી એક મેં તમને આપ્યો. તમે ચાલીને આવ્યા છો તો ભૂખ લાગી હશે. જરા ખાઈને પાણી પીશો, એટલામાં શાક ને ભાત તૈયાર થઇ જશે. ચાલો, હું પાણીનો લોટો ભરી લાવું." એમ કહીને ઇંદુમતી પાણી લેવા ચાલી ગઈ.

કૈલાસબાબુએ ગોળપાપડી ખાઈને પાણી પીધું. તેને વિચાર આવ્યો કે:–" બાર વર્ષની છોકરીમાં કેટલી બુદ્ધિ અને કેટલું શાણપણ છે ! આ બધું ઘરકામ એને કેમ આવડતું હશે ? મારા ફુંકા નસીબે એ બિચારીના ઉપર ઘરકામનો બોજો પડયો, એટલે તે પોતાની મેળેજ જેમતેમ કરીને બધું શીખી હશે ! ઉંમર નાની છતાં એને બધું આવડે છે. એના જેવડી છોકરીઓ તો આખો દિવસ રમતી ને કૂદતી ફરે, પણ મારે કમભાગ્યે એનાજ ઉપર ઘરનો બધો ભાર આવી પડયો, એટલે તેને બિચારીને નાછુટકે નાની ઉંમરમાંજ પાકી વયની સ્ત્રીની માફક ઠરેલ અને ગંભીર થવું પડયું છે. આખો દિવસ બિચારી ઘરનું વૈતરૂં કર્યા કરે છે. મારી સ્થિતિ પણ ખરાબ થતી આવે છે, તેથી તેને સારે ઘેર પર-

ણાવીને સુખી કરવાની મનમાં આશા હતી, તે પણ હવે સ્વપ્નવત્ દેખાય છે. કાંઇ નહિ. જેને કોઇની સહાય નથી તેને ઇશ્વરની સહાય છે. નોધારાનો આધાર તે છે. મારી ટુંકા નશીબની ઇંદુના મ્હોં સામે તે જરૂર જોશે." આવા વિચાર કરતાં કરતાં તેના મુખમાંથી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો.

ઇંદુ તેની પાસેજ હતી. તેને જોઇને તેણે કહ્યું:—"ઇંદુ ! મારી માતાનું મોઢું પણ તારા જેવુંજ હતું. તેને મરી ગયે ઘણાં વર્ષ થઇ ગયાં છે; પણ મને લાગે છે કે, મારા ઉપરની મમતા તે ભૂલી ગઇ નહિ હોય, તેથીજ તેણે મારી દીકરી થઇને મારે ઘેર બીજો જન્મ લીધો છે. ઇંદુ ! ખરેખર તું મારી માજ હોવી જોઇએ, નહિ તો મારા ઉપર તારી આટલી પ્રીતિ હોયજ શાથી !"

આના ઉત્તરમાં ઇંદુ કશું બોલી નહિ. તે તો નીચી નજર કરીને ઉભીજ રહી. પછી કૈલાસબાબુએ તેના તરફ ધારી ધારીને જોયું તો તેને જણાયું કે, ઇંદુમતીએ જૂની ફાટેલી સાડી પહેરી હતી. તે જોઇને તેણે કહ્યું:—" ઇંદુ ! આમ કેમ ? તારાં બધાં કપડાં શું ફાટી ગયાં છે ?"

" ના, હજી મારી પાસે બે નવી સાડીઓ છે " એમ કહીને તે દોડતી દોડતી રસોડામાં જતી રહી; પણ શ્યામ બોલી ઉઠયો:— " બાપા ! આજ બ્હેને એક ગરીબ ભિખારીની છોકરીને પોતાની સાડી આપી દીધી, તેથી તેણે જૂની પહેરી છે "

કૈલાસબાબુએ ઇંદુને પૂછયું:—" શ્યામ શું કહે છે ? તેં તારી સાડી કોને આપી દીધી ?"

ઇંદુમતીએ રસોડામાં રહ્યાં રહ્યાં બ્હીતે બ્હીતે જવાબ આપ્યો:— "આજે એક આંધળા ભિખારીની સાથે તેની એક છોકરી આપણા

બારણા આગળ આવી હતી. તેના શરીર ઉપર ફક્ત એક જૂનું ચૂંથા જેવું લૂગડું હતું. તે બિચારી શરમની મારી હાથ પણ બહાર કાઢી શકતી ન હતી. મેં તેને મારી એક જૂની સાડી આપી દીધી. તે બાપડી બહુ ખુશ ખુશ થઈ ગઇ અને આશીર્વાદ આપીને ચાલી ગઈ. મારે હજી પૂરતાં કપડાં છે. બે સાડીઓ તો હજી નવીજ છે."

કૈલાસબાબુ પણ ઇંદુમતી જેવી ઉદાર સ્વભાવની પુત્રીને યોગ્ય પિતા હતો. એવી હાલતવાળા બીજા માણસને તો આ વાત સાંભળીને કલેશજ થાય; પણ કૈલાસબાબુ તો ઉલટો તેથી રાજી થયો અને તેણે કહ્યું:–"ઇંદુ ! એવું હતું તો પછી તારી નવીજ સાડી શામાટે ન આપી ?"

ઇંદુઃ–"નવી સાડી આપી હોત તો તે બિચારી વધારે વખત પહેરી શકત; પણ આપણી હાલત એવી ક્યાં છે કે આપણે નવાં કપડાં આપી શકીએ ?"

પુત્રીની બુદ્ધિ જોઇ કૈલાસબાબુ મુગ્ધ થઇ ગયો. તે મનવડે પ્રભુનો આભાર માનીને બોલ્યો.–"દીકરા ! જેવું તારૂં ઉદાર મન છે,તેવુંજ સારૂં ઘર પ્રભુ તને આપે."

એટલામાં રસોઇ તૈયાર થઇ ગઇ. ઇંદુના બોલાવવાથી કૈલાસબાબુ પુત્રીને માટે અનેક મંગલ કામના કરતો રસોડામાં ગયો અને જમવા બેઠો.

૩—જ્ઞાનપ્રચાર

દિવસે દિવસે ઇંદુમતીની ઉંમર વધવા લાગી. ઉંમરની સાથે સાથે તેની બુદ્ધિ પણ વધતી ચાલે છે. હાલ માત્ર તેર વર્ષની ઉંમર છતાં પણ તે કેટલી બુદ્ધિમતી હતી, તેનો કાંઇક પરિચય વાચકને કરાવીશું.

વસંતઋતુ ચાલતી હતી અને બપોરનો સમય હતો. તે વખતે ઈંદુમતીના ઘરમાં ગામની અનેક બાલિકાઓ એકઠી થઇ હતી. ત્યાં કામિની, નલિની, રોહિણી, સરલા, વિમલા, કમલા, સરોજિની, કાદંબિની, મૃણાલિની, કુમુદિની વગેરે અનેક તેની ઉંમરની છોકરીઓ તેને ઘેર નિત્ય આવતી હતી. ગામની બધી છોકરીઓ તેના ઉપર ખાસ પ્રેમ રાખતી હતી. સૌને તેની સાથે બહેનપણાં હતાં. બપોરે તેના પિતા કચેરીમાં જતા એટલે તેના ઘરમાં બીજું કોઇ નહિ હોવાથી બધાંને ત્યાં ભેગાં થવાનું ઠીક ફાવતું હતું. તેઓ રોજ ભેગી થતી. કોઇવાર એકાદ પુસ્તકનું વાચન થતું, તો કોઇવાર સીવવા, ભરવા અથવા ગુંથવાનું કામ ચાલતું, તો કોઇવાર વાતોના તડાકા પણ ચાલતા. લક્ષ્મીપુરમાં તે વખતે ઘણી છોકરીઓએ વાંચતાં-લખતાં શીખવા માંડયું હતું; તોપણ તે વખતે બધી છોકરીઓ નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરી શકે એવી કન્યાશાળા સ્થપાઇ ન હતી. છોકરીઓ પોતપોતાના વડીલ પાસેથી લખતાંવાંચતાં શીખતી.

ઇંદુમતી પોતાની બહેનપણીઓ આવતી તે સર્વનો પ્રેમથી સત્કાર કરતી અને સૌને પાથરણા ઉપર બેસાડી ઠંડું પાણી પીવા માટે રજુ કરીને સૌનું સ્વાગત પણ કરતી હતી.

એક દિવસ બધી છોકરીઓ ત્યાં એકઠી થઇને "નર–નારી" નામના પુસ્તકનું વાચન કરતી હતી. કામિની વાંચતી હતી અને બીજી છોકરીઓ સાંભળતી હતી. એકાદ બે પાનાં વાંચ્યા પછી કામિનીએ પોતાના જ્ઞાનની બડાઇ મારતાં કહ્યું:–"હું 'નર–નારી'નું પુસ્તક આખું વાંચી ગઈ છું."

સરોજિની તેના મામાને ઘેર ગઇ હતી, ત્યાં તે "દક્ષયજ્ઞ" નામનું નાટક જોઇ આવી હતી. તેણે પુસ્તકનું વાચન અટકાવ્યું અને નાટકની વાત ઉપાડી.

ઇંદુમતીએ કહ્યું:–"બોલો ત્યારે સીતા, સાવિત્રી, શકુંતલા અને પાર્વતી એ ચારમાંથી કોનું સતીત્વ સૌથી વધારે ગણાય?"

શ્યામા:–"એમાં વળી શું પૂછવાનું હતું? બધીએ સતીઓ અને બધીએ દેવીઓ! તેમાં મોટું કોણ અને નાનું કોણ?"

ઇંદુ:–"સતીઓ ખરી, પણ એ ચારમાંથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી એમ કેમ કહેવાય? બધી સારી વસ્તુઓમાં પણ કોઇ વધારે સારી તો કોઈ ઓછી. સોનામાં પણ જૂદા જૂદા પ્રકાર હોય છે. પાટનું સોનું અને મેલું સોનું."

ઇંદુની દલીલ સાંભળીને સરોજિની બોલી:–"ખરી વાત છે. એ ચારેમાંથી સૌથી શ્રેષ્ઠ સીતા. બીજી બધી એનાથી ઉતરતી. જુઓ, તેનું સતીત્વ કેવું હતું? અગ્નિમાં પેઠી, પણ તેના શરીરને આંચ ન આવી અને તેના મોંમાથી આજ્ઞા નીકળતાંજ પૃથ્વીના બે ભાગ થઇ ગયા!"

ઇંદુ:–"હા, સીતા સતી તો ખરીજ; તોપણ તેણે છેવટે એક કામ ઘણું ખોટું કર્યું. તેણે પોતાના પતિના તરફ ક્રોધ કર્યો અને પાતાળમાં ચાલી ગઇ. આ જોઇને રામચંદ્રજીને કેટલું દુઃખ થયું

હશે,તેનો વિચાર કર્યો ? પતિના તરફ ગુસ્સો કરવો અને તેને વ્યથા થાય એમ વર્તવું એ સતીને ઘટે નહિ.”

આ ઉપરથી દિગંબરી નામની એક બાળાએ ટીકા કરી કેઃ- “એમ ન કરે તો શું કરે ? બિચારી સીતાએ ઓછું સહન કર્યું છે ? પછી તે કેટલું સહન થાય ? રાવણને ઘેરથી ધણીએ છોડાવી ત્યારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવીને તેના સતીત્વની પરીક્ષા કરી; છતાં પણ લોકોની નિંદાથી ડરી જઇને તેને બાપડીને જંગલમાં કાઢી મૂકી. પરીક્ષા ઉપર પરીક્ષા ! ધણી આટલી બધી સતાવણી કરે ત્યારે બૈરી તે કેટલું સહન કરે !”

ઇંદુઃ-“ધણી એટલે સ્ત્રીનો દેવ-સ્ત્રીનો ગુરુ.સ્ત્રીએ તો તેના તરફ નિશ્ચલ ભક્તિ રાખવીજ જોઇએ. ધણી સ્ત્રીને દુ ખ દે માટે સ્ત્રીએ શું ધણીને દુઃખ દેવું ? એમજ હોય તો પછી પતિભક્તિ કયાં રહી ? વળી તમારે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ કે, રામચંદ્રજી રાજા હતા. પ્રજાને રાજી રાખવી એ તેમની મુખ્ય ફરજ હતી. પ્રજા તરફ રાજાનો શો ધર્મ છે, તેનો જગતને બોધ અપવામાટેજ તેમણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. મનમાં તેમને સીતા તરફ એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેની ગેરહાજરીમાં યજ્ઞ વખતે તેની સોનાની મૂર્તિ બેસાડી,પણ બીજી વાર લગ્ન ન કર્યું.શું સીતાને આ વાતની ખબર ન હતી ? આવા સ્નેહસાગર જેવા પતિ ઉપર ક્રોધ કરાયજ કેમ?”

આ સાંભળીને શ્યામા હસીને કહેવા લાગીઃ-“ વાહ રે મારી સતી ! ઠીક હવે જોઇશું ને ? વારૂ જાણે સીતાને તો તેં પહેલો નંબર આપ્યો નહિ, ત્યારે હવે સાવિત્રીને આપીશ કે નહિ ? એમાં કાંઇ તકરાર કરવા જેવું છે કે ?”

ઇંદુઃ-“સાવિત્રીની સ્વામીભક્તિ અનુપમ હતી, એમાં કશો

શકે નથી; પરંતુ તેણે પણ એક દોષ કર્યો હતો અને તેનું ફળ તેને ચાખવું પડયું હતું.”

સરલાઃ—“હે વળી,તેણે શો દોષ કર્યો ? અને શું ફળ ચાખ્યું ?”

ઇંદુઃ—“દોષ કેમ નહિ ? સાવિત્રી રાજાની છોકરી હતી. કૌમાર અવસ્થામાં તેણે માતાપિતાને સંપૂર્ણ રીતે આધીન રહેવું જોઈતું હતું. તેમ ન કરતાં તેણે માબાપને પૂછ્યાવગરજ વનમાં સત્યવાનને આત્મસમર્પણ કર્યું. તેમ કરીને તેણે માબાપની એક રીતે અવગણના કરી. એ અપરાધની શિક્ષામાં તેના સ્વામીનું મરણ તેને જોવું પડયું. પોતાના ઉમદા સતીત્વના પ્રતાપે તેણે પતિને ફરીથી જીવતો કર્યો; તોપણ તેણે પતિને પોતાની નજર આગળ તરફડીને મરણ પામતો જોયો, એ શું જેવું તેવું દુઃખ છે? પતિની મરણ વખતની પીડા જોવી એ કરતાં સતીને માટે વધારે મોટું દુઃખ બીજું હોઇ શકે નહિ. દરેક માણસને તેના અપરાધના પ્રમાણમાં શિક્ષા થાય છે. હવે શકુંતલાનો વિચાર કરીએ. તેણે દુષ્યંત રાજાને જોયો. તેણે પોતાની મેળે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. કણ્વ મુનિને તે વખતે તેણે યાદ પણ ન કર્યા, તેનેજ માટે આખરે તેને ખમવું પડયું; માટે મારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે, માબાપની અવગણના કરીને કન્યાએ સ્વતંત્રપણે કોઇ પણ પુરુષ સાથે પરણવાને બંધાઇ જવું,એ વ્યાજબી નથી.માબાપ જોઈવિચારીને જેની સાથે પરણાવે તેનેજ પોતાનો પતિ માનવો જોઇએ; એટલા માટેજ હું તો પાર્વતીને પ્રથમ પદ આપુ છું. તે રાજકન્યા હતી. તેનાં માબાપે તેને ઘરડા,શ્મશાનવાસી,સંન્યાસી એવા મહાદેવ સાથે પરણાવી; તોપણ તે પતિની સાથે સંતોષથી રહી અને અનન્ય પ્રેમથી પતિની સેવા કરવા લાગી અને તે એટલે સુધી કે પતિની નિંદા સાં-

ભળીને તેણે પોતાનો જીવ સુદ્ધાં કાઢી નાખ્યો."

નલિની જરાક રમતીઆળ છોકરી હતી. તેને આ બધી ચર્ચા ગમી નહિ, એટલે તે વચમાં બોલી ઉઠી:–" ઠીક, હવે રહેવા દો. આપણી ઇંદુ સાસરે જશે ત્યારે આપણને કાંઇ યાદ કરવાની છે ?"

શ્યામા સૌથી મોટી અને બુદ્ધિમતી હતી. નલિની બોલી તે સાંભળીને તેણે દિલગીરીભરેલા અવાજે કહ્યું:–" ઇશ્વર એક વાર તેમ કરે. લગ્ન થયા પછી ભલેને તે આપણને યાદ ન કરે ! કૈલાસ કાકા ઇંદુને પરણાવવા ઘણુંએ મથી રહ્યા છે, પણ ઘાટ બેસતો નથી."

નલિની બોલી:–" ના, ના. ઇંદુનો વિવાહ તો થઇ ગયો છે. કાલે એના બાપા મારે ઘેર આવીને મારા બાપા સાથે એ વિષેજ વાત કરતા હતા; અને મારા બાપાની સલાહ લઇને એમણે નક્કી પણ કરી નાખ્યું છે. તેમણે અમારે ઘેરથી પાંચસો રૂપિયા દેવા કર્યા છે અને મારાં ઘરેણાં લગ્ન વખતે ઇંદુને પહેરાવીને કામ ચલાવી લેશે. પછી ધીમે ધીમે સવડ પ્રમાણે એને ઘરેણાં ઘડાવી આપશે. ફુલતોરાવાળા ઘોષબાબુને ઘેર એને પરણાવવાની છે. તે છોકરો મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે અને હમણાં કલકત્તે ભણે છે. તે રૂપાળો પણ છે."

આ સાંભળીને ઇંદુમતી ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ. તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહી. બીજી છોકરીઓ મનમાં આવ્યું તેમ બોલીને તેની મશ્કરી કરવા લાગી. આ હાસ્યવિનોદ અટકાવીને તેણે શ્યામાને કહ્યું:–" બહેન ! કોઇ પાસે પૈસા ન હોય તો શું તે પોતાની છોકરીને ન પરણાવી શકે ?"

શ્યામા:—"ન પરણાવાય એમ નહિ; પણ સારૂ ઘર અને સારો ભણેલોગણેલો વર ન મળે."

ઇંદુઃ–"ત્યારે જેનીપાસે દ્રવ્ય ન હોય તે સારૂં ઘર અને સારો વર જોયાવગર પોતાની છોકરીને પરણાવે તેમાં શું ખોટું ? ગરીબ-ની છોકરી ગરીબને ઘેર જાય એમાં ખોટું શું ?"

શ્યામાઃ–"ઇંદુ ! તારે એમ બોલવાનુ શું કારણ ?"

ઇંદુ રડતે અવાજે બોલીઃ–" બ્હેન શ્યામા ! તું મારા બાપને કહેજે કે, આટલા બધા રૂપિયાનું દેવું ન કરે. એ દેવું એમનાથી કદીપણ વાળી શકાશે નહિ."

શ્યામાઃ–"દેવું ન કરે તો શું કરે ? છોકરીને પરણાવ્યા વગર કાંઇ ચાલે એમ છે ?"

ઇંદુઃ–"જ્યાં પૈસા અને ઘરેણાં વગર પરણાવાતું હોય ત્યાં પ-રણાવે. તે ઘર જેવું હોય તેવું. સારૂં ન હોય તો કાંઇ અડચણ નહિ. દેવું કર્યાથી તો આખરે ભીખ માગવાનો વખત આવી જાય."

પછી બીજી આડીઅવળી વાતો કરતાં કરતાં સાંજ પડવા આવી, એટલે છોકરીઓ પોતપોતાને ઘેર ગઇ અને ઇંદુ પણ ઘરકામે વળગી.

૪-ઘરકામમાં કુશળતા

સાધારણ રીતે ગામડાંઓમાં ઉનાળાની ઋતુમાં લોકોને પાણી-ની ઘણી હરકત હોય છે. બંગાળામાં લોકોને પાણીનો આધાર ગામનાં તળાવ ઉપર હોય છે; પણ નાનાં ગામડાંમાં તળાવ જેવાં જોઇએ તેવાં ન હોવાથી ચૈત્ર માસ બેસતાં તળાવનું પાણી સુકાઇ જાય છે અથવા લીલ વગેરે ગંદકીને લીધે પીવાને માટે તો તદ્દન-

જ નકામું થઇ જાય છે. આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે વખતે લક્ષ્મીપુરના લોકોને પાણીની ઘણી વિપત્તિ હતી. પાસે નદી તો હતી,પણ તેમાં મગર એટલા બધા હતા કે કોઇ ત્યાંથી પાણી ભરવાની હિંમત કરતું નહિ; આથી કરીને લોકોને ઘણે દૂરથી પાણી ભરી લાવવું પડતું હતું.

ઇન્દુમતીના ઘરથી ચોખ્ખા પાણીનું એક તળાવ આશરે માઇલ દોઢ માઇલ દૂર હતું. ગામલોકો ત્યાંથી પાણી ભરી આવતા. નાની ઇન્દુમતી પણ રોજ એક ગાઉથી પીવાનું પાણી ભરી લાવતી. નાની છોકરીથી આટલે બધે આઘેથી પાણી નહિ લવાય એમ ધારીને એક ગરીબ પાડોશણને પૈસા આપવાના ઠરાવીને તેની પાસે પાણી ભરાવી મંગાવવાનો કૈલાસબાબુએ બંદોબસ્ત કર્યો; પણ ઇન્દુમતીએ તેમ કરવા સાફ ના પાડી. તે દિવસમાં બે વાર એક ગાઉને છેટેથી બે તાંબડા પાણી ભરી લાવતી. તેની જગ્યાએ કોઇ મોટા ઘરની વહુ કે દીકરી હોત તો તેનાથી આવું કામ થાત નહિ અને એ કામ કરવા ખુશી પણ તે બતાવત નહિ; પણ ઇન્દુમતી ગરીબ માણસની દીકરી હોવાથી નાનપણથીજ ઘરકામમાં પલોટાઈ ગઈ હતી. તે છેક નાની હતી ત્યારથી તેની માની સાથે નાનો ઘડો લઇને પાણી ભરવા જતી અને ઘરનું બીજું પણ અડધોઅડધ કામ કરીને માના માથાનો કામનો બોજો ઓછો કરતી. માના મરણ પછી તેણે બધું ઘરકામ ઉપાડી લીધું અને નાની ઉંમર છતાં મોટી વયની સ્ત્રીની માફક ઘરનું સઘળું કામ કરવા લાગી. રોજનો અભ્યાસ પડી જવાથી તે ઘણીજ ચાલાકીથી બધું કામ ઝપાટાબંધ આટોપી નાખતી અને પાછી નવરી ને નવરી રહેતી. અંગને મહેનત આપ્યાથી તેનું શરીરબળ પણ

ઘણું સારૂં રહેતું. તે શરીરે સુંદર અને કોમળ હતી, તોપણ ઘરકામનો બોજો સહન કરી શકે એવી ખડતલ બની ગઇ હતી. તેને મહેનત કરવામાં ઘણો આનંદ પડતો. આળસમાં વખત ગુમાવવા ઉપર તેને ઘણોજ કંટાળો આવતો અને કામવગર તેને ચેનજ પડતું નહિ.

આજે તે સાધારણ કદનો તાંબડો બગલમાં× મારીને ધીરે ધીરે ઘેર જતી હતી. તેનો નાનો ભાઇ શ્યામ રમત કરતો કરતો તેની આગળ આગળ ચાલતો હતો અને રસ્તામાં ઉગેલાં ઝાડનાં પાન, ફૂલ મનમાં આવે તેમ તોડતો હતો. ઇન્દુ તેને અનેક રીતે સમજાવીને, બીક બતાવીને સીધે રસ્તે જવાનું કહેતી હતી.

ખરા બપોરનો સમય હતો અને ઉનાળાના દહાડા હતા. આટલા તાપમાં બગલમાં તાંબડો લઇને ચાલતી કોમળ બાલિકાના શરીરમાંથી પરસેવાના રેબઝેબ છૂટવા લાગ્યા; આટલું છતાં પણ તેના મુખ ઉપર અપ્રસન્નતાની એક રેખા પણ જણાતી ન હતી. તે પોતાના દેવસમાન પૂજ્ય પિતા અને પ્રાણાધિક પ્રિય ભાઇને માટે પાણી લાવતી હતી. ભક્તિ અને સ્નેહથી ઉત્પન્ન થતા આનંદને લીધે તેને લેશ પણ થાક લાગતો ન હતો. **અંતઃકરણના ઉમળકાથી કામ કરનારને પરિશ્રમ જણાતો નથી.**

રસ્તામાં ઇન્દુમતીને એક પાકટ વયની પાડોશણનો સંગાથ

×પાણીનું બહેડું માથે મૂકવાનો રિવાજ માત્ર ગુજરાત–કાઠીઆવાડમાંજ છે અને તે વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. તેમ કરવાથી છાતીનો સીનો ટટાર રહે છે અને ચાલવામા પણ એક પ્રકારની રમણીયતા આવે છે. દક્ષિણીઓ કરતા ગુજરાત–કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓ વધારે તંદુરસ્ત હોવાનું આ પણ એક કારણ છે. **ભા. ક.**

થયો. ઇન્દુમતીના ગુણ અને તેના મીઠા સ્વભાવને લીધે ગામની બધી સ્ત્રીઓ તેના ઉપર ઘણી મમતા રાખતી હતી.

બગલમાં પાણીનો તાંબડો અને તાપથી કરમાઇ ગયેલી તેની દેહ જોઈ તે બાઇએ દયાભરેલે અવાજે કહ્યું:–“બેટા ઇન્દુ! તું આટલો મોટો તાંબડો લઇને શામાટે પાણી ભરવા આવતી હઈશ? તારી તે કાંઇ હજી ઉંમર થઇ છે. તારાથી તે આવડું મોટું વાસણ ઉપાડીને ચલાય! કૈલાસબાબુ આવા કેવા! તેમને પાણીઆરી રાખતાં શું થાય છે? મને મળશે ત્યારે હું તો કહીશ!”

આ વાત સાંભળીને ઇન્દુ ઘણી શરમાઇ ગઈ. બગલમાં તાંબડો લઇને તે ઉભી રહી અને તે બાઇને કહ્યું:–“ માસી! મારા બાપા તો કહે છે કે, પાણીઆરી પાસે પાણી ભરાવી મંગાવ; પણ મેંજ ના પાડી છે. પારકું માણસ–એને શી કાળજી? ક્યાંથી પાણી ભરી લાવે અને ક્યાંથી નહિ? વખતે નજીકના ગંદા તળાવમાંથી ભરી લાવે તો આપણે શું જાણવાનાં હતાં? મને તો એવું પાણી પીતાં સૂગ આવે. વળી બે જણનું પાણી લાવવું તેમાં મોટી વિસાત શી છે? હું આના કરતાંએ મોટો તાંબડો ઉપાડી શકું છું. મને તો મારી બાએ નાનપણથીજ કામ કરવાની ટેવ પાડી છે. જાણે આગળથી ચેતી ગઇ ન હોય કે મારેજ માથે બધું આવી પડવાનું છે! મારા ગજ પ્રમાણે તેમને બધુંએ શીખવી ગઇ છે.”

બોલતાં બોલતાંમાં ઇન્દુની આંખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગઈ. તેની વાત સાંભળીને તથા તે વખતનો તેનો ચહેરો જોઇને તે ભલી બાઇને પણ ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે આગ્રહ કરીને ઇન્દુના હાથ માંથી તાંબડો ખેંચી લીધો અને કહ્યું:–“ ચાલ મા, હું તને પણે સુધી લેવા લાગું.”

ઇન્દુએ ડોસીને ઘણી વારી, પણ તેણે તેની વાત સાંભળીજ નહિ. આખરે નિરૂપાયે તે ડોસીની જોડે ચાલવા લાગી અને તેના ઘર આગળથી તેણે પાણીનો તાંબડો પોતાની બગલમાં લઈ લીધો.

ઘરમાં શું શું કામ કરવાનું બાકી છે, તેનો વિચાર કરતી ઇન્દુ પોતાના ઘર આગળ આવી પહોંચી. ઘરમાં તેનો પિતા અત્યંત ઉદાસીન અને દુઃખી હાલતમાં બારણા આગળ બેઠો હતો. તેનું શરીર નિશ્ચેષ્ટ હતું. કપાળ ઉપર ક્ષોભ અને ચિંતાની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ જણાતી હતી અને આંખમાં ઝળઝળીઆં ભરાઇ આવ્યાં હતાં. ઇન્દુમતીએ તેના બાપને અગાઉ કદીપણ આવી સ્થિતિમાં જોયો નહોતો. કૈલાસબાબુને ભરજુવાનીમાં પત્નીના અકાળ મરણનો ઘા વાગ્યો હતો. યોગ્ય સ્ત્રીને અભાવે પોતાનાં વહાલાં પુત્રપુત્રીને કેટલી અડચણ વેઠવી પડતી હતી, એ રોજ તેના જોવામાં આવતું હતું. આથી મનમાં તે રોજ દુઃખી રહેતો, પણ છોકરાં હીજરાય નહિ તેટલા સારૂ તે બહારથી હસતું મોઢું રાખતો. તે આજે રોજના કરતાં ઘણોજ વહેલો ઘેર આવ્યો હતો અને કપડાં ઉતાર્યાવગરજ ઓટલા ઉપર દિઙમૂઢ થઈને બેઠો હતો. બાપને ઘેર આવેલો જોઈને નાનો શ્યામ "બાપા" 'બાપા" કરતો તેની કોટે વળગી પડયો; પણ જે બાપ તેને રોજ ખોળામાં બેસાડીને વહાલથી રમાડતો હતો, તેણે આજે તેને તરછોડી મૂકયો અને કઠોર અવાજે ધમકાવીને કહ્યું:–"ચાલ્યો જા, મને હમણાં પજવ નહિ."

ઇન્દુમતી આ સર્વ જોઇને સમજી ગઈ કે, નક્કી પિતા ઉપર કાંઇ ભારે સંકટ આવી પડેલું હોવું જોઈએ. તેની આગળ થઇને ઘરમાં પેસવાની તેની હિંમત નહિ ચાલવાથી તે પાછલે બારણેથી ઘરમાં ગઇ અને પાણીનો તાંબડો ઉતારીને થોડીવાર વિચાર કરતી

ઉભી રહી. પછી તે બીતી બીતી પિતાની પાસે આવી અને ધીમે અવાજે બોલી:–"બાપા ! તમે તો આવી પહોંચ્યા. હજી તમે હાથ-પગ નથી ધોયા ? લ્યો,હું પાણીનો લોટો ભરી લાવું." એમ કહીને તેણે ચોખ્ખા ચળકતા લોટામાં પાણી ભરી લાવી પિતાની પાસે મૂક્યું.

કૈલાસબાબુના હૃદયમાંથી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. તેના આઘાતથી બાલિકાનું પણ કોમળ હૃદય વિંધાઇ ગયુ. કુમળી વયની પુત્રીના હૃદયને વિશેષ જખમી કરે એવા માર્મિક શબ્દો કૈલાસબાબુ બોલવા લાગ્યો. તે બોલ્યો:–"ઇન્દુ ! ઇન્દુ ! રહેવા દે. મારા તરફ આટલો બધો પ્રેમ અને ભક્તિ ન જોઇએ. હું તારા જેવી પુત્રીને લાયક પિતા નથી."

પિતાનાં નેત્રમાંથી આંસુની ધારા વહેતી જોઇને બાલિકાની આંખમાંથી પણ અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેનું હૈયું ભયથી ધડકવા લાગ્યું. પોતાની બાળકબુદ્ધિ પ્રમાણે તે એવી કલ્પના કરવા લાગી કે, મને પાણી ભરીને આવતાં વાર લાગી તેથી કદાચ ગુસ્સે થયા હશે ? તેણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું.–"બાપા ! શું કરૂં ? શ્યામ ઓવારા ઉપર ઘડીમાં આમ દોડે અને ઘડીમાં તેમ દોડે, તેથી મને આવતાં જરા મોડું થયું."

આ સાંભળી તેના બાપે જરા અકળાઇને કહ્યું:–"તું આવી ભોળી અને ભલી ન હોત તો તારા આ અભાગીઆ બાપને આટલો સંતાપ થાત નહિ. મારાં પેલા અવતારનાં કાંઈ પાપને લીધેજ તારે આટલું બધું સહન કરવું પડે છે ! દુનિયા આટલી બધી બેકદર છે, તે આટલે દિવસે મેં આજેજ જાણ્યું. મારી આવી ગુણીયલ પુત્રી તરફ કોઇ જોતુંએ નથી." આટલું કહેતાં કહેતાં તેનો સાદ ગળગળો થઇ ગયો અને તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

ઇન્દુમતીએ દુઃખી અવાજે પૂછ્યું:–"પણ બાપા! થયું છે શું?"

કૈલાસબાબુએ કહ્યું:–"સાંભળ ઇન્દુ, હું તને આજે બધું કહું છું. મારા દુઃખની વાત હું બીજા કોની આગળ જઇને કહું? ત્રણ વર્ષથી હું તારા માટે વરની શોધ કરૂંછું.મને એમ થાય છે કે,મારી માવિનાની ઇન્દુ મારા ઘરમાં બહુ દુઃખી થાય છે, તેને કોઇ સારે ઘેર પરણાવું તો તે ઠરીને બેસે; એટલા માટે મેં કેટલાં ફાંફાં માર્યાં, કેટલા કેટલા માણસોની ખુશામત કરી, કેટલા લોકોને પગે પણ લાગ્યો, પણ કોઇએ મારા દુઃખ તરફ નજર પણ કરી નહિ. આજકાલ રૂપિયાની કોથળી ઠાલવ્યાવગર સારો વરજ મળી શકતો નથી. જેને તેને પૈસાનોજ મોહ લાગ્યો છે. ફુલતોરાવાળા દેવેન્દ્ર ઘોષ સાથે મારે નાનપણથીજ દોસ્તી છે. એને એક પુત્ર છે અને તે છોકરો મારી નજરમાં પણ આવે છે. તેના મેં ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે પાંચસો રૂપિયા લઇને વિવાહ કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું: મારા બીજા જૂના મિત્ર શશીબાબુએ મને પાંચસો ઉછીના આપવાનું વચન આપ્યું; પણ આજે આશાભેર હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું કે:–'હાલ પાંચસો રૂપિયા આપી શકાય એમ નથી,બહુ તો બસેંક આપું; પણ તમારૂં ઘર લખી આપો તોજ.' હવે મને કશો ઉપાય સૂઝતો નથી; મારા દુઃખનો પાર નથી. તારી માએ મને મરતી વખતે કહ્યું હતું કે:–'મારી ગરીબડી ઇન્દુનું જતન કરજો. તેના મોં સામું જોજો.'"

આટલું સાંભળતાંજ ઇન્દુને ડુમ્મો ભરાઇ આવ્યો અને તે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

૫—અતિથિસત્કાર

બિચારા કૈલાસબાબુને વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ પડવા લાગી પુત્રીને માટે વરની શોધ કરવા તેને રખડવું પડતું, તેથી ઘણીવાર કચેરીમાં જતાં તેને મોડું થતું હતું અને ગેરહાજર પણ રહેવું પડતું; જેથી તેના ઉપરી અમલદારે નારાજ થઇને તેને નોકરીમાંથી રજા આપી. માત્ર પોતાના પગારવડેજ તે બાળકોનું પોષણ કરતો હતો; બીજી કશી આવક નહોતી. નોકરી જવાથી તેને ચારે દિશાઓ સૂની જણાવા લાગી. કન્યાદાનની ચિંતા તો હતીજ અને હવે ભરણપોષણનું સાધન પણ ગયું. આ બેવડી ફિકરથી તે મરવા જેવો થઇ ગયો.

ઘરમાં જેટલું અનાજ હતું તે થોડા દિવસમાંજ પૂરૂં થવા આવ્યુ અને બીજી કોઇ નોકરી મળી શકી નહિ. ઇન્દુને એકલી ઘેર મૂકીને નોકરી કરવા કોઈ આઘેના શહેરમાં જવાની તેની હિંમત ચાલતી ન હતી; તેમ ઘેર નવરા બેસી રહેવાથી પણ નભે તેમ ન હતું.

આ બાબતવિષે તેણે એકવાર ઇન્દુમતીને પૂછી જોયું કેઃ—"હું કદાચ બહારગામ નીકળી જાઉં તો તમે ભાઇબહેન એકલાં ઘેર રહી શકો કે નહિ? ગમે ત્યાં જઇને પાંચ પૈસા કમાવા સિવાય ઉપાય નથી."

ઇન્દુમતી બાપની મુશ્કેલી સમજતી હોવાથી તે ભાઇને લઇને ઘેર રહેવા કબૂલ થઈ. બાપને ધીરજ આપવા તેણે કહ્યુંઃ—"જેને કોઇની સહાય નથી, તેને ઈશ્વરની સહાય છે. અમારે એમાં બીવાનું શું છે ? અમને તો કોઈએ દુઃખ દેવાનું નથી. કોઇ અમને શામાટે દુઃખ દે ?"

ઇન્દુમતીના ઉત્તરથી કૈલાસબાબુને વધારે હિંમત આવી. તેણે દીકરીને એક મહિનો ચાલે તેટલા રૂપિયા આપ્યા; અને અલકા નામની એક ભલી પાડોશણુ હતી તેને કહી રાખ્યું કે, તારે રોજ રાતના ઈન્દુમતીની સાથે અમારા ઘરમાં સૂઇ રહેવું. આટલો બંદોબસ્ત કરી પુત્રપુત્રીને ઇશ્વરને ભરોસે મૂકીને કૈલાસબાબુ ઘેરથી નીકળી પડયો.

આષાઢ માસ બેઠો હતો,ઘનઘોર વાદળને લીધે સર્વત્ર અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો, વરસાદની ઝડી વરસી રહી હતી અને વાદળાંને ભેદીને વિજળી ચારેદિશાએ ચમકારા કરી રહી હતી. વારંવાર ભીષણ મેઘગર્જના સંભળાતી હતી. વરસાદના સુસવાટ અને વિજળીના કડાકાસિવાય બીજો એક પણ શબ્દ સંભળાતો ન હતો.

ઇંદુમતી નાનાભાઇને પાસામાં લઇને સૂતી હતી અને વચમાં વચમાં અલકા સાથે કાંઈ કાંઇ વાતો કાઢીને પોતાના ચિંતાગ્રસ્ત મનને બીજી દિશાએ વાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અલકા સાથે કૈલાસબાબુના કુટુંબને ઘરોબો હોવાથી ઇંદુ તેને માસી કહીને બોલાવતી હતી.

શ્યામ ઘસઘસાટ ઉંઘતો હતો. એક પહોર રાત વીતી ગઇ, તોપણ હજી ઇંદુની આંખમાં ઉંઘ આવતી ન હતી. તેના મનમાં અનેક વિચારો આવતા હતા. પિતાને ગયાને મહિનો થઇ જવા છતાં કશા સમાચાર મળ્યા ન હતા. આટલા દિવસ તે કયાં રહ્યા હશે? શું કરતા હશે? સાજા હશે કે નહિ? આવી અંધારી રાતે મૂસળધાર વરસાદ પડે છે,તે વખતે તે કયાં સૂતા હશે?વગેરે અનેક વિચારોથી તેનું કોમળ હૃદય વલોવાઇ જતું હતું. ઘરખર્ચને માટે તેના પિતા જે રકમ આપી ગયા હતા તે બધી ખર્ચાઇ ગઇ હતી અને અલકા

પાસેથી થોડુંક દેવું પણ કરવું પડયું હતું. આવી વિવિધ પ્રકારની ચિંતાઓની વચમાં તેને પોતાની મા પણ યાદ આવતી હતી અને તેથી તેની આંખમાં વારંવાર આંસુ ભરાઇ આવતાં હતાં. ઇંદુને નિદ્રા નથી આવતી એમ જાણીને અલકાએ એક વાર્તા કહેવા માંડી અને ઇન્દુ તે શૂન્યચિત્તે સાંભળતી ગઇ. એવામાં બહારથી "ઘરમાં કોઇ છે કે ?" એવો અવાજ સંભળાયો. ઇંદુમતીએ વાત બંધ રખાવીને કાન માંડયા. બીજી વાર પણ તેનો તેજ શબ્દ સંભળાયો અને આ વખતે બોલનારે એમ પણ કહ્યું કેઃ–"આવા વરસાદમાં અમને સવારસુધી આશ્રય આપશો તો મોટો ઉપકાર થશે. અમારે માત્ર સૂઇજ રહેવું છે." અલકાએ તેમને કઠોર સ્વરે જવાબ આપ્યોઃ–"આ ઘરમાં કોઇ પુરુષ નથી, બીજે કોઇ ઠેકાણે તપાસ કરો."

ઇન્દુમતીએ અલકાને બોલતી અટકાવી એકદમ દીવો કર્યો અને ઝટપટ બારણું ઉઘાડયું. બારણા આગળ એક સાદડી પાથરી. તેના ઉપર વટેમાર્ગુ કાંઇક નિશ્ચિંત થઇને બેઠા.

અલકા પથારીમાં સૂતી સૂતી બબડવા લાગી. ઇંદુએ તેને ઠંડી પાડવા કહ્યુંઃ–"માસી! તમે આવું શું બોલતાં હશો ? આવી આફતમાં એ માણસને આશ્રય ન આપીએ તે કંઇ સારૂં કહેવાય ? મારા બાપાજ આજે આવી ઘોર અંધારી રાતે કોણ જાણે ક્યાં સૂતા હશે ? સૂવાનું ઠામ મળ્યું હશે કે નહિ મળ્યું હોય ?"

અલકાએ કહ્યુંઃ—"તું બહુ ધર્મિષ્ઠ તો ! બેસાડયા તો ખરા પણ ખવડાવીશ શું ? ઘરમાં ટીપરી ચોખા છે, તે તારે કાલ સાંજસુધી ચાલત નહિ કે ? કાલે તારેજ અપવાસ કરવો પડશે, મારૂં શું જાય છે ?"

ઇંદુમતી અને અલકાની વાતચીતમાંના કેટલાક શબ્દો સાંભળવામાં આવવાથી બેઉ અતિથિઓ સમજી ગયા કે, આ કુટુંબની અવસ્થા ઘણીજ ખરાબ હોવી જોઇએ.તેમાંના એકે કહ્યું:–"અમારે ખાવાંની જરૂરજ નથી, સૂઈ રહેવા જેટલો આશ્રય મળ્યો એટલાથીજ અમે ઘણા આભરી થયા છીએ."

એટલામાં ઇંદુએ ઘરમાંથી પાણીનો એક મોટો સ્વચ્છ લોટો ભરી લાવીને પવાલાસહિત અતિથિઓ આગળ મૂકયો. અતિથિઓમાં એક યુવક હતો અને બીજો તેનાથી મોટો હતો.

થોડીવાર પછી યુવકે કહ્યું:–" અમે અહીં આવ્યા તે સારૂં ન કર્યું. અમને લાગે છે કે, આ ઘરમાં માત્ર બે બાઇઓજ છે; કોઈ પુરુષ નથી. "

પાસેના ઓરડામાંથી અલકા બોલી:–" ઘરધણી ઘેર નથી. ઘરમાં માત્ર એક છોકરો અને એક છોકરીજ છે. હું તો પાડોશણ છું. છોકરાં રાતને વખતે એકલાં સૂઇ રહે તે સારૂં નહિ, તેથી હું સૂવા આવું છું."

યુવાનઃ—"ઘરધણીનું નામ શું ?"

અલકાઃ—"કૈલાસચંદ્ર દત્ત."

એવામાં ઇંદુમતીએ અલકાને ધીમે અવાજે કહ્યું:–" તમે જરા મારી સાથે આવો છો? વાડામાં એકાદ બે રીંગણાં લાગ્યાં હોય તો તોડી લાવું. ઘરમાં મૂઠી દાળ પડી છે તેટલાથી એમને શું થશે? શાકની મેળવણી કરી હોય તો એ લોકો સુખેથી જમે ! "

ઇંદુનું બોલવું સાંભળીને પેલા યુવકેકહ્યું:–"અમને જમાડવામાટે તમારે જરા પણ તકલીફ લેવી નહિ. અમે રાતની રાત બારણા આગળ સૂઇ રહીશું એટલુંજ ઘણું છે. ઘરમાં કોઇ પુરુષ નથી.

એટલે અહીં સૂઇ રહેવું એ પણ અમારે માટે સારૂ ન કહેવાય; પણ કોઇની ઓળખાણ નહિ અને વરસાદ તથા અંધારાને લીધેજ અમે અહીં આવી પડ્યા છીએ."

ઇંદુમતીએ અલકાને કહ્યું કે, તમે એમનું નામઠામ પૂછી જુઓ. અલકાના સવાલના જવાબમાં તે યુવાને કહ્યું:–" અમારૂ ઘર અહીંથી દશેક ગાઉપર સુવર્ણપુરમાં છે. મારૂં નામ નકુલેશ્વર બસુ છે અને મારી સાથે મારા સગા છે, એમનું નામ જાદવચંદ રાય છે. અમે ઘણે દૂરથી હોડીમાં બેસીને ઘેર જતા હતા, પણ વરસાદ અને પવનને લીધે હોડીમાં બેસી રહેવું અમને ઠીક ન લાગ્યું તેથી અમે સૂઈ રહેવાય એવી જગ્યા ખોળતા ખોળતા તમારે આશરે આવ્યા છીએ. તમે આશરો આપી આજે અમને દુઃખમાંથી બચાવ્યા છે."

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ઇન્દુએ કહ્યું:–" હું હવે જઇને ચોખા સાફ કરી લાવું. રાત ઘણી ગઇ છે, એટલે એમને રસોઇ કરતાં જરા અઘરૂં તો લાગશે, પણ શું કરીએ ? "

ઇંદુની વાત સાંભળીને અતિથિઓમાં જે મોટી વયનો હતો તેણે કહ્યું:–" બહેન ! અમને જમવાની ઇચ્છાજ નથી. "

ઇંદુએ દુઃખિત અવાજે કહ્યું:–" તમે અમારે ઘેર અતિથિ થયા છતાં અમને ગરીબ જાણીને જમવાની ના કહો છો ? "

નકુલબાબુને બાલિકાના આવા બોલ સાંભળીને ઘણો આનંદ થયો. તેની બોલવાની ઢબ ઉપરથી તે સમજી ગયો કે નહિ જમીએ તો તે ભલી છોકરીના જીવને કલેશ થશે; તેથી મનમાં તેને અનેક ધન્યવાદ આપીને કહ્યું:–"ભલે તમારો આગ્રહ છે તો થોડું થોડું અમે જમીશં. અમારે સારૂ તમારે ઘણી મહેનત કરવી પડશે, પણ

સાક્ષાત્ લક્ષ્મીને ઘેર આવીને અમે ભૂખ્યા સૂઇ રહીએ તે ચાલે નહિ." અમારે હાથે રસોઈ કરવાની જરૂર નથી. અમારે તમારૂં ખપે તેમ છે; એટલે લક્ષ્મીનાજ હાથનો પ્રસાદ ખાઈશું."

આ કથન સાંભળી બાલિકા ઘણી રાજી થઈ અને શરમાઈ ગઇ. તેણે પછી પ્રસન્નચિત્તે રસોડામાં જઇને રસોઇ કરવા માંડી.

બનતી ઉતાવળે તેણે રસોઇ તૈયાર કરી નાખી. ઘરમાં મૂઠી દાળ અને ટીપરી ચોખા એટલુંજ અનાજ હતું. વાડામાંથી તાજાં રીંગણાં તોડી આણીને તેનું ભરત બનાવ્યું. ઘરમાં ઘી પણ થઈ રહેવા આવ્યું હતું. ઘેર ગાય હતી તેના દૂધને આધરકીને ઇન્દુમતી જાતેજ ઘી બનાવી લેતી. બેઉ પરોણા થાકી ગયેલા અને ભૂખ્યા હોવાથી ઇન્દુમતીએ હૈયાના સાચાભાવથી બનાવેલી રસોઇ તેઓ અત્યંત આનંદપૂર્વક જમ્યા. જમી રહ્યા પછી નકુલબાબુએ પોતાની સાથે આવેલા જાદવ બાબુને કહ્યું:—"આજે તો મેં ખૂબ દાળ ખાધી. હું મારે ઘેર કદી આટલી બધી દાળ ખાતો નથી. છોકરી નાની છતાં તેનો સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને વિનય જેવાં વખાણવાલાયક છે, તેવીજ તેની રસોઈ તથા ઘરકામની યોગ્યતા પણ વખાણવાલાયક છે."

જાદવ બાબુએ કહ્યું:—"ખરી વાત છે, છોકરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવીજ છે. ઈશ્વર એને રાજરાણી બનાવે!"

પરોણાઓને જમાડયા પછી ઇન્દુમતીએ તેમનેમાટે બીજા ઓરડામાં પથારી પાથરી. ઘરમાં મોટા લોકોના જેવા તળાઈખાટલા ન હતા. એક સ્વચ્છ શેતરંજી ઉપર તેણે જાતે બનાવેલું ગોદડું પાથરી આપ્યું. ગોદડાની સીલાઈમાં પુષ્કળ કારીગરી જોઈને જાદવબાબુએ પૂછયું:—"બહેન! આવાં સરસ ગોદડાં અહીંના દરજી સીવી શકે છે?"

આનો જવાબ અલકાએ આપ્યો. તેણે કહ્યું:–"એ તો ઈન્દુએ પોતાને હાથેજ સીવ્યું છે. એવા એવા કામમાં ઇન્દુની બરોબરી કરે એવું આ ગામમાં એક પણ નથી. જેવું એનું રૂપ છે અને જેવા એનામાં ગુણ છે તેવું એ બિચારીનું નસીબ નથી. બિચારી સોનાની પૂતળી જેવી છોકરીના કપાળમાં કોણ જાણે વિધાત્રીએ શું લખ્યું હશે ?"

જાદવબાબુએ અલકાને વધારે પૂછપરછ કરતાં તેને જાણ થઇ કે, એ છોકરી હજી કુંવારી છે. તેનો પિતા નિર્ધન હોવાથી તેનું લગ્ન કરી શકતો નથી. નકુલબાબુએ આ હકીકત સાંભળીને કહ્યું:–"આવી છોકરીને પરણાવવામાં શામાટે મુશ્કેલી પડવી જોઇએ ? એનાં પગલાં જેને ઘેર જશે તેને ત્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો વાસ થશે."

સવાર પડતાં નકુલબાબુએ શ્યામચંદ્રને ખોળામાં બેસાડીને તેના હાથમાં બે રૂપિયા મૂકયા અને કહ્યું:–" તું એના સંદેશ લઇને ખાજે."

શ્યામે રૂપિયા લઇ બહેનને બતાવ્યા. તે જોઇને ઈન્દુમતીની આંખો અશ્રુઓથી ભરાઇ ગઈ. પોતાના નમાયા ભાઇ તરફ કોઈ વહાલ બતાવતું તે જોઇને શોક અને આભારથી તેનું હૃદય છલકાઇ જતું; પણ અજાણ્યા પાસેથી બે રૂપિયા લેવા તે ઠીક નહિ એમ જાણીને તેણે શ્યામને કહ્યું:–"એ રૂપિયા એમને પાછા આપી આવ. બાપા ઘેર આવશે ત્યારે હું તને એ કરતાં વધારે રૂપિયા અપાવીશ."

ભાઇએ બહેનની આજ્ઞા માની અને નકુલબાબુની પાસે જઇને કહ્યું:–" રૂપિયા પાછા લ્યો. મારી બહેને મને પાછા આપી દેવા મોકલ્યો છે."

નકુલબાબુએ જરા સ્મિત કરીને કહ્યું:–"આપ્યા તે પાછા લેવાતા

હશે કે ?" પોતાને તદ્દન ત્રાહિત માણસ ધારીને ઇન્દુમતીએ એ રૂપિયા લેવાની ના કહી હશે ;એમ સમજીને તેણે કહ્યું:–"તમે મને ઓળખતાં નથી; પણ હું તમારો કાંઇક સગો થાઉં છું. તમારા બાપ સાથે મારે વિશેષ ઓળખાણ છે. તે ઘેર આવશે ત્યારે હું બીજી વાર આવીશ."

પછી બેઉ પરોણાઓ ઇન્દુમતીની કાર્યદક્ષતા અને સહૃદયતાનાં વખાણ કરતા કરતા ત્યાંથી રજા લઇને ચાલતા થયા.

૬–ગુણની પિછાણ

બેઉ પ્રવાસીઓ હોડીમાં બેસીને પોતાના ઘર તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં નકુલબાબુએ જાદવબાબુને કહ્યું:–"છોકરી ઘણી ખુબસુરત અને ગુણવંતી છે. દ્રવ્યને અભાવેજ તેનું લગ્ન થયેલું લાગતું નથી. એનું લગ્ન કોઇ સારા માણસ સાથે ગોઠવી આપીને લગ્નનો ખર્ચ મારે આપવો એવી મને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ છે. જે મોટો ભાગ્યશાળી હોય તેનેજ આવી કન્યા મળે."

જાદવબાબુએ જરા સ્મિત કરીને કહ્યું:–"જો ઇચ્છા થતી હોય તો તમે પોતે જેવી ઇચ્છતા હતા તેવીજ આ કન્યા છે. આ યોગ ઘણો સારો છે. તમે પણ દયાળુ અને મોટા મનના અને છોકરી પણ લક્ષ્મીના અવતાર જેવી !"

નકુલબાબુએ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. હોડી સડસડાટ ચાલવા લાગી. હવે વાચક ! ચાલો આપણે પણ નકુલબાબુની સાથે તેમને ઘેર જઇએ.

ગુણગ્રાહી યુવક નકુલબાબુના ચિત્તમાં માતૃહીન ઇંદુમતીની સુયોગ્યતા સંપૂર્ણ વસી ગઈ હતી. તેની પોતાની આકૃતિ પણ તેવીજ સુંદર અને સુગઠિત છે. તેને વર્ણ જરાક શામળો પણ તેજસ્વી છે. ઉંમર વીસ કરતાં વધારે નથી. શરીર ભરાવાદાર,બળવાન પણ કોમળ છે. સુઘડતાથી હોળેલા કાળા ભ્રમર જેવા વાળ માથે શોભી રહ્યા છે. કપાળ ઉંચું અને ઘાટદાર છે. નેત્ર વિશાળ અને ઉજ્જ્વલ છે. તેના તરફ જોતાંજ જણાઈ આવે છે કે તે ઘણો બુદ્ધિમાન અને ઉદાર દિલને યુવક છે. નકુલબાબુ હોડીની મુસાફરીદરમિયાન બધો વખત ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન થઇને બેસી રહ્યો. તે મૂળથીજ વિચારશીલ પ્રકૃતિનો હતો; પણ આજે તેના હૃદયમાં કયી જાતના ભાવતરંગ ઉઠે છે તે અમે કહી શકતા નથી. આવા ઉંડા વિચારમાં તો અમે તેને અગાઉ કદી જોયો નથી.

બપોર પહેલાં નકુલબાબુ ઘેર જઇ પહોંચ્યો. ઘરમાં પેઠા પછી પણ તે કશું બોલ્યો નહિ અને કોઇને ખબર કર્યા વગર બહારના દિવાનખાનામાં બેસીને પોતાના ખેસવડે પવન નાખવા લાગ્યો.

આખા ગામમાં તેનું ઘર સૌથી વિશેષ ભપકાદાર અને ઈમારતી ઢબનું જણાય છે. ચોગાનની વચમાં બેઉ બાજુએ નોકરચાકરને રહેવાની લાંબી હારબંધ ઓરડીઓ આવી રહી છે. વચમાં વિશાળ આંગણું છે, તેમાં પતરાનું બાંધેલું મોટું નાટ્યમંદિર છે; જેમાં ઘણીવાર હરિકથાઓ અને મેળાવડા થાય છે. નાટ્યમંદિરની સાથે એક નાની સરખી, સુંદર નકશીકામથી સુશોભિત બંગલી છે. ઘરની પૂર્વદિશાએ નાનું તળાવ છે. તેના ઉપર બે પાકા ઓવારા છે અને આસપાસ નાના પ્રકારનાં ફૂલ-ફળનાં ઝાડ શોભી રહ્યાં છે.

નકુલબાબુ થોડીવાર આરામ લીધા પછી ધીમે અવાજે બોલ્યો "દયા માસી !"

તેની ચાકરડીનું નામ દયા કરીને હતું. ઘણાં વર્ષ થયાં તે આજ કુટુંબમાં રહે છે. નકુલબાબુની મા તેને બહેન કહેતી, તેથી તે તેને માસી કહીને બોલાવે છે. નકુલબાબુનો સ્વર સાંભળીને દયા દોડતી દોડતી બહાર આવી અને તેનો થાકથી લેવાઇ ગયેલો ચહેરો જોઇને તેણે કહ્યું:–" આજ ખરા બપોરે તાપમાં ક્યાંથી આવ્યા ? હજીસુધી જમ્યા પણ નથી ! કાલે રાતે વરસાદ પડયો ત્યારે ક્યાં સૂતા હતા?"

નકુલ:—"વરસાદ તો પડયો હતો, પણ કાંઈ ઝાઝી મુશીબત નડી નથી. ઇશ્વરે મને ઘણે સારે ઠેકાણે ઉતારો અપાવ્યો હતો; પણ આજે તો હું અત્યારસુધી ભૂખ્યોજ છું."

દયા:—"તેમાંજ મોઢું કરમાઇ ગયું છે. હું તો ભાઈ તમને કહ્યાજ કરૂં છું કે, તમે આમ ગામેં ગામ રખડતા ન ફરો. તમે મોટા માણસના છોરૂ અને હજી કાચી ઉંમરના છો. તમારે શા માટે આટલી બધી મહેનત કરવી જોઇએ ? પારકા ગામના લોક ભૂખે મરતા હોય તેમાં તમારે શીદ માથાફૂટ કરવી પડે ? તમે શા સારૂ લોકોને માટે ગામેગામ ભીખ માગતા ફરો ? બીજા ઘણાય માણસો છે તેમને મોકલો તો ન ચાલે ? ઓય મા ! કેટલો બધો પરસેવો છૂટયો છે."

બોલતાં બોલતાં દયાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે નકુલ બાબુને પેટના દીકરા કરતાં પણ વધારે ચાહતી હતી. તે નકુલ-બાબુને પંખો નાખતાં નાખતાં મોટે સાદે બોલી:–" વહુ ! બાબુ આવ્યા છે; સવારના ભૂખ્યા છે, માટે ઝટ રસોઈ કરી નાખો,"

પછી તે તેને ઘરમાં લઇ ગઈ અને હાથ–મોં ધોવાને પાણી આપ્યું. નકુલબાબુના મોટાભાઇની વિધવા પત્ની શશિમુખીએ રસોઇ કરવા માંડી.

નકુલબાબુનું ઘર જેવું શોભાયમાન હતું તેવો ગામમાં તેનો દરજ્જો પણ ભારે હતો. આખા સુવર્ણપુર ગામના બધા તાલુકદારોમાં તેનો દરજ્જો વિશેષ હતો. વાર્ષિક દશ હજારની આવક ઉપરાંત પિતા તરફથી વારસામાં રોકડ રકમ પણ પુષ્કળ મળી હતી. આવી રાજદરબારના જેવી સાહેબી છતાં તેની વિધવા ભાભી અને નાની ભત્રીજીસિવાય કુટુંબમાં બીજું કોઇ નહોતું. નોકરવર્ગમાં માત્ર દયા અને એક સાગર નામનો છોકરો એટલાંજ હતાં. તેનું કુટુંબ પહેલેથી આવું આછું ન હતું; પરંતુ બે વરસપર ગામમાં ભયંકર પ્લેગ ચાલ્યો તેમાં તેનો પિતા, માતા, મોટો ભાઇ અને નાની બહેન બધાં થોડા થોડા દિવસને અંતરે ગુજરી ગયાં હતાં. આથીજ એક વખતનું માણસોથી ભરપૂર એવું આ ઘર આજે આમ શૂન્ય જેવું થઇ રહ્યું હતું.

વીસ વર્ષનો યુવક નકુલબાબુજ હવે આખા કુટુંબમાં સૌથી મોટો રહ્યો. તે ભરજુવાનીમાં હતો, છતાં વિપત્તિના આઘાતથી તેનું મન સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું.સંસારના કોઇપણ કામમાં તેનું ચિત્ત પરોવાતું નહિ. સંસારનું કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ તેના અંતઃકરણને આનંદ આપી શકતું નહિ. તેનાં સગાં તેને પરણવાનો આગ્રહ કરતાં, પણ તે હમેશાં ના ને નાજ કહેતો. તેને તો હવે એવીજ ઇચ્છા હતી કે પોતાની તમામ દોલત ગરીબોનું ભલું કરવામાં અને જગતનું કલ્યાણ થતું હોય એવા કામમાંજ ખરચવી. તે પોતે જાતે પણ ગરીબોનુ દુઃખ ટાળવાને તનતોડ પરિશ્રમ કરતો

હતો. વર્ધમાન જીલ્લામાં દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાંના રહેવાસીઓને અનાજ પૂરૂં પાડવામાટે ફંડ ઉઘરાવીને તેની વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં તે હમણાં રોકાયો હતો; અને એજ કામને માટે ફરતો ફરતો ગઇ કાલે ઇન્દુમતીને ઘેર આવી ચઢયો હતો.

રસોઇ તૈયાર થઈ ગઇ અને શશિમુખીએ પોતાના દિયેરનું ભાણું પીરસ્યું. નકુલબાબુએ જમતાં જમતાં કહ્યું:—" ગઇ કાલે હું એક જણનો પરોણો થયો હતો. તે ઘેર એક છોકરીએ એવી સરસ દાળ બનાવી હતી કે તેવી દાળ તો મેં મારા જન્મારામાં પણ ખાધી નથી. કદાચ તે વખતે ઘણો પરિશ્રમ કરવાથી મને સારી પેઠે ભૂખ લાગી હશે; તેથી પણ કદાચ રસોઇ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગી હોય !"

દિયેરની વાત સાંભળીને શશિમુખીએ જરાક મશ્કરીમાં કહ્યું:—"હમણાં તો તમને છોકરીઓનાજ હાથની રસોઇ બહુ ભાવતી લાગે છે. એવી એકાદ છોકરીને પરણી લાવીને પછી તેની રસોઇ ચાખી જુઓ કે દરરોજ તેના હાથની રસોઇ ભાવે છે કે નહિ ? વારૂ તમે કાલે કોની છોકરીના હાથનું જમી આવ્યા ? તે બહું રૂપાળી હોવી જોઇએ !"

નકુલબાબુએ પછી ગઇ રાતની વિપત્તિ, લક્ષ્મીપુરમાં કૈલાસબાબુના ઘરની મહેમાની, બાલિકા ઇન્દુમતીનાં રૂપ, ગુણ વગેરે બધી બાબતોનો ઇતિહાસ ભાભીને કહ્યો. તેને મોઢેથી કેવળ એક અજાણી છોકરીનાં રૂપગુણની તારિફ સાંભળીને શશિમુખી ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ. તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યુ:—"એ છોકરી પરણેલી છે કે કુંવારી ?"

નકુલ:—"કુંવારી. મેં સાંભળ્યું છે કે, તેનો બાપ ઘણો ગરીબ

છે, તેથી પુત્રીનું લગ્ન કરવા જેટલું નાણું તે બચાવી શકતો નથી. હાલની રીત પ્રમાણે ભારે પહેરામણી આપ્યાવગર સારો વર મળવો મુશ્કેલછે. ગમે તે કારણ હોય પણ છોકરી ઘણી મોટી થઇ ગઇ છે."

શશિમુખીઃ–"ત્યારે તો ઘણુંજ સારૂં. હું તેને મારી દેરાણી બનાવીને ઘેર લાવીશ."

નકુલબાબુએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ, તેથી શશિમુખી વધારે પ્રસન્ન થઈ. લગ્ન કરવામાટે તેણે નકુલબાબુ સાથે ઘણીવાર જીદ લીધી હતી; પણ તેણે બધી વખતે ગુસ્સો બતાવીને એ વાતને ધૂતકારી કાઢી હતી. દિયેરને પરણાવીને તેનો સંસાર જોવાની શશિમુખીને મોટામાં મોટી અભિલાષા હતી. ભરજુવાનીમાં તેને રંડાપો આવ્યો હતો અને સંતાનમાં તેને એક છોકરીજ હતી. સંસારમાં તેને છોકરી અને દિયેર સિવાય બીજા કોઈના સામું જોવાનું નહોતું. નાનપણથી તેને એવી ઉમેદ હતી કે, પોતાને છોકરા થાય અને તેમની વહુઓ આવે તો તેમના ઉપર વડીલ થઇને મોટે પાટલે બેસું; પણ કમનશીબે તેની એ ઇચ્છા પૂરી થતા પહેલાંજ તે રાંડીને બેઠી અને તેની તમામ ઉમેદ ધૂળધાણી થઇ ગઇ. હવે માત્ર તે એકજ આશા રાખીને બેઠી હતી કે, દિયેર પરણે તો દેરાણી ઉપર સત્તા ભોગવવાનો લહાવો મળે. ખરી વાત એ હતી કે, શશિમુખીની જીભ બાર ગજ લાંબી હતી; પણ ઘરમાં તેનું કોઇ હરિફ ન હોવાથી તે બિચારીને મોઢે તાળું દઇને બેસી રહેવું પડતું. ઘણે દિવસે આજે દિયેરની સાથે લગ્નની વાત નીકળતાં તે હમેશની માફક ચીઢાય નહિ અને મૌન રહ્યા, તેથી મૌનભાવને સંમતિસૂચક સમજીને શશિમુખીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે હરખાઈને દિયેરને કહ્યું:–"કેમ હવે સંન્યાસી બાવા સંસારી થવાના કે?"

નકુલબાબુએ અસાધારણ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:–"સંસારી થઇને હવે શું સુખ ભોગવવાનું છે? મારા સુખના દિવસો તો ગયા! પારકી છોકરીને પરણીને તેને બિચારીને મારા દુઃખની ભાગીદાર બનાવવાની મરજી નથી."

શશિમુખી એટલું તો સમજીજ ગઇ હતી કે,તે છોકરીના રૂપ-ગુણથી નકુલબાબુ રાજી તો થયાજ છે; તોપણ તે દિયેરને સમજાવવા લાગી:–"દિયેરજી! લગ્ન નહિ કરો અને આમ ગામેગામ રખડતા ફરશો તો તમને કદીપણ શાંતિ વળનાર નથી. ઇશ્વરઇચ્છાથી જે થયું તે થયું. નાહક ક્લેશ કરવાથી આપણું કશું વળનાર નથી. ભગવાન તમારો સંસાર સુખમય કરશે. બાપદાદાના વંશને નિર્મૂળ કરી નાખવો એ પણ મોટું પાપ છે. વારૂ, દિયેરજી! એ છોકરીનું કુળ કેવું છે?"

નકુલ:–"છેકજ ગરીબ છે."

શશિમુખી:–"તેમાં શી અડચણ છે? ગરીબ ઘરની છે,તેમાં આપણને શું? આપણને તે પહેરામણીમાં માત્ર દશ રૂપિયા આપશે તોપણ ચાલશે. કાલેજ હું તેને ઘેર વેવીશાળીઆને મોકલું છું."

નકુલ:—"કાલ ને કાલ ઉતાવળ શી છે? જરાક વિચાર તો કરી જુઓ."

શશિમુખી:–"અત્યારે કર્યો તેજ વિચાર સારો છે.બીજા વિચારથી કશી સિદ્ધિ નથી. મારે ઉડતા પંખીને એક વાર પાંજરામાં પૂરીજ દેવું છે. પછી જોઉં છું કે, તે કેવુંક ઉડતું ફરે છે? મા કાલિ! જો મારા દિયેરજી ફરી નહિ જાય તો હું તને પાંચ રૂપિયાનો પ્રસાદ ધરાવીશ."

નકુલબાબુ ત્યારપછી કશું બોલ્યા નહિ. જમીને બહારના દિવા-

નખાનામાં ચાલ્યા ગયા અને શશિમુખી તો દિયેરને પરણાવવાની ઉમેદથી હર્ષઘેલી બની ગઇ.

૭–ગુણનો બદલો

સંસારમાં ગુણની કદર આજ નહિ તો વહેલે મોડે પણ થયાવગર રહેતી નથી. જો કોઇ પોતાના કર્તવ્યનું બરાબર પાલન કરે તો તેનો બદલો તેને મળ્યાવગર રહેવાનોજ નહિ. અંધકારમય ખાણના ઉંડાણમાં પડેલું કિંમતી રત્ન હમણાં નહિ તો ભવિષ્યમાં બહાર નીકળશે, તેની કિંમત અંકાશે અને કોઇ ધનવાનને હાથ જશે. જંગલમાં ઉગેલી સુંદર પુષ્પલતા કદાચ ઘણા દિવસસુધી અજ્ઞાત અવસ્થામાં પડી રહે, તેના ઉપરનાં સુગંધી પુષ્પો નિરર્થક ખીલી ખીલીને કરમાઇ જાય, તોપણ કોઇ ગુણગ્રાહી રસિક પુરુષની નજર તેના ઉપર વહેલીમોડી તો પડશેજ; અને આખરે તેના સુશોભિત બગીચામાં ઘણાજ પ્રેમ અને સંભાળપૂર્વક તેને સ્થાન આપવામાં આવશેજ. ગુણવાન પુરુષોને તેમના ગુણનો બદલો અપાવવાને સારૂ ઇશ્વર તેમને સત્પુરુષોના માર્ગમાં મૂકી આપે છે.એજ ધોરણને અનુસરીને ઇન્દુમતી દરિદ્ર પિતાને ઘેર જન્મેલી હોવા છતાં ગુણવતી હોવાથી છેવટે તે નકુલબાબુની દૃષ્ટિએ પડી; અને એકજ દિવસના સાધારણ પરિચયથી તે અપરિચિત યુવક તેના ગુણ અને સહૃદયતાથી મોહિત થઇ ગયો. નકુલબાબુને સંસાર તરફ વચમાં જે વૈરાગ્ય ઉપજી આવ્યો હતો તે હવે ઇન્દુમતીના રૂપગુણ જોયા પછી જતો રહ્યો. હવે તેને સમજાયું કે ઇન્દુમતી જેવી પત્ની

હોય તો કદાચ સુખી થવાય ખરૂ. તેના જેવી ચતુર અને ગુણવતી સ્ત્રીની બરદાસ્તથી શોકાતુરનો શોક અને દુઃખી માણસનું દુઃખ ઝાઝી વાર રહેવા પામે નહિ. વળી તેને એવો પણ એક વિચાર આવ્યો કે, ગુણવતી ઈન્દુમતી ગરીબની પુત્રી હોવાથીજ હજી અ-વિવાહિતા છે; માટે તેની સાથે લગ્ન કર્યાથીજ તેના ગુણનો યોગ્ય બદલો આપી શકાશે. વળી તેના જેવી સહૃદયા અને ઉચ્ચભાવના-વાળી પત્ની પ્રાપ્ત કર્યાથી પરોપકાર કરવાની પણ અનેક પ્રકારની અનુકૂળતા બની આવશે.

થોડા દિવસ પછી નકુલબાબુની સંમતિ લઇને શશિમુખીએ કૈલાસબાબુને ઘેર વેવીશાળીઓ મોકલ્યો અને વિવાહના સંબંધ-માં તેની મારફતે ગોઠવણ કરવા માંડી.

નકુલબાબુએ કૈલાસબાબુને જણાવી દીધું કેઃ–“ તમારે કોઇ વાતની ચિંતા કરવી નહિ. લગ્નનો બધો ખર્ચ હું આપીશ.” આ વાત કૈલાસબાબુએ ઘણાજ આનંદપૂર્વક કબૂલ કરી,એમ કહેવાની જરૂરજ નથી.નકુલબાબુ જેવો એક ઘણોજ પ્રતિષ્ઠિત ધનવાન, કુળ-વાન અને સુશિક્ષિત પુરુષ નિર્ધન કૈલાસબાબુની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા સંમત થાય,એ વિચાર તેને સ્વપ્નમાં પણ આવવાનો સંભવ ન હતો. આ વાત સાંભળતાંજ તે આનંદથી વિહ્વળ બની ગયો; પણ આ વાત સાચી હશે કે જુઠી તેનો તેને સંદેહ પડયો,તેથી તે જાતે નકુલબાબુને ઘેર ગયો અને તેનો તથા તેની ભાભીનો અભિ-પ્રાય જાણ્યો ત્યારે તેને શાંતિ વળી.

થોડા મહિના પછી શુભ મુહૂર્ત જોઇને નકુલબાબુ અને ઇન્દુ-મતીનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. રાંક પિતાની પુત્રી ઈન્દુમતી અને શ્રીમંત પિતાનો પુત્ર નકુલબાબુ બેઉ પતિપત્નીના સંબંધથી જોડા-

યાં. કૈલાસબાબુનુ ઘર ગરીબ હતું, છતાં કન્યાદાન વખતે ઈન્દુમતી-ના શરીર ઉપર નાના પ્રકારના સોનાના દાગીના જોઈને ઘરેણાંની શોખીન એવી સારા સારા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ મનમાં તેના સૌભાગ્યની ઈર્ષ્યા કરવા લાગી. નકુલબાબુ જેવો જમાઈ મળ્યાથી કૈલાસ-બાબુના દુઃખનો અંત આવી ગયો. તેને તો હવે સ્વર્ગજ હાથવેં-તમાં આવી ગયું. ગામના લોક પણ કહેવા લાગ્યા કે, " એ તો ભાઈ! ભગવાનેજ એનું લગ્ન કરાવી આપ્યું. જેનામાં ગુણ છે તેના ઉપર દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે. "

૮–સાવકી માતા

પરણ્યા પછી ઇન્દુમતી બે–ચાર દિવસ સાસરે રહી આવી અને પિયેર પાછી આવી. નકુલબાબુએ ઇન્દુમતીને હાથખરચી માટે સેંકડોની રકમ આપી હતી.

થોડા વખત પછી નકુલબાબુ ઇન્દુમતીને તેડી જવા પોતાને સાસરે ગયો. ઇન્દુએ તે વખતે પોતાના વરને ઠરેલ ઉંમરની બુદ્ધિમતી સ્ત્રીની માફક કહ્યું કેઃ–" તમારી કૃપાદૃષ્ટિથી માત્ર તમો તરફથી મળતી હાથખરચીમાંથી પણ એક જરૂરી કામ કરવા ધારૂં તો થઈ શકે તેમ છે; પણ જે મારા જીવનસંગાથી અને જીવનસર્વસ્વ છે, તેમની અનુમતિવગર કાંઇપણ અગત્યનું કામ કરવાનો મારો ધર્મ નથી. મારા બાપનુ ઘર સ્ત્રીવગરનું છે. મારો ભાઇ પણ હજી ઘણો નાનો છે. શ્યામને તો કદાચ આપણી સાથે પણ તેડી જઇએ; પણ મારા બાપા એકલા શી રીતે રહે? તેમની ઉંમર

પણ હજી ઝાઝી થઈ નથી. તે પોતે તો ફરી પરણવાનો વિચાર સુદ્ધાં લાવતા નથી; પણ આપણે બધાં દબાણ કરીએ તો તેમનાથી ના નહિજ કહેવાય."

નકુલબાબુએ પોતાની બુદ્ધિમતી પત્નીની સલાહ માની અને કૈલાસબાબુને ફરી પરણવાનો આગ્રહ કર્યો. તેણે પ્રથમ તો એ વાત માની નહિ; પણ તેણે જોયું કે પોતે લગ્ન ન કરે ત્યાંસુધી પુત્રી અને જમાઇને શાંતિ નહિ વળે, તેથી આખરે કૈલાસબાબુએ લગ્ન કરવાની હા કહી. નકુલબાબુએ બધે તપાસ કરીને સસરાને માટે સારા ઘરની. અને મોટી ઉંમરની સુલક્ષણી કન્યા શોધી કાઢી અને તેમનાં લગ્ન પણ કરાવી આપ્યાં. ઇન્દુમતી પતિની રજાથી તેને ઘરકામ શીખવવા માટે થોડા દિવસ વધારે પિયેર રહી. તેના જેવી ગુણવતીની સોબતમાં રહીને હરકોઈ સ્ત્રી ગુણવાન થઇ જાય એમાં નવાઇ નથી. પહેલેજ દિવસે શ્યામે તેને પૂછ્યું કે, "બહેન.! આ કોણ ?"

ઇન્દુએ કહ્યું:—"એ આપણી મા થાય,આપણને હવે મા મળી છે." ચાર વરસ અગાઉ બિચારો શ્યામ માવગરનો થયો હતો, તોપણ તેને માની વાત થોડી થોડી યાદ હતી. તેણે કહ્યું:—"આ વળી કેવી મા ? આ તો લાજ કાઢીને ફરે છે ! આપણી બા તો કાંઇ લાજ કાઢતી ન હતી !"

ઇન્દુમતીને પાછલી વાત યાદ આવી અને તેની આંખમાં પાણી આવ્યું. તેણે સાવકી માને વહાલથી કહ્યું:—"બળ્યું બા ! નાનાં છોકરાંની તે લાજ કાઢવી ઘટે ? અમારી લાજ કહાડશો ? તમારા સિવાય બીજું અમારા મોં સામે જોનાર-કોણ છે ? અમે આજ-કાલ કરતાં કેટલાં વરસથી માનું સુખ દીઠું નથી. અમારા નશીબ-

માં જે લખ્યું હતું તે થયું. મેં તો થોડો વખત એ માનાં લાડ ભોગવ્યાં છે, પણ શ્યામને તો માનું સુખ તમારેજ આપવાનું છે. એને તમારોજ દીકરો ગણીને તમારા ખોળામાં બેસાડો. ” આટલું બોલતાં તે રડી પડી. લજ્જાવતી નવી વહુની શરમ ભાંગી ગઈ. તેણે શ્યામને વહાલથી ખોળે લીધો અને તે પણ “ બા બા ” કહીને હર્ષઘેલો બની ગયો.

ઇન્દુમતીએ તે દિવસથી શ્યામને સાવકી માના હાથમાં સોંપ્યો. તેના તરફ હવે તે વધુ ધ્યાન આપતી નહિ. શ્યામ કોઇ વસ્તુની હઠ લેતો તો ઇંદુ તે ચીજ તેને નહિ આપતાં એમજ કહેતી કે, “ જા, બાની પાસે માગ. ” તે કોઈવાર મસ્તી કરતો અને ઇંદુ તેને મારવા જતી, ત્યારે તે “ બા, બા ” કહીને સાવકી માની સોડમાં ભરાઇ જતો.

ભોળો શ્યામ બહેનનો પોતાના ઉપરનો ભાવ ઓછો થયેલો જોઇને કુદરતી રીતેજ સાવકી મા તરફ વળ્યો. ઈંદુમતીનું પોતાના ભાઈ ઉપરનું વહાલ અંદરથી કાંઈ ઓછું થયું ન હતું; પણ તે એમ માનતી કે **જેમને આપણે આપણાં ગણીએ તેઓ વહેલાં મોડાં પણ આપણાં પોતાનાં થયા વગર રહેનાર નથી.** એટલામાટે તે જાણી જોઇને શ્યામનું જતન પોતે કરતી નહિ; તેથી શ્યામને પણ સાવકી માને પોતાની મા જેવી ગણવાની જરૂર પડી. વળી જેનું જતન કરનાર કોઇ નથી એવા અનાથ બાળકને જોઇને નિષ્ઠુર હૃદયનાં માણસ પણ પીગળી જાય છે. ઇંદુમતીએ જ્યારે શ્યામને ખવડાવવાની ના કહી, ત્યારે તે સાવકી માની પાસે બેસી જમવા લાગ્યો. ઇંદુમતીએ જ્યારે તેને પોતાની જોડે સૂવાડવાની ના પાડી,ત્યારે સાવકી માની પથારીમાં જઇને સૂવા લાગ્યો.

ઘરને લગતું તમામ કામકાજ પણ ઇંદુમતીએ પોતાની નવી માને માથે નાખી દીધું હતું, તેની રજાવગર પોતે કશુંજ કરતી નહિ. સાવકી માએ પણ જોયું કે, પોતે અનાયાસે વગરતકરારે ઘરમાં કરતી કારવતી બની ગઇ છે અને શ્યામ તથા ઇંદુમતી પોતાને તાબે રહે છે; તેથી તેના મનમાંથી પણ સાવકાપણું જતું રહ્યું.

ત્યારપછી થોડે દિવસે નકુલબાબુએ ઇંદુમતીને આણું મોકલ્યું. તેણે પોતાની જન્મભૂમિ, પિતા, માતા, ભાઇ અને બહેનપણીઓની આંસુભરી આંખે વિદાય લીધી અને પિતાને તથા સાવકી માતાને પ્રણામ કરીને સાસરે ગઇ. જતી વખતે તેણે શ્યામને પોતાની સાથે તેડી જવાની માગણી કરી; પણ તેથી તેની સાવકી મા ઘણીજ નારાજ થઇને બોલી:—"ઇંદુ ! તું જાય અને શ્યામને લેતી જાય તોપછી મને ઘરમાં એકલીને ગમે શી રીતે ?" આથી ઇંદુમતી શ્યામને સાવકી માની સંભાળ નીચે રહેવા દઇને સાસરે જવા નીકળી.

૯—જેઠાણીનો પરાજય

ઇંદુમતી હવે પિતાની ઝુંપડી છોડીને પતિની હવેલીમાં રહેતી થઇ—ગરીબ ઝુંપડીમાં ઉછરેલી રંક પિતાની પુત્રી પોતાના ગુણપ્રભાવને લીધે આજે પતિના ઐશ્વર્યની અધિકારીણી થઇ છે. સુશોભિત અને વિશાળ હવેલી, કિંમતી રાચરચીલાં, ઉમદા વસ્ત્રાલંકાર, ફળફૂલથી ઝુકી રહેલો બગીચો એ સર્વની તે માલિક થઇ. તેના ઉમદા ગુણનો આ યોગ્ય પુરસ્કાર હતો. આ સર્વ પદાર્થો

જોઇને તે મનમાં ઘણી પ્રસન્ન થઇ. પ્રભુનો ઉપકાર માનીને તે વિચારવા લાગી કેઃ—"ખરેખર ઇશ્વરેજ મારા ઉપર કૃપા કરીને આટલી મોટી સંપત્તિની મને અધિકારિણી બનાવી છે. હું એ ઐશ્વર્યનો **યોગ્ય ઉપયોગ કરીને ઈશ્વરના કાર્યમાં તેનો યથાશક્તિ વ્યય કરૂં તોજ હું તેના પ્રત્યેની મારી સત્ય કૃતજ્ઞતા દર્શાવી શકું.**"

શશિમુખીએ દિયેરને પરણાવ્યો અને દેરાણી ઘેર આવતી થઈ; પણ ઘરની વડીલ થઇને નાનાંઓ ઉપર અમલ ચલાવવાનો લહાવો તેનાથી લેવાયો નહિ. તેના સ્ત્રીજીવનની એકજ ઉમેદ હતી કે હું મોટે પાટલે બેસું અને મારા હાથ નીચેની સ્ત્રીઓ ઉપર હુકમ ચલાવું; પણ **જ્યારે આપણે જાતેજ બીજાને આપણો વડીલ માની લઈ બધો ભાર તેના ઉપર મૂકી દઇએ છીએ, ત્યારે પછી તે ગમે તેવો અભિમાની માણસ હોય તોપણ આપણને દુઃખ દઈ શકતો નથી;** એવો સ્વાભાવિક નિયમ છે. ઉલટું એમ પણ બને છે કે,વખત જતાં તે પોતેજ આપણે આધીન બની જાય છે.

દેરાણી ઇંદુમતીએ સ્વેચ્છાથીજ પોતાની જેઠાણીને ઘરની અને પોતાની વડીલ બનાવી દીધી તથા ઘરનો બધો કારભાર તેનાજ હાથમાં રહેવા દીધો;એટલે દેરાણી ઉપર અધિકાર જમાવવાનો કે તેના ઉપર હકુમત ચલાવવાનો શશિમુખીને પ્રસંગજ આવ્યો નહિ. તેણે એમ વિચાર્યું કે, ઇંદુમતી કાંઇ કામ કરવા જાય તેમાં ગમે તે ખોડખાંપણ કાઢીને હું મારૂં વડપણ બતાવું; પણ ઇંદુમતી કોઇ પણ કામ જેઠાણીને પૂછ્યાવગર અને તે કેમ કરવું તે તેની પાસેથી જાણી લીધા વગર કરતીજ નહિ;એટલે અમુક કામ તો

ઇંદુમતીએ પોતાનું ડહાપણ ચલાવીને કર્યું અથવા મોટાંને પૂછયા-વગર કર્યું, એવો આરોપ તેના ઉપર મૂકવાનો તો અવકાશજ રહ્યો નહિ. તેના કામમાં ફલાણી ફલાણી ભૂલ છે અથવા આ કામ તો તારાથી થયુંજ નહિ, એમ કહીને શશિમુખી તેને ધમકાવવા જતી; પણ ઇંદુમતી તે વખતે ગરીબ ગાય જેવી બની જતી અને કહેતી કેઃ–" મારે તો બધું હજી તમારી પાસેથી શીખવાનુ છે. ત્યારે શશિમુખી ચીડાઇને બોલતી કે, આટલાં વરસ બાપને ઘેર રહીને કશું શીખી નહિ ? નાની કીકી છે તે આવડતું નથી ?" ઇંદુમતી વધારે દીનતાપૂર્વક કહેતીઃ–" બાપને ઘેર રહીને શું શીખાય ? મા તો નાનાં મૂકીને મરી ગઇ !" આ જવાબથી શશિમુખી નિ-રૂત્તર બની જતી. **અહંકારની સામેજ અહંકાર ફાવે છે, વિનય આગળ તો અહંકાર નરમ પડી જાય છે.**

શશિમુખીની પુત્રી તરફ ઇંદુમતી જરા બેદરકારી બતાવે તો તે બહાને પણ તે તેને બે બોલ સંભળાવવા ચૂકે તેમ ન હતી; પ-રંતુ થોડા દિવસમાંજ તેને સમજાઇ ગયું કે, તે પોતે પોતાની વિ-મલા ઉપર જેટલું હેત રાખે છે તેના કરતાં તેની કાકી વધારે હેત રાખતી જણાય છે; અને છોકરી પણ પોતાની માના કરતાં ઘરમાં નવી સવી આવેલી કાકીનેજ વધારે ચાહે છે. આ વાત વિમલાના પોતાના શબ્દોમાંજ કહીશું તો વાંચકને વધારે સુગમ થઇ પડશે.

એક દિવસ ઇંદુ અને શશિ બેઉ દેરાણીજેઠાણી નાની વિમ-લાને રમાડતાં બેઠાં હતાં. કેટલીક વાર પછી ઇંદુએ વિમલાને પૂછયુંઃ–" વિમલા ! તારે સાસરે જઇશ ત્યારે મારે સારૂ શું શું લેતી આવીશ ?" વિમલાએ હસીને જવાબ આપ્યોઃ–" નારંગી, અંજીર, દ્રાક્ષ, મિઠાઇ અને એવું એવું બધું લાવીશ."

ઇંદુઃ--તારી બાને માટે શું લાવીશ ?

વિમલાઃ—બાને માટે તો કશુંએ નહિ લાવું.

આ સાંભળી શશિમુખીએ કહ્યુંઃ-"કેમ? હું તને વહાલી નથી?"

વિમલાઃ--તું મને મારે છે અને ગાળો દે છે તે !

શશિમુખીઃ--તું મારૂં કહ્યું માનતી નથી ત્યારેજ તને ગાળો દઉં છું ને ? કાકીનું કહ્યું તું માને છે એટલે તે તને ગાળ શું કરવા દે ?

વિમલાઃ--તારૂં કહ્યું શાની માનું ? તું મને ઘાંટા પાડે છે તે ! કાકીમા તો મારતાંએ નથી ને ઘાંટાએ નથી પાડતાં. મને કેવા મઝેના પાઠ શીખવે છે અને મારો ચોટલો વાળે છે. હું તો એમનું કહ્યું માનીશ; તારૂં કહ્યું જરાએ નથી માનવાની.

આખરે શશિમુખીએ પોતાનો પરાજય કબૂલ કર્યો.ઇન્દુમતીએ રાજી થઇને કહ્યુંઃ-" મોટી બહેન ! વિમલા તો બસ જાણે મારીજ છોકરી; તમારી તો જરાએ નહિ. "

શશિમુખીએ હસીને કહ્યુંઃ-"જા જા મૂર્ખી! એ તો તારી સાથે એવી વઢશે ! "

આ સાંભળી ઇન્દુમતી શરમાઇ ગઇ.

શશિમુખીના મનમાં બીજી એક ધારણા એ હતી કે, ઇન્દુમતી ખૂબ ઘરેણાં પહેરીને બધે હરે ફરે તો વળી જરા મારૂં વડપણ ચલાવું અને ચોરની બીક બતાવીને બધાં ઘરેણાં પેટીમાં મૂકાવી દઉં; પણ ઇંદુમતીએ તો સાસરે આવતાંજ બધાં ઘરેણાં કાઢી નાખ્યાં. હાથે બે બે બંગડી અને ડોકમાં એક માળાસિવાય એક પણ જણસ તેણે શરીરપર રહેવા દીધી નહિ. આથી શશિમુખીને તો ઉલટું એમજ કહેવું પડયું કે,'વહુ ! તને આટલા બધા દાગીના

કરાવ્યા છે અને તું પહેરતી કેમ નથી ? તારી તો હજી નાની ઉંમર છે. અત્યારેજ પહેરીને ફરવાનો વખત છે. પછી છોકરાંની મા થઇશ ત્યારે એ લહાવો રોજ રોજ નહિ લેવાય."

ઇંદુમતીએ અતિ કરુણ સ્વરે જવાબ આપ્યોઃ–"બ્હેન ! મને ઘરેણાં પહેરવાની હોંસજ થતી નથી."

શશિઃ—કેમ વારૂ ? અત્યારથીજ કેમ તારી હોંસ જતી રહી ?

ઇંદુઃ—શી રીતે હોંસ રહે ? અહીં હું શા સુખ ઉપર ઘરેણાં પહેરીને ફરૂં ? વિધાતાએ આગળ આગળથીજ સુખ લઈ લીધું.

શશિઃ—કેમ વહુ ! એવું શું થયું છે ?

ઇંદુ ઘણા દુઃખી અવાજથી બોલીઃ–" બ્હેન ! આપણે બેઉ જણ ઘરેણાં પહેરીને ફરીએ એવું જો ઇશ્વરે રાખ્યું હોત તો મારા જેવી ભાગ્યશાળી કોણ હતી ? હવે મને ઘરેણાંની ઇચ્છા રહી નથી. મેં બધાંએ ઉતારીને પેટીમાં રાખી મૂક્યાં છે. ઇશ્વરકૃપાથી વિમળા મોટી થશે, એટલે તેને ઘરેણાં પહેરાવીને આપણા મનને રાજી કરીશું."

શશિમુખીના વૈધવ્યથી ઇંદુમતીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણો ક્લેશ થતો હતો. એક દિવસ નકુલબાબુએ તેને ઘરેણાં નહિ પહેરવાનુ કારણ પૂછ્યું, ત્યારે પણ તેણે એવોજ જવાબ આપીને તેને મ્હાત કર્યો હતો.

એમ કરતાં કરતાં શશિમુખી પૂરેપૂરી પરાજિત થઇ ગઇ. તેની વડપણ બતાવવાની ઉમેદ જતી રહી. ઇંદુને તાબે કરવા જતાં પોતેજ તાબે થઇ ગઇ. ઇંદુ ઘરેણાં પહેરતી ન હતી, પણ શશિમુખીએ આખરે પહેરાવ્યાં ત્યારેજ જંપી. તે રોજ રડતી અને કકળતી તેથી આખરે તેને રાજી કરવા માટે ઇંદુમતીને ઘરેણાં પહે-

રવાં પડયાં.આ પ્રમાણે જેઠાણી શશિમુખી ગમે તેવી કજીયાખોર હતી તોપણ તે તેને સતાવી શકી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી ખરા દિલથી તેના ઉપર વહાલ કરવા લાગી. કહેવત છે કે **"આપ ભલા તો સબ જગ ભલા."**

૧૦–નોકરની સેવામાં

મૃત્યુના સપાટામાં આવી જઇ નકુલબાબુનું જે ઘર દુઃખમય અને શ્મશાન જેવું બની ગયું હતું, તેજ ઘર આવી રીતે ઇંદુમતીએ પોતાના ગુણવડે ફરીથી આનંદમય બનાવી દીધું. ગુણવતી પત્નીની બરદાસ્ત, પ્રીતિ અને ભક્તિવડે નકુલબાબુના મનનો સર્વ બળાપો નહિ જેવો થઇ ગયો. તેના ઘરમાં હવે ફરીથી આનંદોત્સવ થવા લાગ્યો.નવરાત્રિ બેસતાંજ દુર્ગાપૂજનનો ઠાઠમાઠ પાછો અસલની રીત પ્રમાણે ચાલુ થયો. ફરીથી તેનું ઘર સગાં, કુટુંબીઓ, મિત્રો અને અતિથિઓથી ગાજતું થઈ ગયું. ઇંદુમતી વખતોવખત સગાંસબંધીઓની સ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર નોતરતી અને તેમને ખાસ આગ્રહ કરીને જમાડતી. એ સિવાય અન્ય સમયે પણ વખતો વખત અમુક વ્રત કે નિયમને બહાને પોતાનાં પાડોશીઓને જમવા નોતરતી.

નકુલબાબુની તહેનાતમાં સાગર કરીને એક છોકરો રહેતો હતો, તેનું ઘર એજ ગામમાં હતું. ઘણીવાર લાગ મળતો ત્યારે તે પોતાને ઘેર નાસી જતો; પણ ઇંદુમતીના આવ્યા પછી તે ઘેર જવાનું નામ પણ દેતો ન હતો. તેને એકવાર નકુલબાબુએ પૂછયું:–

"અલ્યા સાગર! તું કેમ હમણાંનો બિલકુલ ઘેરજ જતો નથી?
સાગરે કહ્યું:–"હવે શા માટે જાઉં? પહેલાં મને મારી મા પાસે જવાનું મન થતું તેથી ઘેર જતો હતો. હવે તો મારાં નાનાં મા આવ્યાં છે. તેની આગળ મારી મા તે શા હિસાબમાં?"

નકુલબાબુ આ જવાબ સાંભળીને હસી પડયા અને કહ્યું:– "ત્યારે તું તો નિમકહરામ દેખાય છે. પારકાં માણસના હેતથી તું તારી સગી માંને પણ ભૂલી ગયો?"

સાગર:–માને ભૂલી કેમ જાઉં? પણ હું તો ધાણીની ગોળપાપડીનીજ લાલચે ઘેર નાસી જતો. હવે અહીં મારાં નાનાં મા પાસેથી મને એવું સરસ ખાવાનું મળે છે, કે પછી ધાણીની ગોળપાપડી કોણ ખાય? મારાં નાનાં મા તો મને ભણાવે છે પણ ખરાં. તે મને કહે છે કે, હું તને ચોપડી અપાવીશ અને નવરાશ મળશે ત્યારે પાઠ વાંચતાં પણ શીખવીશ.

તે દિવસથી નકુલબાબુએ સાગરને ભણાવવા તરફ વિશેષ કાળજી રાખવા માંડી અને પોતાનું કામકાજ કરવામાટે એક મોટી ઉંમરનો નોકર રાખ્યો.

કુટુંબની જૂની દાસી દયા હવે ઘણીજ ઘરડી થઇ હતી અને હમણાં તો તે મરણતોલ માંદી પડી હતી. તે બચશે એવી મુદ્દલે આશા રહી નહિ. ઈંદુમતીનો પ્રેમ અને બરદાસ્ત વધારે વખત ભોગવવાનું તેના નશીબમાં હવે રહ્યું ન હતું. તેને સગુંવહાલું કોઇ ન હતું.આવી હાલતમાં ઘણાએ લોક બિચારા કશો આધાર ન હોવાથી રસ્તામાં ગમે ત્યાં પડીને દેહ છોડે છે; પણ દયાના નસીબમાં એવી વિપત્તિ લખાઇ ન હતી. ઇંદુમતીએ પોતાની દાસી દયાની જે રીતે સેવા ઉઠાવી તેવી સેવા તો કોઈ છોકરાંછૈયાં અને ધણી-

વાળી સુખી ઘરની સ્ત્રીની પણ ભાગ્યેજ થતી હશે.

મરણપથારીમાં પડી પડી દયા કાંસતી હતી. પોતાના નાના છોકરાને ખોળામાં લઈને ઇંદુમતી તેની પાસે બેસી રહેતી. ઈશ્વરે તેને થોડા વખતપર પુત્રની માતા બનાવી હતી. દયા ઉધરસ ખાતી ત્યારે ઇંદુમતી તેના મોં આગળ પિચદાની ધરતી હતી. નબળાઇને લીધે ઘણીવાર તેનાથી બરાબર પિચદાનીમાંજ થુંકાતું ન હતું અને તેનો કફ પથારીમાં અથવા તેના શરીર ઉપર પડતો હતો. ઇંદુમતી પોતાને હાથે એ બધું લૂછીને સાફ કરતી. દયાને અશક્તિને લીધે પથારીમાંજ ઝાડોપિસાબ થઇ જતો. ઇંદુમતી પોતાને હાથેજ બગડેલી ચાદર કાઢી નાખતી અને બીજી ચાદર પાથરીને તેને સૂવાડતી. મંદવાડના અસહ્ય દુઃખથી તથા મરણની ઘડી નજીક હોવાને લીધે બિચારી દયા પથારીમાં તરફડીયાં મારતી. તે જોઇને ઇંદુમતીની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી જતાં. તે દયાના શરીરપર હાથ ફેરવતી, વખતોવખત તેના મોંમાં દવા રેડતી અને અત્યંત કોમળ અવાજથી કહેતીઃ–“માસી, ગભરાઓ છો શામાટે? તમે તો થોડા દિવસમાં સારાં થઈ જશો. કાલે બાબુને કહીને તમારે માટે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરાવું છું. એ વ્રત કર્યાથી પાપનો નાશ થાય છે અને પાપનો નાશ થયાથી રોગ પણ જતો રહે છે.”

ઇંદુમતીના બોલથી મરવા સૂતેલી દયાની મરણકાળની પીડામાં અડધો ઘટાડો થઇ જતો. તે રડી પડતી અને કહેતીઃ–‘મા! હવે મારેમાટે ચાંદ્રાયણ કરવાની જરૂર નથી. હું ગમે તેવી પાપી હોઇશ તોપણ તારા જેવી સતીની નજર આગળ તારા હાથનું પાણી પીને મરી જઇશ; એટલે મારી મુક્તિજ થશે. સતી સ્ત્રી જગતમાં દેવીતુલ્ય છે. મા! તું પણ દેવી છે. હવે તો મરી જવાય તોજ

આ રોગના દુઃખમાંથી છુટાય; પણ તારો પ્રેમ અને તારી બરદાસ્ત છોડીને જાણે મરવાની પણ મરજી મને થતી નથી. મા! તારા કમળને મારી છાતી ઉપર મૂક, એમ કહીને તે પોતાનો હાથ લાંબો કરતી અને ઇંદુમતીના બાળકપુત્ર કમળને પોતાની છાતી ઉપર બેસાડતી.

કોઇવાર ઇંદુ તેને રાબ કરી લાવવાનું પૂછતી તો કોઇવાર જે કાંઈ રુચિ હોય તે કરી આપવાનું પૂછતી; પણ દયા સાફ નાજ પાડતી. ઇંદુ તેને પૂછતી કેઃ-"માસી! આ દાડમના બે દાણા મોંમાં નાખશો ?" પણ દયાને ખાવાની રુચિજ હતી નહિ. તે કહેતીઃ- " ના મા! મારે કાંઇજ ખાવું નથી."

ઇંદુએ આવી રીતે તેની પારવગરની ચાકરી-બરદાસ્ત કરવા છતાં દયા બચી નહિ. એકાદ-બે દિવસમાંજ તેણે દેહ છોડયો. નકુલબાબુએ તેની ઉત્તરક્રિયા સારી રીતે કરાવી. ઇંદુમતીએ તેના મરણના શોકને લીધે ઘણા દિવસસુધી અશ્રુપાત કર્યો. તેના તેરમાને દિવસે નકુલબાબુની આજીજી કરીને તેણે સો ગરીબ માણસોને ગરમ કામળાનું દાન કરાવ્યું; અને જે દયાએ પોતના ઘરમાં પૂર્ણ વફાદારીથી આખો જન્મારો ચાકરી કરી હતી તથા પોતાના પતિની જે માતાતુલ્ય કાળજી લેતી હતી, તે દયાની છબીને મઢાવીને પોતાના ઓરડા રાખી.

૧૧—ગૃહિણી

એમ કરતાં કરતાં ઇંદુમતીની કીર્તિ આસપાસ બધે ફેલાઇ ગઇ. કોઇ પણ ગામમાં સારી સ્ત્રીની વાત થતી હોય તો તે ઇંદુમતીના જેવી છે, એમ લોકો કહેતા. કોઇને છોકરો પરણાવવો હોય તો ઇંદુમતીના જેવી વહુ પસંદ કરવા વરપક્ષવાળા પ્રયત્ન કરતા હતા. આ પ્રમાણે આસપાસના પ્રદેશમાં પુત્રીતરીકે અને પત્નીતરીકે ઈંદુમતી આદર્શરૂપ માનવા લાગી. નકુલબાબુની દોલતમાં દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી જોઇને લોકો વાતો કરતા કે,'બાબુના ઘરમાં નાની વહુ છે તે તો જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનોજ અવતાર છે. નકુલબાબુનો પૈસો એ વહુનાં શુભ પગલાં અને સદ્ભાગ્યને લીધેજ છે. ”

દયા માંદી પડી ત્યારથી નકુલબાબુએ બીજી દાસી શોધવા માંડી હતી; પણ હજીસુધી પોતાને સંતોષ થાય એવી બાઇ નહિ મળવાથી ઘરનું કામકાજ શશિમુખી અને ઇંદુમતી બેઉએ ઉપાડી લીધું હતું; અને દાસીને અભાવે ઘરકામમાં કશી ઉણપ આવતી ન હતી.

એક દિવસ નકુલબાબુ પોતાના ઓરડામાં બેઠા હતા, ત્યાં પુત્રને હાથમાં લઇને હસતી હસતી ઈંદુમતી આવી અને નકુલબાબુને પૂછ્યુંઃ—“ કેમ તમે નોકરની તપાસ કરતા હતા, તે પછી કોઇ મળી આવ્યું કે નહિ ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કેઃ—“ તપાસ તો ઘણીએ કરૂં છું; પણ સારી બાઈ કોઈ મળી આવતી નથી. શું કરૂં મોટાં ભાભી ન હોત તો તને આ વખતે ઘણીજ મુશીબત પડત. ”

ઈંદુઃ—ત્યારે મારી એક પ્રાર્થના છે.

નકુલઃ—બોલ, કહી નાખ.

ઇંદુઃ—મેં એક દાસી જોઇ રાખી છે.

નકુલઃ—તે કોણ છે? તારી જાણીતી છે કે?

ઇંદુઃ—હા, ઘણીજ જાણીતી છે; પણ તમને હું તેનું મોં નહિ બતાવું. તે તો દિવસનું કામકાજ કરીને સાંજ પડતાં પહેલાં ચાલી જવાની. તમે તેને જોઇ શકશો નહિ.

નકુલઃ—મને તો એમાં કાંઇ સમજ નથી પડતી. સમજાય એવું બોલે તો સારૂં.

ઇન્દુઃ—તમારે સમજીને શું કામ છે? તમારૂં ઘરકામ જેમ થાય છે તેમ થયા કરશે. પછી તમારે શું? બોલો, હમણાં તમારૂં કોઇ કામ અધૂરૂં રહે છે?

નકુલઃ—હમણાં નોકર નથી તોપણ બધું કામ તો થાય છે, એટલે તું પોતેજ દાસી બનીને ઘરકામ કરવા માગે છે?

ઇન્દુઃ—શું હું એ જગ્યાને માટે નાલાયક છું?

નકુલઃ—ત્યારે શું તારે દાસી રાખવાની મરજી નથી?

ઇન્દુઃ—પરાયા માણસને રાખવાની મરજી નથી; પણ હું પોતેજ તેની જગ્યાએ દાસી બનવા માગું છું.

નકુલઃ—કેટલો પગાર લઇશ?

ઇન્દુઃ—બધે ઠેકાણે નોકરને મહિને ત્રણ રૂપીઆ મળે છે, તો હું પણ ત્રણ રૂપીઆ લઉં. એક પૈસો પણ ઓછો નહિ!

નકુલઃ—એ પૈસાને તું શું કરીશ?

ઇન્દુ—ઘરેણાં ઘડાવીશ!

નકુલઃ—તું ઘરેણાં તો ઘડાવે, પણ તેમને સાચવી મૂકવાની પેટીઓ ખરીદવાના પૈસા મારી પાસે નથી. તારાં ઘરેણાં તો

પેટીઓનેજ શોભાવે છે !

ઇન્દુઃ—આ ઘરેણાં હું પોતે પહેરવા નથી ઘડાવવાની ! મને તો ઘરેણાં પહેરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. જુઓ, ગામમાં કેટલાં દુઃખી કુટુંબો છે કે જેમને અંગ ઢાંકવા પૂરતાં લૂગડાં અને પેટ ભરીને ખાવા જેટલું અનાજ પણ મળતું નથી. દેશની આવી સ્થિતિ હોય તોપછી હું શા સુખ ઉપર ઘરેણાં પહેરીને ફરૂં ? ગયે વર્ષે આપણે ઘેર દુર્ગાપૂજનના ઉત્સવ વખતે મોટાં માણસોનાં છોકરાં સારાં સારાં લૂગડાંઘરેણાં પહેરીને આવ્યાં હતાં; પણ તેમની સાથે અનેક ગરીબ માણસોનાં છોકરાં પણ હતાં. સારાં કપડાંની વાત તો બાજુએ રહી; પણ તેમની પાસે શરીર ઢાંકવાપૂરતાંએ કપડાં ન હતાં. મેલાં અને ફાટેલાં ચીંથરાં જેવાં લૂગડાંસિવાય તેમની પાસે કશું ન હતું. અરેરે ! તેમનો કેવો જીવ બળતો હશે ! તેઓ પણ છોકરાં છે અને ધનવાનનાં પણ છોકરાં છે ! દુર્ગોત્સવને દહાડે સારાં ઘરનાં છોકરાંછોકરીઓ નવાં નવાં લૂગડાં પહેરીને ફરે એ જોઇને ગરીબનાં છોકરાંનો જીવ નહિ બળતો હોય ? માટે મેં એવો વિચાર કરી રાખ્યો છે કે, તમારા ઘરની દાસીનું બધું કામકાજ મારે કરવું. તેના બદલામાં તમારી પાસેથી પગાર લેવો અને તે રૂપીઆ એકઠા કરીને આવતા દુર્ગોત્સવ વખતે ગરીબ લોકોનાં છોકરાંને નવાં લૂગડાં લઇ આપવાં. હું તો ઘરનું બધું કામ કરી શકું છું. મોટાં બહેન પણ થોડી ઘણી મદદ કરશે. વળી પાડોશણો પણ મારા ઉપર ભાવ રાખે છે, તેઓ પણ કાંઇ ને કાંઈ કરવા લાગશે; એટલે હવે આપણને નોકર રાખવાની જરૂરજ નથી.

પોતાની સ્ત્રીની આ વાત સાંભળી નકુલબાબુ તો સ્તબ્ધજ

બની ગયો અને મનથીજ આવું સ્ત્રી-રત્ન પોતાને આપવા-માટે તેણે પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. તેને હવે બરાબર સમજાયું કે, પોતાને ઇન્દુમતી જેવી ગુણવાન અને સુપાત્ર ધર્મપત્ની પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ધાર્મિક જીવનમાં પણ હવે ઘણી સહેલાઇથી આગળ વધી શકાશે. તેણે પત્નીને જવાબ આપ્યો કેઃ-"ઇન્દુ ! તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર; પણ જો તારેજ દાસીની જગ્યાએ રહેવું હોય તો તને ત્રણ રૂપીઆ આપી શકાય નહિ. તું કેટલા પગારને લાયક છે તે તો હું કહી શકતો નથી; પણ હું તને વરસ દહાડે એક હજાર રૂપિયાનો પગાર બાંધી આપું છું, તેનો તું તારી મરજીમાં આવે તેવો ઉપયોગ કરજે. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજ મારી દાસી છે, પછી મારે પૈસાની શી ખોટ છે ?"

આટલું બોલતાં બોલતાં નકુલબાબુની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવી ગયાં. ઇન્દુમતી નીચું જોઇને ત્યાંથી ચાલી ગઈ; જતાં જતાં પોતાના છોકરાને ધણીના ખોળામાં મૂકતી ગઇ.

ઇન્દુનું આ કામ શશિમુખીને ઝાઝું ગમ્યું નહિ, તેથી તે તો ઉલટી તેને ધમકાવવા લાગી. તેણે કહ્યું-"ઇન્દુ ! તું તો બારે દહાડા આવી ને આવી બોઘલા જેવીજ રહી. તારે ગરીબને લૂગડાં આપવાં હતાં તો તારા ધણી પાસે માગવાથી તને જોઇએ તેટલા રૂપિયા મળત. તું **અન્નપૂર્ણા જેવી, ને તારો ધણી ભોળા સદાશિવ જેવો !** તેને પણ તારી પેઠે દાન કરવાનો શોખ છે; પણ ઘરમાં નોકર રાખવાની વાત તેં કેમ ઉડાવી દીધી ? સવારથી સાંજસુધી કામ કરીકરીને આપણો દમ નીકળી જશે તે ?"

ઇન્દુમતીએ ઉત્તર આપ્યો:-" બહેન ! આપણે સ્ત્રીઓએ

તો પંડેજ પુરુષોની સેવા કરવી જોઇએ. પતિ અને વડીલ એજ આપણા સાચા દેવ. આપણે જેટલી તેમની ચાકરી કરીશું, તેટલીજ આપણા જીવ્યાની સાર્થકતા થશે. **જે સ્ત્રીને પોતાના ધણીની ને વડીલોની પોતાની જાતે સેવા કરવાની તક નથી મળતી તેનો સ્ત્રીજન્મ મિથ્યા છે.** આપણા હાથપગ ચાલતા હોય ત્યાંસુધી આળસુની માફક નવરાં શામાટે બેસીરહીએ?"

શશિમુખી નિરુત્તર થઇ ગઇ. તે મનમાં બોલીઃ–" તુંજ મારા ઘરની ખરેખરી દેવી છે!"

૧૨–શિક્ષિકા

પિતાને ઘેરથીજ ઇન્દુમતી સાધારણ લખતાંવાંચતાં શીખી હતી. નાનપણથી તે માવગરની થઇ ગઈ હતી. બાપના ઘરમાં એનાથી મોટી ઉંમરનું કોઈ ન હતું; તેથી સીવવાભરવાનું પણ એને સાધારણજ આવડતું. સાસરે આવ્યા પછી કેળવાયેલા પતિના સહવાસથી તેણે વાચનલેખનનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને બીજી સ્ત્રીઓ પાસેથી સીવવાભરવાની કળા પણ સારી રીતે શીખી ગઈ. પાછળથી તેણે પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને લીધે એ કળામાં એટલી પ્રવીણતા મેળવી કે તેને શીખવનાર સ્ત્રીઓ પણ હવે તેની પાસે નવું નવું શીખવા આવતી.

ઇન્દુમતી ભણેલી છે એમ જાણીને પાડોશની સ્ત્રીઓ પોતાની છોકરીઓને તેને ઘેર રોજ ભણવા મોકલતી. ઇન્દુમતી ઘણી કાળજી અને પ્રેમથી બધી છોકરીઓને લખતાંવાંચતાં અને

સીવણકામ શીખવતી. તે પોતાનું ઘરકામ એવી ઝડપથી આટોપી લેતી કે દિવસમાં એકાદ-બે કલાક છોકરીઓને ભણાવવા પાછળ ખુશીથી ગાળી શકતી.

એમ કરતાં કરતાં તેની પાસે ઘણી છોકરીઓ આવવા લાગી; એટલે થોડા વખતમાં તો તેનું ઘર એક નાની સરખી કન્યાશાળા બની રહ્યું. પોતાની બુદ્ધિમતી પત્નીના આ કાર્યથી નકુલબાબુ બહુજ પ્રસન્ન થયો અને નિશાળને માટે જરૂરનાં શિક્ષણસાહિત્યો પણ આણી આપ્યાં.

એક દિવસ નકુલબાબુએ ઇન્દુમતીની નિશાળની પરીક્ષા લીધી. તેમની પરીક્ષા કાંઇ ગોખણપટ્ટી પાછળ ભણનારે મગજને કેટલું બાતલ બનાવ્યું છે, તેની કસોટી કાઢનારા પ્રશ્નોદ્ધારા ન હતી; પણ જગતમાં અત્યંત જરૂરી સદ્‌ગુણોની બાબતમાં તેમની સમજણ અને રહેણી કેવી હતી, તેજ મુદ્દાઓ જાણવા પૂરતી હતી. ઇન્દુમતીના કાર્યની મનમાં ને મનમાંજ તેણે પ્રશંસા કરી. પછી તેમણે નાની છોકરીઓને પૂછ્યું કેઃ-" તમને કાંઇ ગરબો ગાતાં આવડે છે કે ? "

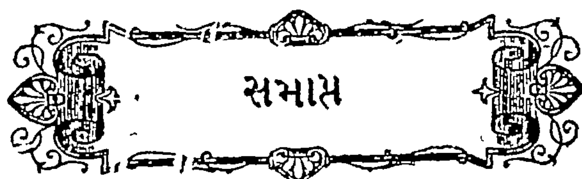
છોકરીઓએ હા કહી અને તરતજ આનંદથી ગરબે રમતાં રમતાં નીચલી કડીઓ ગાઈ બતાવીઃ—

અમે સ્નેહ ને સૌજન્ય કેરી દેવીઓ રે લોલ;
અમે સ્વર્ગથી સંસારતટે ઉતર્યાં રે લોલ;
અમે શાંતિ ને આનંદ બધે રેલીએ રે લોલ;
અમ હાસ્યમાં તો તેજનો અંબાર છે રે લોલ;
અમે માવડી સંસારની કહેવાઇએ રે લોલ;
અમે વીર કાંઇ ઉછંગમાં હુલાવીએ રે લોલ;

અમે વિશ્વના સંતાપ સર્વ ફેડીએ રે લોલ;
તપ્યા માનવીને છાંય શીળી આપીએ રે લોલ;
અમે સ્વર્ગને સંસારમાં ઉતારીએ રે લોલ;
અમે સ્નેહ ને સૌજન્ય કેરી દેવીઓ રે લોલ.

પછી નકુલબાબુએ છોકરીઓને પૂછ્યું કેઃ—" આ કવિતા તમને કોણે શીખવી ?" તેમણે એકકે અવાજે જવાબ આપ્યો કે, " અમારાં ઇન્દુબાએ."

નકુલબાબુએ પ્રસન્ન થઇને બધી છોકરીઓને ઈનામ આપ્યાં. આપણે પણ હવે ઇન્દુમતીના કલ્યાણમાટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીને રજા લઇએ.

સ્ત્રીઉપયોગી થોડીક કવિતાઓ

૧—ઉદ્યમ અને કર્મ વિષે

(સુંદરબાઇ ચાલ્યાં સાસરીયે—એ રાહ.)

સખિ જો કદિ ઉદ્યમ નવ ફળિયો,
તોયે નશીબથકી તે બળીયો;
બહેન, ઉદ્યમ વિણ ન નશીબ ફળે. ૧
કોઈ ન રહે નશીબ વિશ્વાસે,
સૌ ઉદ્યમ કરવા ધાશે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૨
પંખો પકડી જો ન હલાવે,
પંખાનો પવન ન આવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૩
વણ ખેડે ખેતર નવ પાકે,
રહિ નશીબ ભરૂસે થાકે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૪
કોઈ ઉદ્યમ વિણ ધનપતિ થાશે,
તે જોઈ ઉદ્યમ ન તજાશે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૫
વગડાઉ કર્ષણ નજરે આવે,
જોઇ કોણ કર્ષણ નહિં વાવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૬
વણ ખોદે નદિયો સંચરશે,
જોઈ કોણ કુવા નહિં ખોદે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૭
જો નશીબનો ભરૂસો રાખો,
તો ચૂલો કાઢી નાંખો બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૮
જો નશીબનો ભરૂસો લાવે,

બાળકને શીદ ભણાવે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૯
ઉદ્યમ આદરીએ આગળથી,
પછિ નશીબ તો પાછળથી બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૦
અક્કલહીણા આળસવંતા,
રહે નશીબ નશીબ કરતા બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૧
ઉદ્યમનો મહિમા સૌ ઠામે,
દીઠો છે દલપતરામે બહેન. ઉદ્યમ વિણ૦ ૧૨

૨—ક્રોધ ન કરવા વિષે

(હાંરે દાણ માગે રે દાણ માગે: એ રાહ.)
હાંરે ક્રોધ કાળો રે ક્રોધ કાળો, હાંરે બહુ સમજીને ક્રોધનું
મોં બાળો રે; ક્રોધ કાળો. ટેક.
હાંરે ક્રોધે ન કર્યાનું કામ તે કરાશે,
હાંરે પછી પસ્તાવો પેટભરી થાશે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧
હાંરે ક્રોધ પાપરૂપ ઝેર પ્રમાણો,
હાંરે ક્રોધ જીરવે તે જન મોટું જાણો રે. ક્રોધ કાળો૦ ૨
હાંરે ક્રોધે ભોરિંગ ભયંકર ભાસે,
હાંરે ક્રોધ વા'લામાં વેર વડું વાસે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૩
હાંરે જેની કાયામાં ક્રોધ ઘણો વ્યાપે,
હાંરે એની અક્કલ ઉડી જાય આપે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૪
હાંરે માણસ મહાભલું મજાનું,
હાંરે ક્રોધી થાય ત્યારે તે દિવાનું રે. ક્રોધ કાળો૦ ૫
હાંરે વરૂ વાઘ કપિ રીંછ હોય કેવું,

હાંરે ક્રોધવાળું જણાય જન એવું રે. ક્રોધ કાળો૦ ૬
હાંરે ક્રોધ ભડકો છે આગ કેરો ભારી,
હાંરે તેથી ચેતીને ચાલજો વિચારી રે. ક્રોધ કાળો૦ ૭
હાંરે સોનું તાપમાં તપાવી જોઇએ જ્યારે,
હાંરે તેની કિંમત ખરી જણાય ત્યારે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૮
હાંરે તેમ માણસને ક્રોધ જ્યારે થાશે,
હાંરે તેનો ભાર તોલ તે સમે જણાશે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૯
હાંરે જેમાં દીસે ગંભીરતાઇ જેવી,
હાંરે એની કિંમત અધિક જાણો એવી રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૦
હાંરે ક્રોધ જાણો જમપૂર કેરૂં બારૂં,
હાંરે જાશે નરકમાં ક્રોધ કરનારૂં રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૧
હાંરે ક્રોધ કરશો નહીં કોઇ કામે,
હાંરે દીધો ઉપદેશ દલપતરામે રે. ક્રોધ કાળો૦ ૧૨

૩—ઘેલી મુસાફરની ગરબી

(" અમે ઇડરીઓ ગઢ જીત્યા રે આનંદ ભલા: " એ રાહ)

એક હતી મુસાફર ઘેલી રે, સુણો સાહેલિયો;
તેની આગળ એક તપેલી રે, સુણો સાહેલિયો. ૧
ગઇ રાતની રાખી એંઠી રે, સુણો સાહેલિયો;
ઉઠી પરભાતે માંજવા બેઠી રે, સુણો સાહેલિયો. ૨
ઘણી રીતે ઘસી ઘસી થાકી રે, સુણો સાહેલિયો;
બહુ ડાઘા રહ્યા તોય બાકી રે, સુણો સાહેલિયો. ૩
પૂરી રીસે તપેલી ઉપાડી રે, સુણો સાહેલિયો;

સામી ભીંતની સાથે પછાડી રે, સુણો સાહેલિયો. ૪
લઇ પથરો તપેલીને કૂટી રે, સુણો સાહેલિયો;
પડયાં ખાડાં તપેલી તો ફૂટી રે, સુણો સાહેલિયો. ૫
થયા બપોર ભુખ તો લાગી રે, સુણો સાહેલિયો;
પછી વાસણ માગવા લાગી રે, સુણો સાહેલિયો. ૬
એને વાસણ આપે ન કોઇ રે, સુણો સાહેલિયો;
પછી રાગ તાણી ઘણી રોઈ રે, સુણો સાહેલિયો. ૭
તોય થે ન તપેલી સાજી રે, સુણો સાહેલિયો;
હસે લોક ને તે મરે લાજી રે, સુણો સાહેલિયો. ૮
જેથી સ્વારથ આપણો જરીએ રે, સુણો સાહેલિયો;
તેના ઉપર ક્રોધ ન કરીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૯
લાત દૂઝતી ગાયની ખમીયે રે, સુણો સાહેલિયો;
તેને તજીએ તો દૂધ કયાં જમીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૦
કોઇની સાથે ટુંકારે લડીયે રે, સુણો સાહેલિયો;
એમાં આપણે હલકાં પડીયે રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૧
સાંખી ચાલે તે માણસ મોટું રે, સુણો સાહેલિયો;
દલે સાચું માનો નથી ખોટું રે, સુણો સાહેલિયો. ૧૨

૪—મરનારાં પાછળ રાગ કાઢી નહિ રોવા વિષે

વાલાંની વાંસે રાગ તાણી નવ રોવું;
જેથી તેને જંપ ન ઉપજે જીવમાં સમજી જોવું રે. ટેક.
ગોવિંદજીએ કહ્યું ગરુડને, કુટે રડે જે કોઈ;
મરનારાને મહાદુઃખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઇ રે. વા૦ ૧

લીટ લાળ ને આંસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે;
રૌરવ મહારૌરવના દુઃખથી, એ દુઃખ અદકું જાણે રે. વા૦ ૨
કોઈ છાતી કૂટે, શિર કૂટે, ચુંટે કેશજ હાથે;
એ સઘળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથે રે. વા૦ ૩
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સઉ સાંખી રહીએ;
જો હઇયામાં હેત હોય તો, દુઃખ તેને શીદ દઇએ રે. વા૦ ૪
શત્રુતા સંપૂરણ હોય તો, રડો-કુટો ન વિચારો;
જીવતાં વેર વાળી ન શકો તો, મરતાંને વળી મારો રે. વા૦ ૫
કૂટયા થકી જો કાંઈ દેખો તો, કૂટો લઇને પાણો;
શા માટે તમે કુટી શરીરમાં, રોગ ઉપાધી આણો રે. વા૦ ૬
એવી શોભા મેલો અળગી, વળગી રહો માં વ્હેમે;
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુણ્ય કરો કંઇ પ્રેમે રે. વા૦ ૭
રોશો તો પણ તે નહિ જોશો, ખોશો આંખ તમારી;
દલપતરામ કહે દિલ શોધી, માનો શિક્ષા મારી રે. વા૦ ૮

૫—બાળલગ્ન ન કરવા વિષે

(વૈદર્ભી વનમાં વલવલે—એ રાહ.)

બાળપણામાં બાળનાં, નવ કરવાં લગન,
જો કરીએ જાણી જોઈને, વડુ ઉપજે વિઘન. બાળ૦ ૧
જેમ આંબે મોર જેટલી, ધારે કેરીઓ કોઈ;
વિશ્વાસથી વકરો કરે, રહે અંતે તે રોઇ. બાળ૦ ૨
જો કદી જોડું તે ઉછરે, નાવે મળતો સ્વભાવ;
આખી ઉંમરમાં એહને, દીસે દુઃખનો દેખાવ. બાળ૦ ૩

અણબનતી તણો એહને, જ્યારે ઉપજે અંકોર;
એ માનનીના મુખની, ગાળો ખાય છે ગોર. બાળ૦ ૪
સમજણ કાચી શીશુપણે, નહિ મન સ્થિર ઠાર;
કહો તેને કેમ કરાવીએ, આખી વચનો કરાર. બાળ૦ ૫
અગ્નિરૂપે ઇશ્વર ગણી, જે ઠરાવ્યો જમાન;
શું સમજે શિશુ બાપડાં, જેને જરીએ ન જ્ઞાન.બાળ૦ ૬
માબાપની મૂરખાઇનો, એ તો છે આડો આંક;
વાંકું થએ પછી વેવલાં,કાઢે કર્મનો વાંક. બાળ૦ ૭
લહાવો લેવાની લાલચે, કંઇ લાજને કાજ;
આંખો મીંચીને ઉંડે કૂવે, પડે કરિ પતરાજ. બાળ૦ ૮
પાછળ શું પસતાઇએ, એવો કરીને અનર્થ;
પાણી પીને ઘર પૂછીએ, એથી શું સરે અર્થ. બાળ૦ ૯
સંકટ દેખી સુતાતણું, કરે બાપ વિલાપ;
માતા મુખે મહાદુઃખના, શબ્દ ઉચ્ચારે આપ. બાળ૦ ૧૦

૬—ભુંડી ભારજા

(રાગ વેરાડી)

ભાઇઓ જેની ભારજા ભુંડી રે, તેને પીડ અંતર ઉંડી. ટેક.
લાજ તજીને લઢાઇ કરે નિત્ય, ભાળવા લોક ભરાય;
સારા મનુષ્યના ઘરનું વગોણું, જોણું જગતને થાય. ભા૦ ૧
જેમ બિલાડી ઉંદરને જુએ એમ, નાથ સામાં કરી નેણ;
પગથકી પ્રગટે માથા લાગી એવાં, વાંકાં કાઢે વેણ. ભા૦ ૨
ચાર ઘડી પિયુ ચૌટે ટળે, ત્યારે સુખ બન્નેને થાય;

ઘડિયે આવીને ઘેર બેસે ત્યારે, શેર લોહી સુકાય. ભા૦ ૩
પંડિત શાસ્ત્ર ભણેલ પુરાણી, મોટી સભામાં મનાય;
માન તજી મુર્ખીના મોઢાના, તેજ ટુંકારા ખાય. ભા૦ ૪
પીયુ થકી તો ઘણીજ પોતાની, સમજણ જાણે સદાય;
દેવ થાકે તો મનુષ્યના મુખની, શીખામણે શું થાય. ભા૦ ૫
પહોર ચઢે દિન પોઢીને ઉઠે, ચાંપે લડાઇનો ચાલ;
જો લડનાર બીજું ન જડે તો, પડતાળે પોતાનાં બાળ. ભા૦ ૬
સ્નેહ કરી કદી સ્વામિની સાથે, બેસી ન બોલે વાત;
ધૂમાડાની પેઠે ધુંધવતી રહે, રોષ ભરી દિનરાત. ભા૦ ૭
જેને વીતી હોય તે નર જાણે, આણે બીજા અહંકાર;
ડહાપણ કેરો કોઇ દુનિયામાં, ગર્વ ન કરશો લગાર. ભા૦ ૮

૭—કુલણજીનો ગરબો

(વહાલા તમારી જોઇને રહી છું વાટ રે વહાલાજી—એ રાહ.)

કુલણજી તમે કુલાવ્યા કેમ કુલ્યા રે કુલણજી ?
આ ઉપજ ખરચનો અડસટો કેમ ભૂલ્યા ? મારા કુલણજી.
કરજ કરીને વરા ભલા તમે કીધા રે કુલણજી,
આ ગરથ પરાયા ખરચીને જશ લીધા મારા કુલણજી.
ઘર વેચીને ઘી સાકર તો લીધાં રે કુલણજી,
આ જમણ સરસ સામાવળીઆથી કીધાં મારા કુલણજી.
પીતાંબર પહેરી પંગતમાં ફરીઆ રે કુલણજી,
આ મનમાં કુલ્ય કરી મૂછે કર ધરીઆ મારા કુલણજી.
વળતો દિવસ થયો કે માગે નાણાં રે કુલણજી,

આ નાણાનાં તો ન મળે કાંઈ ઠેકાણાં મારા કુલણજી.
કુલણજી ઉપર અરજી થઇ ત્યાંથી રે કુલણજી,
આ જપત થઈ મિલકત કાઢ્યા ઘરમાંથી મારા કુલણજી.
કુલણજી તમને જેણે કુલાવ્યા રે કુલણજી,
આ તે તો કોઇ મદદ કરવા નવ આવ્યા મારા કુલણજી.
કુલણજી તો કૂવો શોધવા ચાલ્યા રે કુલણજી,
આ ગરથ વિના તે અફીણ ન કોઇએ આલ્યાં મારા કુલણજી.
જમતી વખત વખાણ ભલાં જે કરતા રે કુલણજી,
આ એ સૌ હાસ્ય કરી નિંદા ઓચરતા મારા કુલણજી.
એ અવસર તો અધિક વખાણી ચઢાવ્યા રે કુલણજી,
પણ આ અવસર તો બેવકુફ ઠરાવ્યા મારા કુલણજી.
પહેર્યાં ને પટકુલ ચીંદરવા બાંધ્યા રે કુલણજી,
આ ઘર બાળીને ચાલ્યા તીરથ કરવા મારા કુલણજી.
કુલણજીની રાંડ રૂએ મોં વાળી રે કુલણજી,
આ કુલણજી સિધાવ્યા ટેકો ટાળી મારા કુલણજી.
ભોળાંને નરસી શીખામણ દેશે રે કુલણજી,
તે નિસાસાનું પાપ ઘણું શિર લેશે મારા કુલણજી.
દિલમાં દલપતની શીખામણ ધરજો રે કુલણજી,
તો કરજ કરીને નાતવરો નવ કરજો મારા કુલણજી.

૮—ઘડપણ વિષે

ઘડપણ કેણે મોકલ્યું ? જાણ્યું જોબન રહે સૌ કાળ
ઘડપણ કેણે મોકલ્યું. ટેક.
ઉમર તો ડુંગર થયા રે, પાદર થયા પરદેશ;
ગોળી તો ગંગા થઇ રે,અંગે ઉજળા થયા છે કેશ. ઘડપણ૦
નહોતું જોઇતું ને શીદ આવીયું રે, નહોતી જોઇ તારી વાટ;
ઘરમાંથી હળવા થયા રે,એની ખૂણે ઢળાવોને ખાટ. ઘડપણ૦
નાનપણે ભાવે લાડવા રે, ઘડપણે ભાવે શેવ;
રોજ ને રોજ જોઈએ રાબડી રે,એવી બળી રે ઘડપણની ટેવ. ઘ૦
પ્રાતસકાળે પ્રાણ માહરા રે અન્ન વિના અકળાય;
ઘરનાં કહે મરતો નથી રે, તને બેસી રહેતાં શું થાય ? ઘ૦
દીકરા તો જુજવા થયા રે, વહુઓ દે છે ગાળ;
દીકરીઓને જમાઈ લઇ ગયા રે,હવે ઘડપણના શા રે હાલ. ઘ૦
નવ નાડો જુજવી પડી ને, આવી પહોંચ્યો કાળ;
બૈરાં છોકરાં ફટ ફટ કરે, નાનાં બાળક દે છે ગાળ. ઘડપણ૦
અંતકાળે વળી આવીઆ રે, દીકરા પધાર્યા દ્વાર;
પાંસળીએથી વાંસળી રે, પછી છોડીને આપી બાર. ઘડપણ૦
એવું સાંભળી પ્રભુ ભજો રે, સંભાળજો જગવાસ;
પર ઉપકાર કીધે પામશો રે, ગુણ ગાય નરસઇયો દાસ. ઘ૦

૯—રેંટીઓ

રૂડો રંગીલો મારો રેંટીયો રે બ્હેન જાણે નાનીશી નાજુક માળ જો
ગાતી પ્રભુજીના પારણાં હો બ્હેન કાંતુ પરોવીને દીલ જો. —રૂડો૦
ભાઇ રે સુતારીયે ઘડી દીધો રે બ્હેન એનો એ મોટો ઉપકાર જો
જુવાનીને એ જાળવે રે બ્હેન વૃદ્ધાવસ્થાનો આધાર જો —રૂડો૦
કાંતુ ઝીણું ને ભરૂં કોકડાં રે બ્હેન થાયે સફળ નવરાશ જો
દેવે દીધો દી કાઢણો રે બ્હેન આવે હૈયામાં હોંશ જો —રૂડો૦
રંકને આપે રોટલો હો બ્હેન ઢાંકે ઉઘાડા અંગ જો
શ્રીમંતને પરમાર્થ શીખવે હો બ્હેન વળી વધારે ઉમંગ જો —રૂડો૦
આખને એ અતિ કેળવે રે બ્હેન હાથ બને હુશિયાર જો
વિધવાનો એ ધન વીરડો હો બ્હેન સધવાને સ્વર્ગનો સાર જો —રૂડો૦
બુદ્ધિને બહુ ઝીણી કરે હો બ્હેન શમ દમ શીખવે નાર જો
એવો મધુર સ્વર ઉચ્ચરે હો બ્હેન જાણે જગપતિનો ઝણકાર જો—રૂડો૦
દેશ તણો એ દીવડો હો બ્હેન ઘર તણો શણગાર જો
સતયુગનું સંભારણું હો બ્હેન પુણ્ય પુરાણું હથિયાર જો —રૂડો૦
જેની દીવેટ દેવ દીવડે હો બ્હેન એના કરૂં પટકુળ જો
પહેલાં પહેરાવું મારા દેવને હો બ્હેન વરસાવે આશિષ ફૂલ જો —રૂડો૦

દેશભક્ત કૅથેરાઇન×

(આ કલ્પિત વાર્તા નહિ પણ સાચી ટુંકી જીવનકથા છે.)

ઇ૦ સ૦૧૮૮૫ માં રૂશીઆનાં અપરિચિત સ્થાનોની અને દેશનિકાલ કરેલા રાજનૈતિક કેદીઓના રહેઠાણોની તપાસ કરવા માટે "સેન્ચરી મેગેઝીન' નામના પત્ર તરફથી "જ્યૉર્જ કૅનન" નામનો ખબરપત્રી ગયો હતો. પોતાની એ યાત્રામા એ એક એવા વસવાટમાં પહોંચ્યો કે જ્યાં એક દેશભક્ત સ્ત્રી દેશનિકાલની સજા ભોગવતી હતી. પોતાના 'સાયબીરિયા અને ત્યાંની દેશનિકાલપદ્ધતિ' નામના પુસ્તકમાં એ સ્ત્રીનું વર્ણન કરતા એ લખે છે કે, "એની મુખાકૃતિ જોતા એમ જણાતુ હતું કે એના ચહેરા ઉપર અગાઉ કોઇવાર અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રકાશી રહ્યુ હશે. એટલી વયમા જે ભયંકર સંકટો એણે વેઠયા હતા, એનાં ચિહ્ન પણ એના ચહેરાપર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. કાળા ભ્રમર જેવા વાળ કાપી નાખવામા આવ્યા હતા. આસપાસ સો સો માઇલ સુધી એના સ્વદેશી બાધવો અને સાથીઓનું નામનિશાન પણ નહોતું. ત્યાના અધિકારીઓની પ્રત્યક્ષ દેખરેખમા એને રહેવું પડતુ હતુ" કૅનન સાહેબે જ્યારે એ સ્ત્રીની વિદાય માગી ત્યારે એણે કહ્યુ:-"મહાશય ! અમે આવી રીતે દેશથી દૂર મરી જઇશું. ભલે અમારી અનેક પેઢીઓ પણ આવીજ રીતે માતૃભૂમિથી બહાર મરે; છતાં **એમ ન સમજશો કે અમારાં એ પ્રકારનાં મરણ અકારથ જાય.** એમાથી અવશ્યમેવ

×(હિન્દી માસિક "સંસાર"મા મૂળ લેખક પં૦ ભૂદેવશર્મા,વિદ્યાલંકાર)

કાઇ પણ શુભ પરિણામજ આવશે.” એ સન્નારીના એવા શબ્દો જ્યૉર્જ કૅનનના હૃદયપરજ નહિ, પણ સંસારભરમા જે કાંઇ તે સાભળે તેના ઉપર અસર કર્યા વિના નજ રહે.

જે સ્રીનું જ્યૉર્જ કૅનને વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી વાચકો સમજી ગયા હશે કે, એ સ્રી બીજી કોઇ નહિ પણ કૅથેરાઇન પોતેજ હતી.

કૅથેરાઇનનો જન્મ એક અત્યંત ઉચ્ચ અને ધનસંપન્ન કુટુંબમા થયો હતો. ત્યા સસારના કોઈ પણ ભોગવિલાસની એને ઉણપ નહોતી. નાનપણમાજ એને ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષા શીખવવામા આવી હતી. કૅથેરાઇનની માતા ધાર્મિક હતી, છતાં પ્રાચીન રૂઢિરિવાજની અંધ ભકત નહોતી. સોળ વર્ષની વયે પહોંચતામાંજ માતૃભાષા ઉપરાન્ત જર્મન, ફ્રેચ અને અગ્રેજી, એ ત્રણે ભાષાઓનુ એણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઇતિહાસમાં એને ખાસ રુચિ હતી; તેથી પ્રવાસીઓના વર્ણનો અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોના વાચનમા એ વિશેષ મગ્ન રહેતી નાનપણથીજ ગરીઓની સાથે વાતચીત કરવામા અને તેમને સહાય કરવામા એને અત્યંત આનંદ આવતો હતો. એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે એ દશ વર્ષની હતી, ત્યારે એક નિર્વસ્ત્ર ભિખારી એને બારણે આવી ચઢયો. એને જોતાજ કૅથેરાઇનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને પોતે જે નવો સીવડાવેલો પોશાક પહેર્યો હતો, તે ઘરમાં કોઇને પૂછ્યાવગરજ એને ઉતારી આપ્યો. આ વાતની જ્યારે એની માતાને ખબર પડી, ત્યારે ભવિષ્યમા વગર-વિચાર્યે કે વગરપૂછ્યે એવું કરવાની તેણે મના કરી; પણ એ ગરીબની અવસ્થાએ કૅથેરાઇનના હૃદય ઉપર બહુ પ્રભાવ પાડયો. સરકારી કર્મ-ચારીઓના અત્યાચારથી દુ:ખી થયેલો એ કોઈ ગરીબ ખેડુત હતો. તેજ દિવસથી કૅથેરાઇનને સરકારી અમલદારોપ્રતિ ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓનો વ્યવહાર એના હૃદયમા હમેશા ખટકયા કરતો.

૧૬ વર્ષની અવસ્થામાજ કૅથેરાઇને વાલટેયર, રૂસો અને ડિડરી વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ લેખકોના ગ્રંથોનું બહુ સારી રીતે અધ્યયન કરી

લીધું હતુ. યૌવનકાળના નવીન ઉમંગમાં, દેશભક્તિના વિચારોથી પ્રેરાઇને તેણે એક ગામમાં નિશાળ ઉઘાડી અને ત્યાં પોતેજ ભણાવવાનું શરૂ કરી દીધું.

એ સમયમાં ત્યાંના અભણ ખેડુતોની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય હતી. જાગીરદારો એમના ઉપર મનમાન્યો જુલમ કરતા હતા અને જેઓ એમનું કહ્યું નહોતા માનતા, તેમની જમીન પડાવી લેતા અને ખેતરો કપાવી નાખતા. રૂશિયામાં વેઠનો રિવાજ પણ એ સમયમા બહુ હતો. હરકોઇ બળવાન માણસ બિચારા ગરીબ ખેડુત ઉપર તેનાથી થાય તેટલો જુલમ ગુજારતો. એ અરસામા ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૧ મા એવો નવો કાયદો ઘડાયો, કે જેથી કરીને ખેડુતોના જમીનસંબંધીના અધિકાર કાંઇક વધ્યા. એને લીધે ખેડુતો હવે સ્વતંત્ર થયા અને જાગીરદારોના પંજામાંથી છૂટયા હોય એમ લાગ્યું; પણ પરિણામ તદ્દન વિપરીત આવ્યું. જાગીરદારોએ જોરજુલમથી ખેડુતોની વંશપરંપરાની જમીન ઝૂંટાવી લેવાની શરૂઆત કરી, અને ઉજ્જડ વેરાન જેવી ખરાબ જમીન એમના નામપર લખી આપીને કહ્યુ કે, જાઓ, તમારા નવા કાયદા પ્રમાણે એ જમીન ખેડી ખાઓ. ખેડુતોએ એનો અસ્વીકાર કર્યો અને એકત્ર થઇને વિરોધ કર્યો. એટલે પછી શું કહેવુ ? જાગીરદારોએ સરકારની સહાયતા માગી. એક સરકારી અધિકારી તપાસ કરવા આવ્યો, પરંતુ તે પણ જાગીરદારના પક્ષમાં થઇ ગયો; તેથી ખેડુતોએ એનું કહેવું જરાએ ન સાભળ્યું. સ્થિતિ દિવસે દિવસે વિશેષ ખરાબ થતી ગઇ એટલે ખેડુતોને દબાવી દેવા તરતજ લશ્કર મોકલવામા આવ્યું. સિપાઇઓએ તો જઇને તરતજ જુલમ કરવા માડયો. લોકોના ઘરમા પેસી ઘરડા બુઢ્ઢા અને બાલ બચ્ચાને તેમણે મારવા માડયા અને કુમારીઓ અને સધવા સ્ત્રીઓના શીલ નષ્ટ કરવા માડયા. લશ્કરદ્વારા હમેશા આવીજ શાન્તિનો પ્રચાર થાય છે. લશ્કરના આવા જુલમોથી પ્રજામા ઉલટો ખળભળાટ વધી પડયો; લશ્કરી અમલદારોને તો એટલુજ જોઇતુ હતું કે ખેડુતો ઉશ્કેરાઇને કાંઇ રંજાડ કરે

એટલે તેઓ પોતાનું પ્રચંડ રૂપ દેખાડે. કૅથેરાઇનના પાસેના ગામના ખેડુતોને પકડયા, ગામની વચમા બધાને હારબંધ ઉભા કર્યા અને આમ ન્યાય અને અધિકારનું નાટક ભજવવાની શરૂઆત થઇ. દરેક દશમા માણસને હારમાથી બહાર લાવી, તેને નાગો કરીને કોયડાનો માર મારવા માડયો. એ ભયંકર મારથી ઘણાઓના પ્રાણ સુદ્ધા ચાલ્યા ગયા; છતા પણ ખેડુતોએ પોતાનુ પણ ન છોડયું. લગભગ બેએક અઠવાડીઆ પછી વળી પાછી એવીજ રીતે હાર ગોઠવી; અને આજે હારમાના દરેક પાચમા માણસની પીઠ ઉપર ચાબૂકનો માર પડયો, પરંતુ દૃઢતાની શક્તિ અદ્દ્ભુત છે. ખેડુતો પોતાના વિચારમાથી જરાએ ન ડગ્યા. હવે તો લશ્કરી અમલદારોનો પારો એકદમ થર્મોમિટર તોડીને બહાર ફૂટી નીકળ્યો. હવે તો તેમણે બધાને પકડયા અને દરેકે દરેક ઉપર ચાબૂકનો વરસાદ વરસ્યો. એમ કહેવાય છે કે, રૂશિયાભરમાં પૂરા પાચ વર્ષ આવો જુલમ ચાલુ રહ્યો. લશ્કરના આવા જુલમથી સર્વત્ર હાહાકાર થઇ રહ્યો. કૅથેરાઇનનું હૃદય આવી હૃદયદ્રાવક વાતો સાભળીને બહૂજ ઉશ્કેરાઈ ગયુ. લગભગ એજ અરસામા કૅથેરાઇનને પોતાની માતા તથા બહેનની સાથે સેંટપિટર્સબર્ગ જવાનો પ્રસંગ પડયો. ત્યા જતાવેંતજ કૅથેરાઇન ત્યાના દેશોદ્ધારક નેતાઓને મળી. જે લોકો દેશનો આવા કષ્ટોમાથી-સંકટોમાથી ઉદ્ધાર કરવાનો ગુપ્ત રીતે પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમનો પણ તેને ત્યાં પરિચય થયો. એ ગુપ્ત સભાઓમા તે સમયે એજ વિચાર થતો હતો કે હરકોઈ રીતે દેશમાથી અભણપણું દૂર કરવું જોઇએ. દેશભરનાં પ્રત્યેક બાળકને વધારે નહિ તો પ્રાથમિક કેળવણી તો અપાવીજ જોઇએ અને સ્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરવો જોઇએ આ શિક્ષાપ્રચારને માટે કૅથેરાઇને સમગ્ર દેશમા અનેક વર્ષોસુધી મુસાફરી કરી અને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ ઉઘાડી સાથે સાથે ખેડુતો પોતાના હક્ક નહોતા જાણતા, તે પણ તેમને સમજાવ્યા. એ અરસામા કૃષિવિભાગ(રૂરલ બોર્ડ)ના પ્રતિનિધિઓ અને સ્થાનીય

ન્યાયાધ્યક્ષની ચૂંટણીનો સમય આવ્યો. ખેડુતોને કોઈ પણ વિષયમાં પોતાનો સ્વતંત્ર મત આપવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. પોતાના શું અધિકાર છે તેનું તેઓને એ વખતે જ્ઞાન થયુ. એ ચૂંટણીમા બધા એવાજ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા કે જેઓ ખેડુતોનું હિત હૈયે ધરાવતા હતા. મોટમોટા ધનિક જાગીરદારો કે જે ખેડુતોના કટ્ટા દુશ્મન હતા, તેઓની હાર થઇ. તેમાથી કોઇ પણ આ ચુંટણીમાં ન આવી શકયો. પોતાની હાર થવાથી તેઓ બળી મર્યા અને સરકારના કાન ભંભેરવા તેમણે શરૂ કર્યા. તેઓએ એવો રિપોર્ટ કર્યો કે ચુંટણી કરનારાઓના બધાજ પ્રતિનિધિઓ રાજનૈતિક ચળવળીઆઓ છે અને એમનાથી સરકારને બહુજ નુકસાન થશે. રૂસસરકાર ભૂતથી ડરે તેમ રાજનૈતિક ચળવળના નામમાત્રથી પણ ડરતી હતી; તેથી તેણે કાઇ પણ વધારે વિચાર કર્યા વિના અનેક માણસોને પકડી દેશનિકાલની સજા કરી. આપણી કૅથેરાઇનને દેશનિકાલની સજા તો ન થઇ, પણ પોલીસની દેખરેખમા તો તેને જરૂર રહેવુ પડયું. સરકારના આવા તોફાનથી કૅથેરાઇને વિચાર કર્યો કે, મનુષ્ય પોતાના સામાન્ય અધિકારનું પાલન કરવામા પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્કજ માત્ર ભોગવતો હોય છે; છતા એવા કાર્યમા પણ સરકાર આવું અંધેર ચલાવે તો પછી સુધારો થવો અસંભવિત હોવાથી શાસનપદ્ધતિનો નાશ કરવો એજ એક ઉપાય રહે છે.

એટલામાં બીજા પણ બેએક પ્રખ્યાત અને વિચારશીલ નેતાઓને સરકારે પકડયા અને એમને પણ દેશનિકાલની સજા કરી. એ સર્વપ્રિય નેતાઓને પકડવાથી નવયુવકદલમા બહુ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ ગઇ અને ઠેકઠેકાણે ફરીને તેઓએ સરકારના કામો લોકોને સમજાવી તેમને જાગ્રત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ભયંકર વિદ્રોહની તૈયારી થવા માંડી. કૅથેરાઇને પણ એ કામમા ભાગ લેવા માટે પોતાના પતિની સંમતિ માગી. એના પતિએ એ કામમા પૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી, પણ પોતે પડે એ કામ કરવાની અનિચ્છા બતાવી; એટલે કૅથેરાઇને પોતાના પતિની

વિદાય માગીને દેશને આવી ભયંકર સત્તાના પંજામાથી છોડાવવા માટે ગુપ્ત સભામા પોતાનુ નામ લખાવ્યુ.

પરંતુ કૅથેરાઈન અત્યંત ધનિક કુટુંબની હોઇને એના શરીર ઉપર હમેશા કિંમતી પોશાક રહેતો, તેથી જ્યા જ્યા તે જતી ત્યા ત્યા ગરીબ ખેડુતોની સ્ત્રીઓ એને મોટા ઘરનુ માણસ સમજી તેની સાથે હળવાભળવામા સંકોચ કરતી વળી પોલિસના લોકો પણ એને સારી રીતે ઓળખતા હતા; તેથી આવા અનેક કારણોને લીધે કૅથેરાઇનને પોતાના પહેરવેશમા ફેરફાર કરવો પડયો. તેણે પોતાના કિંમતી વસ્ત્રો ઉતારી નાખીને ખેડુતોના હાથકંતામણ અને હાથવણાટના જાડા ઉનના વસ્ત્રો પહેર્યાં. એ જાડા વસ્ત્રોથી કૅથેરાઇનની શોભામાં ઓરજ વધારો થયો વસ્ત્રો બદલવા છતા પણ જે સ્વાભાવિક રૂપસૌંદર્ય, જે દૂર કરવું હતું તે કારણ તો જેમનું તેમજ રહ્યુ છેવટે કૅથેરાઇને પોતાના સુકોમળ સુંદર મુખમંડલપર અને હાથને તેજાબ લગાડીને તે અંગોને બની શકે એટલા ડાઘડૂઘવાળા કરી મૂકયા. એમ કહેવાય છે કે ગરીબ ખેડુતોમાં છૂટથી હળીમળી શકાય એટલા માટે કૅથેરાઈનની પેઠે બીજા પણ લગભગ બે હજાર કાર્યકર્તાઓએ પોતાના ચહેરાઓ આવી રીતે ખરાબ કર્યા અને પોતાના કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. કૅથેરાઇન કેવી રીતે કામ કરતી હતી તે તેના પોતાનાજ શબ્દોમા નીચે લખ્યું છે.

"આખો દિવસ શારીરિક મજુરીનું સખત કામ હું કરતી અને રાતે મારૂં મૂળ મહત્ત્વનું કાર્ય કરતી. મારૂ રહેવાનું મકાન કાચા ચણતરનું હતું અને તે હું ઉભી રહી શકું એટલુજ ઉંચુ હતું. એના ઉપર ઘાસની છત હતી મારૂં એ ઘર સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકોથી હમેશા ભરેલુ રહેતુ. જે ખેડુતના ઘરમાં હુ રહેતી હતી તે ઘણો બહાદૂર અને દઢ દેશભક્ત હતો. તેની મારફત દશબાર બીજા પણ દઢ દેશભક્ત પુરુષો મારી સાથે ભળ્યા. એ લોકો સાયબીરિયાના કેદખાનાઓથી અને ચાબખાના મારથી કદી પણ ડરે તેવા નહોતા. તેઓને હું દેશનો ઇતિહાસ

સંભળાવતી, મનુષ્યોના અધિકાર સમજાવતી અને સ્વતંત્રતાનો સંદેશો કહેતી. તેઓ કેવી પ્રેમ-ભક્તિથી એ બધું સાંભળતા, એ તો નજરે જોનારજ સમજી શકે. લગભગ ૩૬ પ્રાંતોમા તરતજ સ્વતંત્રતાની લહેર ફેલાઇ ગઇ. બધા લોકો પોતાના અધિકારથી અને સરકારના પ્રપંચથી પરિચિત થઇ ગયા."

આ પ્રમાણે દેશહિતૈષી દલનું સંગઠન બહુ જોરથી થવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓએ પોતાના ઘરેણા અને કિંમતી વસ્ત્રો વેચીને ઉઘરાણુ એકઠું કરવા માંડ્યુ. ગામડે ગામડે પ્રચારકો મોકલવા માંડ્યા. કૅથેરાઇનની સાથે એ ગામડાઓમા અનેકવાર વિશ્વાસઘાત પણ થયો; એથી એ શહેરમા પાછી આવી, છતા ત્યાં પણ એ બચવા ન પામી અને આખરે કેદ પકડાઈ

કૅથેરાઇન લખે છે કે –"એ મારી સાયબીરિયાની પહેલી તૈયારી હતી. જેલમા એક અંધારી કોટડી હતી, જેમા બે માણસો મારા પહેલાજ નરક-યાતના ભોગવતા હતા, તેમા મને પણ પૂરવામા આવી" એ નીચે ઉતરી કે તરતજ પાછળથી દરવાજો બંધ કરી દેવામા આવ્યો અંદર તો ઘોર અંધકાર હતો કૅથેરાઇને આગળ પગ મૂક્યો તો ત્યા કોઇના મલમૂત્ર પડ્યા હતા તેથી પગ લપસી પડ્યો, પણ જેમતેમ કરીને પડતી બચી ગઇ. દુર્ગંધથી માથું ફરી જતુ હતુ છેવટે માથું પકડીને એક બાજુ થોડુ ઘાસ પડ્યુ હતુ ત્યા તે બેસી ગઇ. ત્યા બેસતાવેંતજ પીઠપર જોરથી કાંઇક કરડ્યુ. તેના દુઃખથી વ્યાકુળ થઇને કૅથેરાઇન ઉભી થઇ ગઈ વિચાર કરવાથી અને હાથ ફેલાવીને જોવાથી માલમ પડ્યુ કે, ભીંત તો ભેજથી અત્યંત તરબોળ હતી; તેથી ડાંસ અને મચ્છરોનું ત્યા પૂરૂ સામ્રાજ્ય હતું પોતાના રાજ્યમા કોઇને આવતુ જોતાજ તેઓ પોતાના ભીષણ દંશથી આવનાર ઉપર હુમલો કરતા હતા બીજીવાર બેસી જવાની કૅથેરાઇનની હિંમત ન ચાલી. આખી રાત તેણે અંધારી કોટડીની વચમા ઉભે ઉભેજ વ્યતીત કરી.

થોડા સમયમાંજ કૅથેરાઇનને એ અંધારી કોટડીમાથી બહાર કાઢી

સેંટપિટર્સબર્ગની જેલમાં મોકલી દીધી. ત્યાં પણ કૅથેરાઇનને એક ૯ ફૂટ લાંબી, ૫ ફૂટ પહોળી અને ૭ ફૂટ ઉંચી ઓરડીમા કેદ કરી. રાત્રિનો વખત હતો, કૅથેરાઇન સૂતી સૂતી વિચાર કરતી હતી કે, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠવા પડે પણ આપણુ કામ તો આપણે અવશ્ય શરૂજ રાખવું જોઇએ. આવા વિચારોમા એ મશગુલ હતી, એટલામા એણે કોઇનો અવાજ સાભળ્યો, જેથી ચમકીને બેઠી થઇ ગઇ.

જે જેલમા કૅથેરાઇન કેદ હતી ત્યા ૧૦૦ કરતા પણ વિશેષ રાજ-પ્રકરણી કેદીઓ અગાઉના પૂરેલા હતા. એ લોકોને જોકે જૂદા જૂદા રાખવામાં આવ્યા હતા, તોપણ તેઓએ ત્યા એક જાતીય સંસ્થા ઉઘાડી હતી; જેમાં બધું કામ માત્ર સંકેત–ઇસારાદ્વારા થતુ. એ સસ્થા-ના બધા સભાસદોએ જ્યારે તેઓ બહાર હતા ત્યારથીજ નિશાનીઓ-(સંકેતો)નો અભ્યાસ કરી રાખ્યો હતો. કૅથેરાઇન જ્યારે મૉસ્કોમા હતી ત્યારે એણે પણ એ સંકેતોનો એકવાર અભ્યાસ કર્યો હતો; પણ અત્યારે તે બરોબર યાદ નહોતા. રાતને વખતે એવો સકેત સાંભળીને કૅથેરાઇન ચમકી પડી. એટલામા ચોકીદારના આવવાનો અવાજ સંભ-ળાયો, એટલે સંકેત બંધ થયો; પણ ચોકીદારના જતાવેંતજ પાછું ટક, ટક, ટક, સંભળાવા માડયું. રૂસની ભાષામાં બધા મળીને કુલ પાંત્રીસ અક્ષર છે. કૅથેરાઇને ક્રમશઃ એનો અભ્યાસ કરી લીધો. પોતાની ઉપરના કેસની રાહ જોવામાજ કૅથેરાઇનને આ જેલમા બે વર્ષ રહેવું પડયું. એ અરસામાં આ સાકેતિક ભાષાનો એણે સારી રીતે અભ્યાસ કરી લીધો અને પોતાના સાથીઓ સાથે તારની પેઠે વાતચીત કરતા શીખી ગઈ. પ્રત્યેક કેદીના ઓરડામા લોખંડના નળ હતા, તેની મારફત આ તારખાતાનું કામ ચાલતું. આ જેલમા હમેશા અત્યંત કરુણાજનક સમાચાર મળતા હતા. જેલના સંકટોને લીધે ઘણાઓને તો ક્ષય જેવા ભયંકર દરદો લાગુ પડયા. કોઇએ દુઃખમાથી છૂટવા આપઘાત કર્યો, કોઇ ગાંડા થઇ ગયા. આવા આવા સમાચાર સાભળવા છતા પણ બધા એક-

બીજાને આશ્વાસન અને સાહસ આપતા નાની નાની ઉંમરની છોકરીઓ પોતાના ઉપર ગુજરેલા, પહાડ જેવા હૃદયને પણ દ્રવીભૂત કરે તેવા જુલમોના તારમારફત સંદેશા મોકલતી અને કહેતી કે, સાક્ષી આપવા અને બીજાંઓના નામ બતાવવામાટે તેઓને કઠોર સજા ભોગવવી પડે છે, ત્યારે એમને બધા એમ કહીને સાંત્વન આપતા કે દેશભક્ત પુરુષનું કદાચિત્ જીવતાજ કોઇ કાળજું કાપી જાય, તોપણ તેણે હસ્યા કરવું જોઇએ. આવી રીતે સુકુમાર બાલિકાઓ હમેશાં એ આતતાયીઓના અત્યાચારો ઉત્સાહપૂર્વક સહન કરતી અને પોતાના પણમાથી રતિભર પણ ચલિત થતી નહિ.

અંતે તેમનો પણ સમય બદલાયો અને ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૮ મા આ પ્રચારકોનો ચુકાદો થવા માડ્યો. બધા કેદીઓમાથી લગભગ ૧૮૦ તો મરી કે ગાડા બની ગયા હતા; અને ૧૯૩ બાકી રહ્યા હતા. તેમના કેસ આજ બે વર્ષ પછી કોર્ટમા ન્યાયમાટે લાવવામા આવ્યા. ન્યાયનું નાટક તો શરૂ થઇને તરતજ સમાપ્ત થયું. ૭ માણસ સરકારના અને એક ખેડુતનો પ્રતિનિધિ એમ એકંદર સાત માણસોના પંચ(જ્યૂરી)ની આગળ કેસ ચાલવા માડ્યો કૅથેરાઇનને સખત મજૂરીવાળી દેશનિકાલની સજા થઈ અને એણે ન્યાયના નાટકમા હોવા છતા એ ન્યાયની વિરુદ્ધ હીલચાલ કરી હતી તેથી તેની સજામા ૫ વર્ષનો વધારો થયો.

સાયબીરિયાનુ નામ સાભળતાજ કાળજામા કારી ઘા વાગે તેવું હતું; તેમા વળી સખત મજૂરી સાથેની સજાનું તો કહેવુજ શું ? કારેલું ને વળી લીમડે ચઢયું ! કૅથેરાઇનની આખો સામે સાયબીરિયાની જેલોનાં રોમાચકારી દશ્યો એક પછી એક આવવા માડયા; પરંતુ એ વીરનારી એથી કિંચિત્ પણ વિચલિત ન થઇ સાયબીરિયાના એવા નિરાશાપૂર્ણ શ્મશાન જેવા માર્ગને પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિનો માર્ગ માનીને અત્યંત ઉલ્લાસ અને દઢતાથી ત્યા જવા તે તૈયાર થઇ. મચ્છરો અને ઝેરી જંતુઓથી ભરેલા, ક્ષય અને વિષમજ્વરવાળા કેદખાનામા, આખા દિવસની મુસા-

ફરીથી થાકીને લોથ થઇ રાતો ગાળતા ગાળતા, આખરે કૅથેરાઈન કૈરાની જેલમા પહોચી. ત્યા દશ મહિના રહ્યા પછી પાસેજ જંગલી લોકોના રહેઠાણોમા તેને મોકલી દેવામા આવી. ફેબ્રુઆરી માસમા એ ત્યા પહોચી; છતા તે વખતે પણ ત્યા શૂન્ય કરતા ૪૫ ડિગ્રી પારો ઓછો હતો.

અહીં કૅથેરાઇને જેમ તેમ કરી બે વર્ષ ગાળ્યા, એટલામા લાગ મળવાથી બીજા ત્રણ કેદીઓની સાથે કૅથેરાઇન ત્યાથી નાસી છૂટી. લગભગ ૬૦૦ માઇલસુધી એ છાની છાની ભાગી નીકળી; છતાં છેવટે તો તે પકડાઇ ગઇ એ નાસી છૂટવામા એ ચારે નાસી છૂટેલાઓએ કેવા કેવા સંકટો સહન કર્યાં છે, તેનુ વર્ણન કરવું અશક્ય છે લગભગ બધા દિવસો અન્નજળવિના ભૂખ્યાજ કાઢવા પડયા હતા તે પકડાઇ એટલે પાછી એને કૈરાની કેદમા લઇ ગયા અને ૪૦ સોટીઓનો માર એના સુકોમળ દેહપર પડયો. જે સમયમા કૅથેરાઇન કૈરાની જેલમા હતી તે વખતે સ્ત્રીઓનુ ઝેર ખાવુ, અપવાસ કરવા, આઠ રાજનૈતિક કેદીઓનુ નાસી જવું અને પાછા પકડાવું ઇત્યાહિ અનેક ભયંકર ઘટનાઓ બની હતી. મિ કેનનને ત્યાજ એની મુલાકાત થઇ હતી. પોતાની ૨૩ વર્ષની કઠોરમા કઠોર સજામાનાં સાત વર્ષ કૅથેરાઇને આ જેલમા ગાળ્યા. એણે પોતે લખ્યું છે કે-"પહેલી તો શરદી અત્યંત હતી. શૂન્ય કરતાં ૨૦ થી ૫૦ ડિગ્રી પારો નીચો રહેતો હતો. કોઇ માણસનુ તો મો સરખું પણ જોવા નહોતુ મળતુ. કોઇ દેશી સજ્જન એકાદ દિવસને માટે ત્યા મુસાફરી કરતા રસ્તામા રહી જતો, અને તે સિવાય એ સ્થાન હમેશા નિર્જનજ હતુ"

એ સાત વર્ષ પછી કૅથેરાઇનને સાયબીરિયાની ઇરકુટ્સ્ક નામની જગ્યામા રાખવામા આવી હતી; અને ત્યારપછી બે ચાર નાના નાના ઠેકાણામા રાખીને છેવટે ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમા સ્વદેશમા પાછા જવાની છૂટી તેને મળી.

રૂશિયાંની સરકારે તો એમજ માની લીધુ હતુ કે, એક સ્ત્રીને સીધી

કરવા માટે ૨૩ વર્ષની કઠોર યાતના ઘણીજ થશે; પણ તેમા તેની ભૂલ હતી. સરકારને પણ ખબર પડી લોખંડને ભઠ્ઠીમા તપાવી, ટીપીને વાળી શકાય છે; પરંતુ મનુષ્યની ઇચ્છા અને તેમા પણ જે ઇચ્છાનું લક્ષ્ય સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને મનુષ્યતાની રક્ષા જેવું અત્યંત ઉચ્ચ હોય તેવી ઇચ્છા કઠોર યાતનાથી દબાવવા જતા ઉલટી બમણા વેગથી ઉછળી ઉઠે છે. કૅથેરાઇન જ્યારે પોતાને દેશ પાછી ફરી, ત્યારે દેશની સ્થિતિ અત્યંત ફરી ગઇ હતી એના સેંકડો સાથીઓ સાયબીરિયામા પડયા પડયા પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરતા, મોતની રાહ જોતા હતા. એકે એકે કરીને લગભગ બધા દેશનેતાઓને જેલમા પૂરવામા આવ્યા હતા. ચારેબાજુ દમનનીતિ પ્રચંડપણે ચાલી રહી હતી; છતા પણ દેશભક્તિની લહેરમા કોઇ પણ જાતની ક્ષતિ નહોતી. નવયુવકો જૂના અનુભવી લોકોની જગ્યાઓ સંભાળી લઇને નેતાઓના બતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે અધિક વેગથી કાર્ય કર્યે જતા હતા. અનેક મંડળો સ્થાપિત થયા હતા અને એ બધા પોતપોતાના ધોરણ પ્રમાણે જીવતોડ મહેનત કરતા હતાં. કૅથેરાઇન એ નવયુવકોનો સંગ કેવી રીતે છોડી શકે? એને જો કે પોતાના કાર્યના પરિણામની પૂરેપૂરી ખબર હતી, છતા દેશોદ્ધારની મસ્તીમા કર્તવ્યપાલન કરવાનો મૂળસિદ્ધાત તેણે શીખી લીધો હતો. પછી ફળ કે પરિણામ સાથે એને લેવાદેવાજ શાને હોય' આવતાવેંતજ કૅથેરાઇને એ ચાલુ પ્રવાહમા વેગ પૂર્યો. પછી તો કહેવું શું ? એ વેગને લીધે કાર્યમા અત્યંત નવું બળ આવ્યુ ઠેકઠેકાણે જઇને કૅથેરાઇને ગુપ્ત સભાના સંગઠનનું કામ શરૂ કરી દીધુ ગુપ્ત સાંકેતિક ભાષાનો પ્રચાર કર્યો અને જેમ બને તેમ યુવકવર્ગને દેશભક્તિમાટે ઉત્તેજિત કર્યો. એણે પોતેજ લખ્યુ છે કે, ૭ વર્ષસુધી રેલ્વેનો ડબો મારૂં ઘર હતું. કોઇ કોઇવાર કલરવ કરતી નદીઓપર ઝુલતી નૌકાઓજ એનો સભામંડપ બનતી હતી, કે જ્યા તારામંડળસિવાય એને બીજું કોઇ દેખી શકતુ નહોતું. કોઇવાર નિર્જન સ્થાન, તો કોઇવાર એકાંતવાસી ખેડુતોની ઝુંપડીઓ અને અરણ્યોમા સભાઓની બેઠકો થતી.

એવે ઠેકાણે લોકો પહેલેથીજ ગોઠવણ કરી રાખતા. કૅથેરાઇન ત્યા ગુપ્ત-રીતે પહોચી જતી અને વ્યાખ્યાન આપીને વળી બીજે ઠેકાણે ચાલી જતી. પોલિસના લોકો એને પકડવાને માટે પૂરેપૂરી મહેનત કરતા, પણ કૅથેરાઇન કાઇ જેવી તેવી વીરાગના નહોતી; અનેક વાર કટોકટીને વખતે પણ પોલિસની આખો આંજીને ગુપચૂપ નાસી છૂટતી.

આવી રીતે ૭ સાત વર્ષસુધી દેશમા કામ કર્યા પછી બીજા દેશમાં પ્રચાર કરવો આવશ્યક જણાતાં ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૪મા તે અમેરિકા ગઇ. ત્યા જાહેર રીતે એણે રૂશિયાની સ્થિતિ અને ઝારના અત્યાચારોના સંબધમા વ્યાખ્યાન દેવા માડયા. એને સાભળવામાટે લોકોની અત્યત ભીડ થતી. એના દર્શન કરવા લોકો અત્યંત જિજ્ઞાસાપૂર્વક દોડાદોડ કરી મૂકતા. જ્યાં જ્યા એ જતી ત્યા ત્યા એનુ અત્યંત સ્વાગત થતું. એ પ્રવાસમાં દેશનિવાસીઓની સહાયતાને માટે એણે હજારો ડૉલર ભેગા કર્યા; અને દ્રવ્યના કરતા વિદેશીઓનું રૂશિયા તરફ લક્ષ ખેંચવાનું અધિક મહત્ત્વનું કાર્ય એણે બહુ ઠીક બજાવ્યુ. ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૫મા યૂરોપમાં ફરતી ફરતી એ પોતાને દેશ પહોચી

તે વખતે એની ઉંમર ૬૪ વર્ષની હતી. વૃદ્ધાવસ્થાની જરા પણ ફિકર ન કરતા, એણે ફરી પાછુ સ્વદેશમા જઇને રૂશિયાની સરકારના ક્રોધનો અનુભવ કરવાનો વિચાર કર્યો. આવી રીતે જાણીજોઇને વાઘના મોમા પ્રવેશ કરવાનું કામ, વાચકોને કદાચિત્ અનુચિત અને બુદ્ધિ-શૂન્ય લાગશે; પણ તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, **સંસારના અસાધારણ આત્માઓજ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોને અસાધારણ રંગથી રંગી શકે** છે. સસારમા પ્રેમનુ આકર્ષણ મૃત્યુના ભય કરતા અનેકગણુ વિશેષ છે કૅથેરાઇનનો આત્મા આપણ સામાન્ય માનવોના જેવો સાધારણ ન હતો એનો એવો આત્મા હતો કે જેને સસારની અલૌકિક શક્તિઓ અને કાળની પ્રગતિ કોઇપણ પ્રકારે દુર્બળ ન બનાવી શકે. ખરેખર, આવા હૃદયો કોઇ ખાસ દેશ કે જાતિનાજ રત્નરૂપ નથી હોતાં, કિંતુ સમસ્ત સંસારની અલૌકિક શક્તિના ફળરૂપ હોય છે.

સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય+

૧

અસહયોગ આંદોલનના વિશુદ્ધ વાતાવરણે કોના આત્માને નહિ પવિત્ર કર્યો હોય ? કયા નિર્માલ્ય મનને નહિ જાગૃત કર્યું હોય ? એની મનોહર સુગંધે કોના મનોમૃગને મુગ્ધ કરીને ગાંડો નહિ બનાવ્યો હોય ? ધનિક, અમીર, ગરીબ, બાળક, વૃદ્ધ, યુવક, સ્ત્રી, પુરુષ, બધાજ અસહયોગના રંગમા રંગાઇ ચૂકયા છે. તન, મન, ધન, જનનુ ભાન ભૂલીને શ્રીઆનંદકંદના સ્વરમા સ્વર મેળવી સર્વ કોઇએ એનાજગીત ગાવા માડયા છે.

સેંકડો વર્ષોથી સૂતેલું ભારતવર્ષ હવે જાગી ઉઠયું છે. આપણે પણ મનુષ્ય છીએ અને આપણો પણ કુદરતી હક્ક કાઇંક છે; પોતાના અભીષ્ટની સિદ્ધિને માટેજ બીજાઓએ એ નૈસર્ગિક અધિકારથી આપણને અત્યારસુધી દૂર રાખ્યા છે અને આપણા એ જન્મસિદ્ધ અધિકાર એઓની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લેવા એ આપણુ પરમ પ્રધાન કર્તવ્ય છે, એવી હવે ભારતવાસીઓને સમજણ આવી છે, છતા હજુએ કેટલાએક લોક એવા છે કે જેઓ એ પરમ પવિત્ર મંત્રની દીક્ષા લેતાં સંકોચાય છે, એનો સ્વીકાર કરતા આનાકાની કરે છે. એવાઓને આ અહિંસાત્મક સિદ્ધાન્ત હજી જોઇએ તેવો ગળે ઉતરતો નથી.

૨

ઠાકુર વીરસિંહ હરિહરપુરના સુવિખ્યાત જાગીરદાર છે. તેઓ ઉદારચિત્ત અને દેશપ્રેમી છે. કૉંગ્રેસના સિદ્ધાંતોને તેઓ માને છે; પણ આજકાલ ચિત્તની સ્થિતિ જરા ડામાડોલ છે. કર્તવ્યવિમૂઢ જેવી દશામા

+ હિન્દી ગલ્પમાલામા મૂ. લેખક શ્રીયુત છબિલનાથ પાડેય બી. એ. એલ. એલ. બી.

મુંઝાતા મુંઝાતા એક વખત તેઓ એકલા ઓરડામા બેસી વિચાર કરતા હતા, એટલામા એમના પત્ની સુશીલાએ ત્યા આવીને કહ્યું:–

"તમે કંઇ સાભળ્યું? ઠાકુર રણધીરસિંહ પકડાયા. કૉંગ્રેસ કમીટીના કાર્યાલયની જડતી લઇ બધા કાગળપત્રો લઈ ગયા. મંત્રી અને પ્રમુખ બન્નેને પકડી ગયા. આજ સાજે નવી ચુંટણી થશે"

વીરસિંહઃ–(જરા ચિંતાગ્રસ્ત ચહેરે) હા,સાભળ્યું તો છે કે કૉંગ્રેસ કમીટીનો કાગળ આવ્યો છે

સુશીલા.–પણ એમા ચિંતા કરવા જેવુ શું છે આટલુ બધુ?

વીરસિંહ:–લોકોનો વિચાર મને મંત્રી બનાવવાનો છે.

સુશીલા.–તો એમા શુ બગડી જાય તેમ છે? વહેલુ મોડુ કોઇ દિવસ તો થવુ જ પડશે. આજ નહિ તો ચાર દહાડા પછી એ તો થવાનુ છે; અને સાહસ તથા ત્યાગવિના કોઇ પણ મહત્ત્વનુ કાર્ય સિદ્ધ થાય ખરૂ? દેશને સ્વતત્ર કરવાનો જો સંકલ્પ હોય તો બધી આપત્તિઓ વહોરવી જોઇએ.

પત્નીની આવી ઉત્તેજનાપૂર્ણ વાતો વીરસિંહે ચૂપચાપ સાભળી લીધી.

૩

આજ ચારેકોર હોહાકાર થઇ રહ્યો છે; કૉર્ટમા જોનારાઓની ભીડ જામી છે જ્યા જોઇએ ત્યા કૉંગ્રેસના નવા મંત્રી ઠાકુર વીરસિંહના કેસની ચર્ચા સભળાય છે; કારણ કે આજ તેઓ પણ પકડાયા છે

કૉર્ટનુ કામકાજ શરૂ થયું. મુકદ્દમો ચાલવા માડ્યો. હાથકડીબંધ ઠાકુર સાહેબને પાજરામા લાવવામા આવ્યા. એમના ચહેરાપર પ્રકાશ હતો; ચિત્ત પ્રસન્ન હતું; પ્રકૃતિ શાત દેખાતી હતી.

ન્યાયાધીશે પૂછ્યુંઃ–તમારે આ આરોપની વિરુદ્ધ કાઈ કહેવું છે?

ઠાકુર સાહેબ:–હુ આ કૉર્ટને માનતો નથી. જે સરકાર ન્યાયપર કુઠારઘાત કરી રહી છે, એનો નાશ કરવો એને અમે અમારો ધર્મ માનીએ છીએ.

વકીલો બધા ઝાંખાજ પડી ગયા. એ તો બિચારા સુશીલાદેવીને એમ સમજાવતા હતા કે, ઠાકુર સાહેબ છૂટી જાય તેમ છે. આરોપમા કાઇ દમ જેવું નથી, બચાવ કરવા દો; પણ સુશીલાદેવી કોઇ પણ રીતે એ વાત માનતી નહોતી. હવે ઠાકુરસાહેબના શબ્દોથી તો થોડી ઘણી આશા કેટલાકોને હતી, તે પણ નિર્મૂળ થઇ.

જડજ સાહેબઃ–તમને બે વર્ષની સાદી કેદની સજા કરવામા આવે છે.

ઠાકુર સાહેબે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો, પત્નીએ આગળ આવી વિજયમાળ પહેરાવી; બધા એક સ્વરથી ગાજી ઉઠયા "વીરમાતાકી જય!"

૪

સાયકાળનો સમય છે. સુશીલાદેવી પોતાના ઓરડામા બેઠી બેઠી એકાગ્રચિત્તથી કાઇક વિચાર કરતી હતી; એટલામા એક સ્ત્રીએ ઘરમા આવીને પૂછ્યું:–બહેન! કહો, હવે શુ કરીશું ? જમીન તો બધી હરરાજ થઇ ગઇ ને બીજી પણ કાઇ આવક નથી

સુશીલાઃ–એની તો મને જરાએ ચિંતા નથી. હુ તો એમ વિચાર કરૂ છુ કે, કૉંગ્રેસનો ભાર હવે કોણ ઉપાડશે ? કારણ કે વીરેન્દ્ર પણ આજ પકડાયો.

એટલામાજ એક તાર આવ્યો; તેમા એવી ખબર હતી કે ઠાકુર વીરસિંહ શ્યામનગરની જેલમા સખત માંદા છે. વિષૂચિકાના રોગથી પીડાય છે, જીવવાની ભાગ્યેજ આશા જણાય છે.

સુશીલાએ તાર વાચીને બાજુપર મૂકી દીધો, એટલામા એના પરમહિતૈષી વકીલ દીનદયાળ આવી પહોચ્યા. એમણે બહુએ સમજાવવા માડ્યું કે, આપણા પુત્ર વીરેન્દ્ર પાસે માફી મગાવો, એને છોડી દેશે; છેવટે ઘર સંભાળનાર તો કોઇ જોઇએ.

પણ સુશીલાએ તો આવોજ ઉત્તર આપ્યો કે, હું અસહયોગ આંદોલનના નામને કલંકિત નહિ કરૂં મારાથી આવુ પાપકર્મ નહિ થાય.

વકીલ સાહેબ બિચારા ઘેર ચાલ્યા ગયા.

૫

વીરેન્દ્રનો કેસ હજુ કૉર્ટમા ચાલવાની તૈયારીમા હતો; એટલામાં શ્યામનગરથી બીજો તાર આવ્યો કે રાતના બાર વાગતા ઠાકુર વીરસિંહે વિષૂચિકાના રોગથી પ્રાણત્યાગ કર્યા.

આ દુઃખદ સમાચાર સાભળી સૌનીઆસપાસ જાણે અધકાર ફેલાઈ રહ્યો. ચહેરાપર ઉદાસીનતા છવાઇ ગઈ.

જડજને પણ બહુ દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું:—શ્રીમતિ! તમારી અસહાય અવસ્થા જોઇને મને બહુ દુઃખ થાય છે. તમારૂં ઘર સંભાળનાર બીજું કોઇ નથી. તમારા અંતકરણમા બહુ દુઃખ થતું હશે તમે તમારા પુત્રને કહો કે માફી માગી લે; હુ એને છોડી દઇશ.

સુશીલા—મારે શેનું દુઃખ છે ? અનેક માતાઓ પોતાના પ્રાણધનનો માતૃભૂમિને માટે ભોગ આપે છે. અનેક વીર રમણીઓએ પોતાના પ્રાણ-પતિઓને સ્વરાજ્યની વેદી ઉપર બલિદાન થવામાટે સહર્ષ વિદાય કર્યા છે. પ્રત્યેક યુગના ઇતિહાસમા એમજ બનતું આવ્યું છે. વીરમાતાઓ અને વીરપત્નીઓએ પોતાના પ્રાણપુત્રો અને પ્રાણપતિઓનું બલિદાન આપીને દેશને સ્વતત્રતાના નિર્મળ પ્રકાશમા આણ્યો છે એજ સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય છે. આજ હુ મારા પ્રિયપતિને માતૃભૂમિને માટે સ્વર્ગ પાઠવીને અને મારા એકના એક પુત્રને માતૃભૂમિના ઉદ્ધારમાટે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પવિત્ર જન્મસ્થાન—જેલમા મોકલીને અત્યંત સુખી થઇ છું.

સુશીલાદેવીનું આવુ અનુપમ ધૈર્ય અને સાહસ જોઇને જડજ સાહેબ અવાક્ થઇ ગયા. એમના હાથમાથી કલમ સરી પડી. એમનાથી ચુકાદો ન લખાયો. એમને એમ લાગ્યું કે જાણે કોઇ દૈવી શક્તિ એમના કાનમા મત્ર ફુકે છે કે, ખરેખર આજ સ્વરાજ્યનુ મૂલ્ય છે; અને આ મૃતપ્રાય દેશ પણ એને સમજતા શીખ્યો છે.

વિદેશી વસ્ત્ર–ગઝલ

સહોદર હિંદના જાયા, મૂકો કાં માતની માયા;
નહીં અભડાવશો કાયા, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
કૃપાળુ કાં કટારીથી, ચીરો છો માતની છાતી;
પીલો કાં હિંદને પગથી, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
જનેતા કાં કરો જાતી, દીયો કાં જીવતા દાટી;
ભલા થઇ ના થશો ઘાતી, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
ધુઓ કાં ધર્મને ધૂળથી, ઉખેડો વૃક્ષ કાં મૂળથી;
વિંધો કાં ગાયને શૂળથી, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
ભૂખે માર્યાં હજારોને, તજાવ્યા દેશ લાખોને;
કર્યાં નાગા કરોડોને, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
કરાવ્યા ઝુંપડા ખાલી, દીધા છે ગામડાં બાળી;
સુકાવી ભૂમિ હરિયાળી, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
શરીર વેચ્યાં વિદેશીને, જીવન વેચ્યાં વિદેશીને;
શિરે વેઠયા વિદેશીને, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
હકુમત હિંદની ખોઇ, સલામત છે નહીં કોઈ;
ગુલામીમા રહ્યા મોહી, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
અહો મુજ માજણ્યા શાણા, પુછું છું શું થશે પાણા;
ખુટયા નાણાં અને દાણા, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
દયા માગે દયા માગે, જનેતા જળ ભરી આંખે;
અઘોરી એકલા ઉંઘે, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
રસાતળ જાય છે માતા, અહો મુજ બંધુ તમ એઠાં;
શરીરને ના કરો એઠાં, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
અહો સેવક અહો પોષક, અહો શિક્ષક અહો રક્ષક;
થશો ના ભાંડુના ભક્ષક, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
તજી ધાવણ જનેતાનું, પીયા કાં પય સૂયાણીનું;
કરો કાં ઝેર અમૃતનું, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.
નવસ્ત્રા છો પડે ફરવુ, નમાયાથી ભલું મરવું;
કહો સૌ કે નથી જીવવું, વિદેશી વસ્ત્ર પહેરીને.

उत्तम अने सस्तुं साहित्य

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઈંચ	મૂલ્ય
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ—૩૨ ચિત્રોસાથે	...૧૩૨૦ ...	૬।।×૧૦	૬)
તુલસીકૃત રામાયણ—૪૦ ચિત્રોસાથે	...૧૩૫૦...	૬।।।×૧૦	૬)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ—નવી આવૃત્તિ	...૯૦૦ ...	૬।।।×૧૦	૬)
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ..	...૭૮૪ ...	૫।।।×૯	૨।
અખાની વાણી—મનહરપદ સાથે	.. ૫૦૦ ...	૫×૮	૧।।
પ્રીતમદાસની વાણી—સર્વથી મોટો સંગ્રહ	...૪૨૦ ...	૫×૯	૧।।
છોટમની વાણી—ગ્રંથ ૧ લો ...	...૨૬૪ ...	"	૧)
ધર્મતત્ત્વ—બંકિમચરિત્રસાથે ...	...૨૪૮ ...	૫।।×૮	૦।।।
યોગતત્ત્વ	...૩૮૪ ...	"	૧।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—બે ભાગમાં છપાય છે...		...	
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ	...૬૦૦ ...	૬।।।×૧૦	૨)
શ્રીદાસબોધ—નવી આવૃત્તિ ...	.. ૬૨૦ ...	૫।।×૮	૨।।
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા—નવી આવૃત્તિ	...૭૦૦ ...	૫।।।×૯	૨।।।
શ્રીમદ્‌ભાગવત—ઉત્તમ ભાષાંતર...	......૭૦૦ ...	૮×૧૧	૫)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—બંને ભાગ ભેગા ..	...૬૫૦ ...	૫।।×૮	૨।।
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧લો—ભા. ૧ થી ૫	...૫૮૦ ...	"	૨)
" " ગ્રંથ ૨ જો ભા. ૬ થી ૯	...૬૮૦ ...	૫।।।×૮।।	૨।
" " ગ્રંથ ૩ જો ભાગ ૧૦—૧૧	...૫૨૮ ...	૫।।×૮	૨)
" " ગ્રંથ ૪ થો ભાગ ૧૨—૧૩	.. ૬૪૦ ...	૫।।।×૮।।	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧લો ભા. ૧—૨—૩	...૫૭૫ ...	૫।।×૮	૨।
" " ગ્રંથ ૨ જો ભાગ ૪—૫	...૬૦૦ ...	"	૨।
" ભાગ ૬ થી ૮ નોખા	.. ૧૦૦૦ ...	૫×૬।।।	૩।

સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ ચરિત્ર.	૭૪૦	૫×૬III	૨II
" " ભાગ ૧૦ મો–રાજયોગ	૩૦૦	"	૧I
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮	૫×૯	૧II
શ્રીભજનસાગર–નવી આવૃત્તિ	૨૦૦	૫×૮	૦II–
સ્વર્ગનું વિમાન	૩૮૪	૫×૯	૧I=
સ્વર્ગની કુંચી	૩૭૮	"	૧I=
સ્વર્ગનો ખજાનો	૩૨૪	"	૧I=
સ્વર્ગનો પ્રકાશ	૩૩૬	"	૧I=
ભગવદ્‌ગીતા–ગુજરાતી ટીકાસહિત	છપાય છે		...
ભગવદ્‌ગીતા મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત			૦I=
ભગવદ્‌ગીતા–મૂલમાત્ર–મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમા ૦I અને ૦II			
પંચરત્નગીતા–મૂલમાત્ર–નાના, મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમા ૦I, ૦I=, ૦III			

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

શુભસંગ્રહ–ત્રીજી આવૃત્તિ	૧૯૨	૫×૬III	૦I
આગળ ધસો	૪૬૮	૫×૯	૧III
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧ લો	૩૩૬	૫II×૮	૧)=
બંકિમનિબંધમાળા–ધર્મતત્ત્વ સાથે	૫૯૦	૫II×૮	૧III
ભાગ્યના સૂત્રો (સાદુ પૂંઠુ)	૭૨૦	૫×૬III	૧I
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨	"	૧I
પ્રભુમય જીવન (સાદું પૂઠું)	૨૧૬	૫×૬II	૦II

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ–બે મોટા ગ્રંથોમા	૧૫૩૦	૬III×૧૦	૧૦)
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦	૬III×૧૦	૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન–ગાંધીજીકૃત	૧૪૦	૫×૬III	૦I–

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

દાનવીર કાર્નેગી	૪૦૦	૫II×૮	૧II
શ્રીભક્તચરિત્ર	૪૦૮	૫×૯	૧II
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર	૬૨૦	૫II×૮	૨II

મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ... ...૮૪૦ ... પાા×૮ ૩)
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા ... ...૬૪૦ ... " ૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર ૭૪૦ ... ૫×૬ાાા ૨ાા
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી) ૩૫૦ ... " ૧ા
મહાન સમ્રાટ્ અકબર ... ... ૩૫૨ ... પાા×૮ા ૧ા
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ... ... ૫૨૮ ... પાાા×૯ ૨ા
વીર દુર્ગાદાસ ... ... ૨૪૦ ... ૫×૭ા ૦ાાા
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ગ્રંથ ૧ લો ૨૧૦૦ ... પાાા×૮ા ૬)
" " ગ્રંથ ૨ જો છુટક દરેક ભાગના રૂ. ૨ાા
" " ગ્રંથ ૩ જો

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા... ... ૬૦૦ ... ૫×૯ ૨)
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ સાંસારિક વાતો ૩૦૪ ... ૫×૬ાા ૦ાાા–
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ ઠ્ઠો-બોધપ્રદ ૨૭ વાતો ૩૬૦ ... " ૧)
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાતો ... ૩૫૦ ... " ૧ા
દયાળુ માતા... ... ... ૧૬૦ ... " ૦ા

બાળકોમાટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્‌ગુણી બાળકો-૬૯ બનાવોનો સંગ્રહ ૧૨૮ ... ૫×૭ા ૦ા–
બાળસદ્‌બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ૧૧૨ ... ૫×૬ાા ૦ા
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ ૯૬ ... " ૦ા
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો ૯૦ ... પાા×૮ ૦ા
સુબોધક નીતિકથા ... ...૧૮૪ ... પા×૭ા ૦ા=

पुस्तको मंगावनारने खास सूचना

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીષ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂા. ૧૦ સુધીનું રૂા. ૦ા જૂદું લાગે છે. ૨-મંગાવેલામાનાં જે પુસ્તકો ન આવે તે ખલાસ સમજવા. ૩-પૂરૂં મૂલ્ય પ્રથમથીજ મોકલીને દશેક રૂા.નાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી વધારાના પેકીંગ બદલ રૂ. ૦ા ચઢશે તોપણ કુલ ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૪-કમમા કમ ૨૫) ના લેનારને કમીશન પણ મળશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

उत्तम वांचनना फायदा

(अनेक अनुभवीओना उद्गार)

'तमे गमे तेवी नवलकथाओ अने बीजु जे आव्यु ते वाचवा मडी पडो छो, पण एवुं तो तमे थोडुं वाचो तेमज सारू. गीताजी वाचो, वेदांतना बीजां पुस्तको वाचो; केमके तेनी तमारे आखा जीवनसुधी जरूर छे.' **'स्वामी विवेकानंद'**

'पुस्तकोमा हु गुंथायलो रही शकतो, तेथी मने बे मास वधारे जेल मळत तोपण हुं कायर नहि थात; एटलुज नहि पण मारा ज्ञानमा उपयोगी वधारो करी शकयाथी हु उलटो वधारे सुखचेनमा रहेत. हुं मानु छुं के, जेने सारा पुस्तको वाचवानो शोख छे, ते गमे ते जग्याए एकातवास सहेलाइथी वेठी शके छे. × × × एक पछी बीजुं, एम पुस्तको वाचता छेवटे तमे अतरविचार पण करी शकशो **'महात्मा गांधीजी'**

'गरीबोने दरिद्रतामाथी छोडववानी, दु:खीओना दुःख दूर करवानी, शरीर तथा मनने थाक उतारवानी अने माद्दाओनु दर्द भूलावी देवानी ग्रथोमां जेटली शक्ति छे, तेटली शक्ति घणुं करीने बीजी कोई चीजमा नथी.' **'मारडन'**

'पुस्तकोनो स्नेह ए ईश्वरना राज्यमा पहोचवानो परवानो छे'

'खराब चोपडीओनुं वाचन, ए तो झेर पीवा समान छे.'

'महेलोथी तथा अखूट भडारथी जे सतोष नहि मळे ते संतोष तमने उत्तम पुस्तकोथी प्राप्त थशे'

'लीला वनमा भूखे मरनार पशुमा अने आटला आटला वाचवानां साधन छता ज्ञानहीन रहेनारा मनुष्यमा शुं तफावत?'

'સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિષે અનુમાન થાય છે'

'ઉત્તમ ગ્રથો તેનુ સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.'

'ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનુ સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમા સારા પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતા મુડદાઓને રહેવાની ઘોરજ છે'

'એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, વાચવાની હોશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ'

'સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતા ઇચ્છનારે તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.'

'પુસ્તકો તરુણાવસ્થામા સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામા મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતા નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.'

"ગ્રથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તોપણ તે ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કેઃ–'અમારામા પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારૂં કલ્યાણ થશે' શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?"

'એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો જેમ ઇચ્છે ત્યારે પોતાના વાજીંત્રમાંથી ચહાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે, તેમ એક વાચનાર પણ જ્યારે

ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે.'

'અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામા સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણે સામાન્ય માણસોએ તો ખુલ્લી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવામાટે શું ન કરવુ જોઇએ ?'

'એક પાશ્ચાત્ય પડિતનો તો એટલાસુધી મત હતો કે. માણસને લૂગડાલત્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે. તે પોતે પણ જરૂરના પુસ્તકો ખરીદી લેતા સુધી લૂગડા લેવાનુ મુલતવી રાખતો. તેને સિસરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતા અને તે વાચતો ત્યારે ત્યારે 'હુ વધારે સારો થયો છુ' એમ તેને લાગતુ.'

'જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમા શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે, જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો એ તે સમુદ્રનો લાભ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમા આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાથી બનાવેલા આપણને બધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામા મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમા આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તૈયાર રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમા રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તેનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.'

દરેક ઘરમાં તીજોરી

આપણા ચોરો હુશિયાર થવા લાગ્યા છે અને તીજોરીઓ ફાડવ માંડી છે, એ સૌ કોઇ જાણે છે. એવા ચોરોની ચાલાકીથી-બચવાં ગોદરેજે નવી જાતની પોતાની પેટંટ કરેલી શોધની ચોરના હથિયા તેમજ આગસામે ટકે એવી તીજોરીઓ બનાવવા માંડી છે એ તીજોરી માપમા ૧૪ ઇચ ઉંચી, ૧૮ ઇંચ પહોળી અને ૧૫ ઇંચ ઉંડ છે. ચોર તેમજ આગસામે ટકે એવી હોવા છતા કિંમત ફક્ત રૂ.૯૦ છે. દરેક ઘરમા વપરાય એવા હેતુથી મોટી સખ્યામાં બનાવવામા આવે છે અને તે કારણે નાની કિંમતે વેચી શકાય છે. એ તીજોરી કબાટની અદર રાખી શકાય એવી છે. એ તીજોરીઓ તેમજ **હાલમાં બનાવવા માંડેલી પેટંટ કરેલી શોધની મોટી** સાડા છ ફુટ **ઉંચી બે દરવાજાની શોભાયમાન લોખંડની કબાટ** જોનાર કોઇકજ એવા હોય છે કે જે ખરીદવાનુ મન કરે નહિ.

ગોદરેજનું કારખાનું { કારખાનું-ગેસ કંપની પાસે-પરેલ-મુબઈ
દુકાન—વિઠ્ઠલ વાડીના નાકે—કાલબાદેવી.

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાબુ

બહુ લાબા અનુભવ પછી ગોદરેજે આ સાબુ બનાવવા માંડ્યો છે. કિમતમા સસ્તો હોવા સાથે સારા વિલાયતી સાબુના જેવો છે કે નહિ તેની સમજ વાપરવાથી પડશે. દરેક જાણીતા દુકાનદારોને ત્યા મળશે.

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બલતેલ

આમા ઘાસલેટ યા બીજુ કશુ પણ ભેળવવામા આવતુ નથી એ તેલ દરેક બાબતમા ઉચામા ઉંચા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે; છતા કિંમતમા વિલાયતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે. મોટા કંટ્રાકટરો અને ઇજનેરો બહુ ખરીદે છે

ગોદરેજ ઑઇલ એન્ડ સોપ કું. સુરતી મહોલ્લા.ડંકનરોડ, મુંબઈ.